

ВБД: 891.550
ТКБ: 83.3 Тоҷ
Т-86

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТУРАХОНОВ САЛОҲИДДИН АБДУРАҲМОНОВИЧ

**ВЕЖАГИҲОИ ҲУНАРӢ ВА МАВЗУИИ
НАСРИ ТАЪРИХИИ АБРОР ЗОҲИР**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори фалсафа (PhD) – доктор аз рӯйи
иختисоси 6D020500 – Филология (6D020501 – Адабиёти тоҷик)**

Рохбари илмӣ:
номзади илмҳои филологӣ,
Худоёрзода Р.С.

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА	3
------------------------	---

БОБИ I. ЗИНДАГИНОМА ВА МЕРОСИ АДАБИИ АБРОР ЗОҲИР

1.1. Зиндагиномаи Аброр Зоҳир.....	12
1.2. Мероси адабӣ ва тамоюлҳои эҷодии Аброр Зоҳир.....	19
1.3. Нақду баррасии осори Аброр Зоҳир.....	29
Хулосаи боби I.....	38

БОБИ II. МУШАХХАСОТИ НАСРИ ТАҶРИХӢ

ДАР ЭҶОДИЁТИ АБРОР ЗОҲИР

2.1. Мавзӯ ва мундариҷаи романҳои таърихии Аброр Зоҳир.....	39
2.2. Инъикоси чехраҳои таърихӣ дар романи «Мунтасир».....	48
2.3. Тасвири симоҳои адабию таърихӣ дар романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ».....	79
Хулосаи боби II.....	108

БОБИ III. ВИЖАГИҶОИ САБКИИ РОМАНҶОИ

ТАҶРИХӢ АБРОР ЗОҲИР

3.1. Сабки баён ва мухтассоти забонии романҳои таърихии Аброр Зоҳир.....	110
3.2. Истифодаи шеър дар романҳои «Мунтасир» ва «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ».....	119
3.3. Шеваҳои корбурди зарбулмасалу мақол дар романҳои таърихии Аброр Зоҳир.....	145
Хулосаи боби III.....	154
ХУЛОСА	156
Тавсияҳо барои истифодаи амалии натиҷаҳо.....	159
АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА	161

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Осори мансури бадеӣ, бавижа насри таърихӣ, дар адабиёти муосири тоҷик ҳамчун воситаи муҳим дар таҷассуми рӯйдодҳои замони гузашта, бозтоби чехраҳои маъруф ва таърихии миллат нақши муҳим ва муассир мегузорад. Дар таркиби жанрҳои осори насрие чун ҳикоя, қиссаву роман ва дигар анвои адабии дар ин давра иншошуда таваҷҷуҳи асосӣ бештар ба арзиш ва аҳаммияти таърихӣ, худшиносии миллӣ равона гардидааст. Ҳарчанд насри бадеии таърихӣ бо ибтикори устод Садриддин Айний шакл гирифт ва дар замони шуравӣ аз сӯи нависандагоне чун Ҷалол Иқромӣ, Сотим Улуғзода, Раҳим Ҷалил ва дигарон идома ёфт, вале дар даврони истиқлоли миллӣ ба марҳилаи нави рушди ҳеш ворид гардид. Ин таҳаввулот, пеш аз ҳама, ба тадбирҳои муҳимми сиёсӣ фарҳангии давлатӣ, хосса таҷлили ҷашнҳои бузурги таърихӣ тақдирӣ чехраҳои барҷастаи адабиёт таъям мекунад.

Нависандагони муосири тоҷик дар даврони истиқлоли миллӣ, бештар бо таъям бар тафаккури миллӣ ва ҳофизаи таърихӣ ба таълифи як зумра қиссаву романҳои таърихии ҷолибу таъсиргузор муваффақ шуданд. Аз ҷумла, ба хотири арҷгузори ба талошу заҳмати далеронаю ватандӯстонаи поягузори давлати Сомониён – Исмоили Сомонӣ ва таҷлили 1100-солагии ин давлати миллӣ дар кишварамон намунаҳои зиёде насри бадеии таърихӣ таълиф ва ба нашр расиданд, ки асарҳои Муҳаммадзамони Солеҳ «Девори Хуросон» (1999), Аброр Зоҳир «Мунтасир» (2001), Юсуфҷон Аҳмадзода «Ҳафт руъё» (2001), Тӯйҷӣ Мирзоди Раштӣ «Тулуи хуршед» (2003), Бароти Абдурахмон «Куруши Кабир» (2006), Давлатшоҳи Тоҳирӣ «Ситораи Рӯдак» (1997) аз ҷумлаи ин осор мебошанд. Дар романи таърихии «Мунтасир»-и Аброр Зоҳир, ки дар шумори ин осор қарор дорад, нагу ғурури миллӣ ва кӯшишу қорнамоиҳои охири намоёндаи сулолаи Сомониён – Абуиброҳим Исмоил барои эҳёи дубораи ин давлати миллӣ шарҳу тафсир ёфтааст. Дар баробари ин, ба қалами ӯ чанд асари дигар низ мутааллуқ аст, ки масоили мухталифи таърихӣ гузаштаи миллат дар онҳо таҷассум ёфтаанд. Ҳарчанд то кунун роҷеъ ба намунаҳои мухталифи насри бадеии таърихӣ таҳқиқоти мухталифе ба қалам омадаанд, вале роҷеъ ба

ин навъ осори нависанда Аброр Зоҳир пажӯҳише ҷудогона ба сомон нарасидааст. Дар иртибот ба мавзуи мазкур месазад хотиррасон кард, ки на танҳо ба насри таърихӣ ӯ, ҳамчунин, ба осори дигари адиб низ то ҳол нақди адабии муосири тоҷик баҳои воқеию зарурӣ надодааст. Аз ин лиҳоз, мубрамаи ва муҳимияти мавзуи илмӣ мазкур дар он зоҳир мегардад, ки бозтоби чеҳраҳои адабию таърихӣ дар эҷодиёти Аброр Зоҳир, хосса дар романҳои таърихӣ ӯ, бори аввал мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор гирифта, бад-ин васила мавқеи адиб дар адабиёти муосири тоҷик ва маҳорати ӯ дар таълифи осори насри бадеии таърихӣ муайян карда мешавад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Роҷеъ ба зиндагинома ва осори адабии Аброр Зоҳир, вежагиҳои ҳунариву мавзуии таълифоти ӯ, хосса романҳои таърихӣ вай дар адабиётшиносии тоҷик то кунун таҳқиқоти мукамал, дар шакли диссертатсия ё монографияи илмӣ, ба анҷом нарасидааст. Ба ҷуз баъзе ишораҳои андешаҳои донишмандони адабиётшинос, ки роҷеъ ба рӯзгор ва осори адиб дар асарҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, тарҷумаиҳолӣ ва матбуоти даврӣ интишор гардидаанд, дигар дар ин мавзӯ кори ҷиддие ба поён нарасидааст. Он чӣ дар ин замина таълиф шудааст, асосан ба сурати мақола ва тақризҳои алоҳида ба қалам омадаанд. Ин ҷо дар навбати аввал метавон ба мақола ва тақризҳои адабиётшиносон Атахон Сайфуллоев [120], Шохзамон Раҳмонов [117], Аламхон Кӯчаров [84], Шамсиддин Солеҳов [128; 129], Шарифмурод Исрофилниё [83], Замира Улмасова [133], Майрамбӣ Нурова [114], Ҳасани Муродиён [94], Худоёрзода Раҷабалӣ [138], адибон Абдулҳамид Самад [126], Хайрандеш [136;137], Маҷид Салим [122; 123], Садриддин Ҳасанзода [140], Саидҷалол Саидов [119], Ҷумъа Қудус [87] ва журналистон Алишер Идизода [78; 79; 80; 81; 82], Аҳлиддини Муҳаммадрафӣ [101;102], Ҳамро Салимзода [121], Шералӣ Яҳёев [155], Абдурахмон Атохоҷа [61] таъкид варзид.

Дар баробари ин, роҷеъ ба зиндагиномаи Аброр Зоҳир дар китобҳои «Энсиклопедияи миллии тоҷик» [153, с. 68], «Чеҳраи Хатлон» [143, с. 171], «Адибони Тоҷикистон» [1, с. 90-91], ҳамчунин, дар китоби «Таърихи Бохтуробод» [86, с. 109] маълумоти мухтасари шарҳиҳолӣ оварда шудааст, ки иттилои мазкур дар ин осор аз ҷиҳати мазмун ба ҳам қаробат доранд.

Адабиётшинос А.Сайфуллоев дар китоби «Уфукҳои тозаии наср», ки асари илмӣ-таҳқиқотӣ роҷеъ ба нақду баррасии осори насрии адибони давраи Истиқлол ба шумор меравад, дар бораи қиссаи «Мусофири ҷодаи ишқ» ва романи «Васвасаи дунё»-и Аброр Зоҳир ибрози назар намудааст. Мунаққид мазмуну моҳият ва мундариҷаи асарҳои мазкурро таҳлилу баррасӣ намуда, мавзӯи онҳоро нақди вазъи сиёсӣ таърихӣ халқи тоҷик дар садаи XX номидааст [120].

Замира Ёлмасова дар монографияи хеш роҷеъ ба ҷанбаи ҳунари ва мавзӯи романҳои таърихӣ давраи Истиқлолият таҳқиқот анҷом дода, дар ин баробар ба мазмун ва услуби романи «Мунтасир»-и Аброр Зоҳир андешаҳои хешро баён намудааст [133].

Ба маҳорати нависандагии Аброр Зоҳир ҳанӯз дар солҳои аввали эҷодӣ Ҷонибек Ақобиров баҳои баланд дода, аз ҷумла навиштааст: «Миёни қаламкашони насри ҷавони адабиёт (-и тоҷик. – Т.С.) Аброр Зоҳир намунаи барҷастаи онҳо буда, ҷустуҷӯҳои адабӣ ва талошу завқи баландаш нишонаи тавонмандӣ ва ба худ бовар доштан дар ин ҷодаи пурифтихори эҷод мебошад. Ман ба ояндаи дурахшони ӯ бовар дошта, умед бар он дорам, ки заҳматҳояш самари хубе ба бор хоҳад овард» [132, с. 9].

Ба ҳамин тартиб, то ба имрӯз доир ба рӯзгор ва осори Аброр Зоҳир кори ҷомеи илмӣ сураи нагирфтааст ва таҳқиқи ҷойгоҳ ва осори фаровони нависанда дар илми адабиётшиносӣ мавзӯи нав ва муҳим арзёбӣ мегардад. Дар диссертатсияи мазкур бо таърих ба ҳуҷҷатҳои шарҳи ҳоли, донишномаҳо ва дигар осори батабърасида рӯзгори нависанда ва осори иншоамудай ӯ, бахусус насри таърихӣ адиб, мавриди таҳлилу баррасии амиқу муфассал қарор дода шудааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва ӯ мавзӯҳои илмӣ. Мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ як ҷузъи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи адабиёти тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав» буда, он дар асоси барномаи корҳои илмӣ таҳқиқотии кафедраи мазкур ба анҷом расидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ:

Мақсади таҳқиқот. Муаллифи диссертатсия дар назди худ мақсад гузоштааст, ки бар пояи омӯзишу баррасии осори адибону донишмандони дохилию бурунмарзӣ мулоҳизаҳои худро роҷеъ ба вежагиҳои мавзуиву ҳунарии насри таърихӣ Аброр Зоҳир баён намояд. Дар ин замина, ҳадафи аслии таҳқиқ муайян намудани зиндагинома, мероси адабӣ, махсусан таҳлили вижагиҳои насри таърихӣ Аброр Зоҳир ба шумор меравад.

Вазифаҳои таҳқиқот: Барои дар амал татбиқ намудани мақсад ва ҳадафҳои дар диссертатсия гузошташуда иҷрои якчанд вазифаҳои зерин амри муҳим ва зарурӣ ба шумор меравад:

- таҳқиқи муфассали зиндагиномаи Аброр Зоҳир;
- таснифи мероси адабии нависанда аз рӯи жанрҳои адабӣ;
- таҳқиқ дар нақду баррасии адабпажӯхон ва мунаққидон роҷеъ ба осори Аброр Зоҳир;
- баррасии мавзӯ ва мундариҷаи романҳои таърихӣ адиб;
- шеваҳои тасвири чехраҳои таърихӣ дар насри таърихӣ Аброр Зоҳир;
- вежагиҳои бозтоби симоҳои илмию адабӣ дар романҳои Аброр Зоҳир;
- баррасии махсусиятҳои сабқӣ, забони наср, аз ҷумла корбурди калимаву ибораҳои халқӣ дар романҳои таърихӣ адиб;
- нақш ва таъсири истифодаи осори манзум дар романҳои таърихӣ Аброр Зоҳир.

Объекти таҳқиқро пажӯҳиши осори насрии Аброр Зоҳир, махсусан романҳои таърихӣ ӯ, дар доираи рушду таҳаввули адабиёти замони истиқлол ташкил медиҳад.

Мавзӯи таҳқиқот, вежагиҳои мавзӯӣ ва ҳунарии насри таърихӣ Аброр Зоҳир мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Зимни таълифи диссертатсия аз усулу равишҳои таҳқиқии назарияпардозону шарқшиносони дохилию бурунмарзӣ, амсоли Е.Э. Бертелс, С. Нафисӣ, З. Сафо, М. Баҳор, С.Шамисо, М.Ш. Кадканӣ, Ҷ. Мирсодиқӣ, Ҳ. Хатибӣ, Ҳ. Размҷӯ, М. Шакурӣ, А. Мирзоев, Х. Мирзозода, Р.

Ҳодизода, Х. Асозода, Х. Шарифзода, А. Сайфуллоев, Н. Салимӣ, Ш. Солеҳов, А. Набавӣ, Ҳ. Муродиён, Р. Тағоймуродов, З. Ёлмасова, С. Эмомалӣ, Р. Худоевзода ва дигарон истифода шудааст.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Барои таҳқиқи ҳамаҷонибаи мавзӯ усулҳои таҳлили текстологӣ, назариявӣ ва таърихӣ, ҳамчунин, таҳлили адабиётшиносии таърихӣ-муқоисавӣ мавриди истифода қарор дода шудааст.

Сарчашмаҳои асосии таҳқиқот. Аброр Зоҳир намояндаи адабиёти давраи Истиқлол аст, ки аввалин маҳсули эҷодияшро дар шакли ҳикоя солҳои 90-уми асри XX дар саҳифаҳои рӯзномаву маҷаллаҳои ҷумҳурий ба таърифи расонидааст. Аз ин рӯ, дар диссертатсия маҷмуи осори дар ин нашрияҳо ба ҷопрасида ва асарҳои муҳташами ӯ, ба монанди қиссаву романҳои «Мунтасир» [18], «Муқовимат» [17], «Бозгашт» [6], «Ёри ғор» [8], «Завол» [13], «Душанбе» [11], «Дунёи бесомон» [10], «Арсаи набарди гургон» [5], «Хокпайванд» [22], «Охириин сайди сайёд» [19], «Бодоми осемасар» [47], «Гули маҳтоб» [48], «Дунёи афсона» [49], «Ҳадя» [50] ва амсоли ин ба ҳукми сарчашмаҳои асосӣ истифода шудаанд.

Пойгоҳи асосии таҳқиқот. Пойгоҳи асосии таҳқиқро раванди таълим ва илм дар кафедраи адабиёти тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав», конференсияҳои донишгоҳӣ, вилоятӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ ба вуҷуд овардаанд.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Дар диссертатсия бори аввал дар адабиётшиносии муосири тоҷик рӯзгор ва мероси адабии нависанда Аброр Зоҳир ба сурати мустақил ва ҷудогона мавриди таҳқиқу пажӯҳиш қарор гирифтааст. Дар баробари ин, таъйин ва таҳқиқи амиқи хусусиятҳои насри таърихӣ, тасвири симоҳои адабию таърихӣ дар эҷодиёти Аброр Зоҳир ба риштаи таҳқиқ қашида шудааст. Ҳамчунин, сабабҳои ба насри таърихӣ рӯй овардани нависанда, ҳунари нависандагии ӯ дар офаридани симоҳои адабию илмӣ, равиш ва хусусиятҳои тасвири симоҳои адабию таърихӣ дар асарҳои нависанда – «Мунтасир» ва «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» бори нахуст дар адабиётшиносии тоҷик ба таври муфассал нақду баррасӣ гардидаанд. Дар қори

диссертационӣ тасвири таърихии бадеият ҳамчун ҳидоятгари худшиносии миллӣ ва ҳифзи маърифати таърихӣ шарҳу баён ёфта, корномаҳои чехраҳои таърихӣ дар эҷоди бадеии нависанда муайян гардидааст. Нақши асноду ҳуҷҷатҳои таърихӣ ва таҳайюлотҳои бадеӣ ҳамчун унсурҳои фаъоли тафаккури таърихии Аброр Зоҳир мавриди таҳқику баррасӣ қарор гирифта, зимнан таъсири ин аносир дар эҷоди симоҳои адабию таърихӣ муфассал тавзеҳ гардидаанд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Аз чараёни таҳқиқи зиндагӣ ва фаъолияти эҷодии Аброр Зоҳир бармеояд, ки ӯ ҳамчун нависанда, журналист, публитсист ва фарҳангшиноси сермаҳсули давраи Истиқлоли миллӣ эътироф гардидааст. Дар қанори ин, бо эҷоди ашъори бачагона ва афсонаҳо бо таҳаллуси Олмуҳаммад Шариф дар рушди адабиёти муосири кӯдаконии тоҷик саҳм гирифтааст.

Аброр Зоҳир ҳамагӣ 50 сол умр дид ва дар ин муддати кӯтоҳ беш аз 60 асари бадеиро дар насри муосир таълиф намуд, ки чунин осори зиёд ва эҷодиёти пурдомана дар шумори сермаҳсултарин адибони даврони Истиқлоли миллӣ қарор гирифтани ӯро ба таври мушаххас бозгӯӣ мекунанд.

Мақолаву тақризҳои муҳаққиқону адибон роҷеъ ба осори насрии Аброр Зоҳир равшан месозад, ки насри ӯ шоистаи таҳқику пажӯҳиш буда, мавзӯи осораш тавачҷуҳи хонанда, бавежа нақду адабиётшиносии муосирро ба худ ҷалб намудааст. Донишмандону ноқидон ва нависандагони соҳибноме бар навиштаҳояш баҳои сазовор додаанд, ки ин амр аз шинохти мақоми ӯ дар таҳаввули насри муосир, бавежа насри таърихӣ паём мерасонад.

2. Шахсияти вижа ва нависандаи соҳибқалам будани Аброр Зоҳир дар он зоҳир мегардад, ки ӯ бо эҷоди асарҳои таърихӣ, бахусус романи «Мунтасир», зиёиёни ватанро ба он даъват мекард, ки дар ин лаҳзаи бисёр ҳассос барои Тоҷикистони соҳибистиқлол даст бар кор шаванд. Ӯ худ барои дигарон намунаи ибрат гардида, бо навиштани романҳои таърихӣ дар бедории миллат саҳмгузор шудааст, ки мундариҷа ва муҳтавои намунаҳои насрии таърихии вай шоҳид бар ин гуфтор ҳастанд.

Аброр Зоҳир дар чараёни таълифи романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» аз осори шоирони зиёди адабиёти классикии форсу тоҷик амсоли Абулянбағӣ, Аббос ибни Тархон, Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абуалӣ ибни Сино, Умари Хайём, Низомии Арузии Самарқандӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Сайидои Насафӣ, Парии Ҳисорӣ ва дигарон истифода намуда, барои ғанои сабки сухан ва шеваи баёни хеш дар чараёни таълифи асараш аз ин намунаҳо хунарамандона истифода кардааст. Корбурди намунаҳои шеърӣ суханварон дар баробари бозгӯи огоҳии вай аз адабиёти классикии форсу тоҷик таъмини ғанои сабки таълиф ва оростагии калом ба мазмун ва мундариҷаи асари нависанда низ муассир омада, идомаи суннатҳои хосси насри адабиёти классикии тоҷикро дар ин ҷода дар эҷодиёти Аброр Зоҳир шарҳу тафсир мекунанд.

Романҳои таърихӣ Аброр Зоҳирро аз рӯйи мазмуну мундариҷа ба асарҳои таърихӣ эпикӣ, илмӣ бадеӣ ва таърихӣ сиёсӣ ҷудо намудан мумкин аст. Дар осори таърихӣ ӯ симоҳои мондагори илмӣ адабӣ ва фарҳангӣ сиёсии халқ тоҷик ба сурати бадеӣ тасвир ёфта, нақш ва мақомашро дар ҷаҳрафаринӣ ва таҳкиму рушди насри бадеии таърихӣ инъикос менамоянд.

3. Тасвири замону макон, ҳодисаю воқеаҳои асарҳои таърихӣ Аброр Зоҳир нишон медиҳанд, ки ӯ дар шумори нависандагони соҳибқаламу донишманди муосир тоҷик қарор дошта, барои таълифи чунин осори хеш маохиз ва манобеи фаровонро мутолиа намуда, бар пояи он дар коргоҳи ҳаёли худ симоҳои маъруфи адабиву таърихро офаридааст.

Аброр Зоҳир дар баробари истифодаи ашъор, ҳамчунин намунаҳои жанрҳои фолклорӣ низ хеле ба маврид қор фармудааст, ки онҳо барои ғанӣ гардидани сабки сухани ӯ таъсири матлуб гузошта, ба таълифот обуранги бадеӣ бахшидаанд.

4. Аброр Зоҳир дар романҳои таърихӣ худ дар қанори корбурди санъатҳои адабӣ, амсоли рӯҷуи лирикӣ, ташбеҳ, тасвир, диалог, монолог, сачъ ва ҳамчунин зарбулмасалу мақолҳои халқӣ, қалмаю ибораҳои рехтаи замони

гузаштаре барои муассир афтодани каломе хеш бомаврид истифода кардааст. Чунин шеваи кори ӯ аз он дарак медиҳад, ки махсусиятҳои сабкии таълифи осори насри таърихӣ аз ҷониби нависанда хеле хуб истифода шудаанд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки натиҷаҳои ҷамъбастии диссертатсияи мазкур метавонад дар таҳқиқи насри таърихӣ дар адабиёти муосири тоҷик мавриди истифода қарор гирад. Ҳамчунин, маводи дар диссертатсия истифодашуда метавонад дар таҳқиқи масъалаҳои адабиёти муосир ва коргоҳи эҷодии адибони ҷудогона барои муҳаққиқони оянда ҳамчун замина ва ё намунаи таҳқиқ қарор гирад. Натиҷаҳои бадастомада метавонанд дар шиноخت ва муаррифии бештари ҳунари нависандагии Аброр Зоҳир қорбаст шаванд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки натиҷаҳои таҳқиқгардида ва ё маводи алоҳидаи онро метавон дар таҳияи маводи ёрирасони таълимӣ, омода кардани китобҳои дарсии адабиёти муосири тоҷик, дастурҳои таълимӣ-методӣ, матни маърузаҳои илмӣ истифода бурд. Ҳамчунин, таҳқиқи симоҳои романҳои таърихии Аброр Зоҳир дар омӯхтани ҳавзаҳои адабӣ, навиштани диссертатсияҳои илмӣ ва самтҳои омӯхтанашудаи насри таърихии замони Истиқлоли миллӣ кумаки зарурӣ хоҳад намуд.

Дарачаи этимоднокии таҳқиқот. Натиҷаи таҳқиқ дар дарсҳои маърузавию амалии факултети филологияи Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав» истифода шудааст. Қисматҳои аз диссертатсия дар конференсияҳои илмию амалии байналмилалӣ, ҷумҳуриявӣ ва дар семинарҳои махсуси факултети филология арзёбӣ гардидааст.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи диссертатсияи мазкур ба шиносномаи ихтисоси илмӣ ва мазмуну муҳтавои он ба меъёру тартиби муқарраршудаи таълифи диссертатсия барои дарёфти дарачаи илмии доктори фалсафа (PhD) – доктор аз рӯи ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020501 – Адабиёти тоҷик) мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Муҳаққиқ зимни баррасии сарчашмаҳои таҳқиқ нақшу мақоми чехраҳои адабию таърихро дар эҷодиёти Аброр Зоҳир дар мисоли романҳои таърихии ӯ ба риштаи таҳқиқ кашидааст. Ҳамчунин, ӯ дар қараёни таҳқиқ ҳунари симоофарӣ ва маҳорати тасвирнигории нависанда, сарнавишти чехраҳои адабию таърихӣ ва забону услуби баёни онҳоро мавриди таҳқиқ қарор дода, ҳулосаву натиҷагирӣҳои ӯ дар гузоришу маърузаҳои илмӣ дар конференсияҳо, диссертатсияи таҳияшуда ва мақолаҳои интишоргардидаи ӯ инъикос гардидаанд.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи адабиёти тоҷики факултети филологияи тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав» (№3, аз 22.10.2025) мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Аз рӯйи мавзӯи диссертатсия маърузаҳо дар семинарҳои илмӣ кафедра, конференсияву ҷамъишҳои илмӣ донишгоҳӣ, вилоятӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ ироа гардидааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Аз рӯйи натиҷаҳои асосии пажӯҳиш 11 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 6 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи ва КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр гардидааст.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 3 боб, 9 фасл, ҳулосаву рӯйхати адабиёт иборат буда, ҳаҷми умумии он 175 саҳифаи ҷопи компютериро ташкил медиҳад.

БОБИ I. ЗИНДАГИНОМА ВА МЕРОСИ АДАБИИ АБРОР ЗОҲИР

1.1. Зиндагиномаи Аброр Зоҳир.

Адабиёти муосири тоҷик, ки поягузори он устод Садриддин Айний мебошад, дар охири садаи XX ва ибтидои асри XXI як зумра адибонро ба майдон овард, ки тавассути таваҷҷуҳ ба мавзую мундариҷаи нави ғоявию бадеӣ осори ҷолибу хонданӣ ба қалам овардаанд. Ин раванд, бавежа дар даврони Истиқлоли миллӣ тамоюли тоза касб карда, ба зуҳури падидаҳои тозаи адабӣ боис гардид.

Яке аз иқдомоте, ки адибони замони Истиқлоли миллӣ пеш гирифтаанд, ин рӯ овардан ба таърихи ниёгон, офариниши чехраҳои адабиву фарҳангӣ, ҳунармандону суҳанварон ба шумор меравад. Зеро таъмини фазои оромию осудагӣ ва сулҳу суботи сартосарӣ тақозо менамояд, ки ҷомеаи кишвар саҳифаҳои таърихи миллати хешро varaқгардон намуда, аз он сабақ омӯзанд. Таъсири ин падидаи муҳимми сиёсӣ фарҳангӣ барои таҳаввули насри бадеии таърихӣ ва рӯи адибони муосири тоҷик ба масъалаҳои худшиносии миллӣ, маърифати бадеии таърих омил гардид. Мунаққиди тоҷик Шамсиддин Солеҳов доир ба масъалаи зарурати ба таърих рӯй овардани адибон навиштааст: «Ба ҳодисаву воқеаҳои таърихи дур нигариста, онро дар мағзи хирад ҳаллу ҷасл намуда, пазонида, пасон ба он ҷомаи зебои бадеият пӯшонидан ҳунари на ҳар нависанда аст» [131, с. 220].

Аз солҳои 90-уми қарни XX ба ин сӯ дар ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ ва сиёсӣ фарҳангии мардумони шуравӣ дигаргуниҳои нав оғоз шуда, боиси авҷ гирифтани эҳсоси худшиносӣ ва бедории миллӣ гашт. Адибони ин даврон барои баргаштани адабиёти тоҷик ба асолати хеш хеле талош карда, то андозае ба он муваффақ шудаанд. Адабиётшинос Худой Шарифов доир ба ин масъала ҳанӯз дар оғози солҳои 90-уми қарни гузашта рӯи намуда, барҳақ таъкид намуда буд: «Адибе, ки аз мактаби ҳунару маҳорати суҳанварии халқи худ таълим намегирад, суҳани ӯ ҳама вақт гирифтори маҳдудиятҳо хоҳад монд» [147, с. 114].

Аброр Зоҳир аз ҷумлаи нависандагоне мебошад, ки аз ҷунин ташаббус ва иқдомот истиқбол намуда, барои эҷоди намунаҳои насри бадеии таърихӣ иқдомоти шоистае гирифт. Ӯ бо вучуди дар замони шуравӣ зиндагию таҳсил карданаш, дар даврони соҳибистиклолӣ ба камолоти эҷодӣ расид. Тамоми осораи таҷассумгари тамаддуну фарҳанги ғании тоҷикон буда, саршор аз мавзуи ишқу муҳаббат ба ватани аҷодӣ ва фарҳангу тамаддуни миллӣ мебошанд. Нависанда бо таъсирпазирӣ аз осори нависандагони муосири худ дар ин ҷода ба муваффақиятҳои назаррасе ноил гашт ва метавон ӯро дар қатори беҳтарин қаламкашони адабиёти муосири тоҷик шумил намуд. Ба таъбири адабиётшинос Ҳасани Муродиён «Аброр Зоҳир яке аз сермаҳсултарин нависандагони назовари замони соҳибистиклолии кишвар аст, ки дар умри кӯтоҳи худ тавонистааст ҳазинаи насри тоҷикро бо эҷоди роману қисса ва ҳикояҳои ҷолиби иҷтимоӣ таърихӣ ғанӣ гардонад. Ба қалами нависанда зиёда аз 30 роман, 20 повест ва пйесаву драма ва филмномаҳои ҷолибу хонданӣ мансуб буда, онҳо бо сабку услуби назоварона таълиф гардидаанд» [94, с. 257].

Вале то ҳанӯз на танҳо ба вижагиҳои насри мавсуф нақди адабии мо баҳои воқеӣ надодааст, балки ба шарҳи ҳолу номгӯи пурраи асарҳои адиб хонандаи тоҷик ошно намебошад. Бинобар ин месазад, ки нахуст ба таҳқиқи зиндагиномаи ибратомӯзи ӯ ба сурати иҷмолӣ пардозем.

Аброр Зоҳир таҳаллуси адабиаш буда, номи пурраи ӯ Имомов Аброр Зоҳирович мебошад. Ӯ 15-уми январӣ соли 1965 дар деҳаи Бохтурободи ҷамоати деҳоти Гулистони ноҳияи Вахш (ҳозира шаҳри Леваконт)-и вилояти Хатлон дар оилаи деҳқон ва шахси донишманд ба дунё омадааст. Дар бораи гузаштагон ва зиндагиномаи Аброр Зоҳир мурағибони китоби «Таърихи Бохтуробод» [86] маълумоти муфасссал додаанд.

Падари адиб Имомов Зоҳир аз деҳқонони замон буда, солҳои 1925-1997 зиндагӣ кардааст. Тавре ки маълум мегардад, «эшони Зоҳир ҳамроҳи оилааш соли 1949 аз ноҳияи Данғара муҳочир шуда, дар колхозии Маленков ба ҳайси посбон фаъолият намудааст. Эшони Зоҳир бо бонуе аз хонадони Сайид Шох

Неъматуллоҳи Валӣ ва Шоҳ Неъматуллоҳи Зарробӣ бо номи Бибии Гулизор хонадор шудааст» [86, с. 109].

Бояд гуфт, ки дар шарҳи воқеии зиндагонии адиб осори худи ӯ нақши муҳим доранд, зеро муҳимтарин лаҳзаҳои рӯзгори вай, ҳамчунин аҷдоду авлод, аҳли хонаводааш дар навиштаҳояш таҷассуми барҷаста доранд. Аброр Зоҳир лаҳзасе аз касбу кор ва зиндагии падарашро дар китоби «Гули маҳтоб» чунин ба ёд овардааст: «Падарам дар деҳа шахси танҳо буд... Рӯзе ҳини тақсими ғӯзапоя ба ӯ як пуштӣ доданд. Саркор беваи танҳоеро, ки хешаш буд, қадрдонӣ кард. Аммо ба падари ман худнамоӣ кард, хоҳӣ ҳамин, нахоҳӣ ихтиёрат. Падарам як дил кард, ки рад кунад. Аммо инро куфрони неъмат донист... Рӯзи дигар чанд қадрдонаш як чигинагӣ ғӯзапояш доданд» [48, с. 50].

Дар бораи таърихи сокинони деҳаи Боҳтурободи шаҳри Леваканти вилояти Хатлон дар китоби «Таърихи Боҳтуробод» чунин маълумот оварда шудааст: «Аҳолии имрӯзаи Боҳтуробод то муҳочиршавӣ, дар мавзеҳои Бедардак, Чашмаи оғо, Хами бурс, Калкот, Билисуф, Ретан, Пехо, Тутқавул, Сурма, Гирдоб, Сайёд, Анҷири ноҳияи Данғара умр ба сар мебурданд... Имрӯз аҳолии деҳаи Боҳтуробод беш аз ҳафтад сол аст, ки дар ин мавзеи обод хуш хуррам зиндагӣ доранд» [86, с. 11].

Аброр Зоҳир маълумоти ибтидоиро дар мактаби №24-и зодгоҳаш (ҳозира МТМУ №4)-и шаҳри Леваканти гирифтааст. Ӯ дар баробари омӯзиши илму дониш ба корҳои хоҷагии деҳот низ майлу рағбат дошт ва бо ҳамроҳии падараш, ки боғбон буд, ёрӣ мерасонд. Нависанда аз айёми наврасияш, ки дар деҳа сипарӣ шудааст, хотираи ҷолибе нигоштааст: «Дар аҳди наврасию навхатӣ вақти ман бад-ин тарз тақсиму таҷзия мешуд. Субҳона, ки хӯрдам, мерафтам ба чобуқи пахта, нисфирӯзӣ баъди хӯрок мактаб рах мебурдам. Шом хӯрок хӯрда, ба боғ мерафтам, ки падарам он ҷо посбон буд, ба ӯ ҳамроҳӣ мекардам» [48, с. 77].

Ҳамин тавр, Аброр Зоҳир баъди хатми мактаби деҳа омӯзиши илму донишро идома дода, соли 1984 ба факултаи филологияи Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин (ҳозира Донишгоҳи миллии Тоҷикистон) аз

рӯйи ихтисоси забон ва адабиёти тоҷик дохил мегардад. Дар баробари таҳсил ҳамзамон ба кори эҷодӣ низ машғул шуда, як қатор ҳикояҳо таълиф менамояд. Ў соли 1989 донишгоҳро бо тахассуси омӯзгори забон ва адабиёти тоҷик бомуваффақият хатм менамояд.

Зиндагиномаи ибратомӯз ва корномаҳои Аброр Зоҳир дар рушди фарҳангу тамаддун ва худшиносиву ҳудогоҳии насли ҷомеаи имрӯз таъсири матлуб гузоштааст. Ў бо фаъолияти густарда дар соҳаҳои гуногун соҳиби таҷрибаву дониши назаррас гардид. Ҳамин заковату дониши чашмрас маҳорати эҷодии ўро сайқал бахшида, боис шуд, ки аз синни ҷавонӣ ба ҳайси мусахҳеҳи рӯзномаи вилоятии «Ҳақиқати Қўрғонтеппа» (ҳоло рӯзномаи «Хатлон») (1982) ба кор оғоз намояд. Пас аз хатми донишгоҳ дар рӯзномаи вилоятии «Ҳақиқати Қўрғонтеппа» ба сифати рӯзноманигор ба кор шуруъ кард. Баъдан ба ҳайси дастурдеҳи кумитаи комсомолии вилояти Хатлон (1989-1990) ва мудирӣ шуъбаи идеологии кумитаи комсомолии вилояти Қўрғонтеппа (1990-1992) фаъолият намудааст. Аз таърихи солҳои 90-уми асри XX бармеояд, ки кор кардан дар тамоми соҳаи илму фарҳанги кишвар ниҳоят душвору сангин буд. Бо вучуди ин Аброр Зоҳир чун дигар зиёиёни кишвар дар таъмини сулҳу субот ва илму адаби тоҷик саҳми намоён гузошт. Ў минбаъд фаъолияти ҳудро ба сифати муовини раиси Созмони ҷавонони ноҳияи Бохтар (ҳозира Кӯшониён) (1992-1993), мудирӣ шуъбаи илм ва фарҳанги ҳафтаномаи «Адабиёт ва санъат» (1993-1994), ёрдамчии раис, сардори раёсат ва директори кинотеатри «Орлёнок», сардори Раёсати кинопрокати Иттиҳодияи ҷумҳуриявии кино ва видеои «Тоҷиккино» (1994-1998) идома додааст. Аброр Зоҳир ҳамчун шахси соҳибтаҷриба оид ба рушду тавсеаи соҳаи синамои тоҷик чунин ибрози назар дорад: «Индустрияи кино дар олам на танҳо ба фазои васеу беҳадду сарҳадаш, балки бо бозори озоду бояш шуҳрат дорад. Касе, ки зимони роҳбарии ин соҳаро ба даст мегирад, набояд ором нишинад, дар ҳоле ки риштаҳои ба ҳам пайваست, шабакаҳои соҳа бо андак беаҳаммиятӣ гусастанаш мумкин аст» [26, с. 4].

Мавсуф баъдан фаъолияти ҳудро ба ҳайси мутахассиси калон, сармуҳаррири ҳафтаномаи «Ҷаҳони паём»-и Кумитаи телевизион ва радиои

назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (1999-2000), директори шабакаи телевизиони «Тоҷикистон»-и Кумитаи телевизион ва радиои назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (2000-2004) идома бахшидааст. Рӯзномагинор Зинатулло Исмоилзода муваффақиятҳои дар ин соҳа бадастовардаи нависандаро чунин ёдовар шудааст: «Аброр Зоҳир директори барномаи ТВ Тоҷикистон буданд... Ҳар кореро, ки Аброр Зоҳир оғоз мекард, ҳамчун аввалин нафар оғоз мекард ва ҳар кореро, ки оғоз мекард, бо сари баланд оғоз мекард, бо муваффақиятҳои зиёд ва бо як ҷаҳони маънӣ пешниҳод мекард» [67, 2].

Аброр Зоҳир дар вазифаҳои муҳимми роҳбарӣ ҳамчун директори генералии киностудияи «Тоҷикфилм» (2004-2005), сармутахассиси шуъбаи иттилоотию таҳлилии Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (2005-2007) ва директори китобхонаи марказии шаҳри Душанбе ба номи Абулқосим Лоҳутӣ (2007-2012) фаъолият дошт. Ӯ дар ин муддат заҳмату меҳнати босамар намуда, шеваву роҳҳои ҳаллу фасли як қатор масъалаҳои иҷтимоии ҷомеаро дар асарҳои хеш баррасӣ ва таҳлил намудааст.

Аброр Зоҳир ба рушди илму маорифи кишвар таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда, аҳли ҷомеаро ба мутолиаи китоб ва омӯзиши илму ҳунар ҷалб менамуд: «Имрӯз рушд ва тавсияи фарҳангӣ одамиро ба дигаргунии сареҳи технологӣ ва низоми иқтисодӣ омода месозад... Мо, хоҳем нахоҳем, бояд дарҳоеро ба сӯи фарҳанги ҷаҳонӣ боз намоем ва дар як вақт ҳифзи мерос ва арзишҳои фарҳанги миллии худро низ фаромӯш насозем» [113, с. 3].

Аброр Зоҳир маҳз дар ҳамин давраи фаъолияташ бештар ба навиштани қиссаву романҳои зиёде муваффақ шуд. Ӯ аз соли 2012 то охирин лаҳзаи умр дар вазифаи директори Муассисаи давлатии «Фурӯш ва паҳни китобу нашрияҳои даврӣ»-и шаҳри Душанбе кор кард. Соли 2014 дар назди ҳамин муассиса бо иқдоми ӯ маҷаллаи илмӣ-оммавӣ ва бадеӣ-публицистӣ бо номи «Душанбе» таъсис гардид, ки Аброр Зоҳир аз аввалин сармуҳаррирони он ба шумор мерафт.

Аброр Зоҳир як муддат бемори бистарӣ шуд ва санаи 22 ноябри соли 2015 дар шаҳри Душанбе дар авҷи камолоти эҷодӣ дунёро падруд гуфт. Ба қавли

Шоири халкии Тоҷикистон Муҳаммад Ғоиб «Ӯ барои адабиёти миллии тоҷик дурри бебаҳо буд, аз миёни мо рафтани ӯ барои адабиёт ва миллати мо талафоти калон аст» [67, с. 2]. Пас аз даргузашти адиб олимону адибони шинохта дар рӯзномаву маҷаллаҳои даврии ҷумҳурӣ, аз қабили рӯзномаи «Ҷумҳурият» тахти унвони «Ғавти бармаҳали адиб Аброр Зоҳир», «Адабиёт ва санъат» бо номи «Аброри Зоҳир», «СССР» ва «Хатлон», «Ғавти бармаҳали адиб Аброр Зоҳир» ва ғайра, дар бораи марҳум суханҳои нек изҳор доштанд. Аз ҷумла, шоир Хайрандеш дар сӯғвори Аброр Зоҳир марсияе гуфтааст:

Дарез, Аброрҷони Зоҳир аз дунёи фонӣ рафт!

Адибу журналисту шоир аз дунёи фонӣ рафт!

Навишта қиссаву повесту шеърӯ филму романҳо,

Кашида дарди бисёр, охир аз дунёи фонӣ рафт!!! [137, с. 18].

Пас аз як соли вафоти Аброр Зоҳир дар китобхонаи марказии шаҳри Душанбе ба номи Абулқосим Лоҳутӣ маҳфили ёдбуди адиб баргузор шуд. Дар ин маҳфил муҳаққиқону адибони ҷумҳурӣ, адибон Муҳаммад Ғоиб, Бароти Абдурахмон, Садриддини Ҳасанзод, журналистону фарҳангшиносон Иброҳим Усмонов, Ҷонибек Асрориён, ходими давлатӣ Исмоил Шафиев ва дӯстону ҳамкасбони Аброр Зоҳир ҷамъ омада, роҷеъ ба мазмуну мундариҷаи ғоявии осори адабӣ ва фаъолияти муваффақонаи ӯ изҳори назар намуданд. Шоир Ато Мирхоҷа дар ин бора чунин гуфтааст: «Номи Аброр Зоҳир чун нависанда охири солҳои 80-уми асри гузашта пайдо шуда, аввалин асарҳояш дар рӯзномаҳои вилоятии «Ҳақиқати Қӯрғонтеппа» (ҳозира «Хатлон») ва матбуоти марказӣ, бештар дар маҷаллаи «Садои Шарқ» ҷоп шудаанд» [61, с. 6]. Баъдан аҳли маҳфил пешниҳод намуданд, ки барои фаъолияти мондагору хотираи таърихии Аброр Зоҳир мактаби №4-и шаҳри Сарбанд (ҳозира Левакант), ки адиб таҳсилкардаи он буд, ба номи ӯ гузошта шавад. Ин пешниҳодро Маҷлиси вакилони вилояти Хатлон ҷонибдорӣ карда, соли 2017 мактаби №4-и шаҳри Левакант ба номи Аброр Зоҳир гузошта шуд.

Аброр Зоҳир ҳарчанд дар соҳаҳои гуногуни фарҳангу санъат, адабиёту сиёсат вазифаҳои роҳбариро ба уҳда дошт, илова бар ин аз беҳтарин адибони

сермутолиа ва муаллифи осори насрӣ мебошад. Вобаста ба ҳамин андеша шоир Хайрандеш мегӯяд: «Аброри Зоҳир ба ҳамаи мукофотҳои давлатӣ меарзад. Ӯ дар баробари сермахсулиаш ҳамчунин дар масъалаи мутолиаи китобҳои адибон низ аз дигарон фарқ дошт. Дар баробари хондани асарҳои адибони тоҷик асарҳои тамоми адибони лаурети мукофоти Нобелиро низ хондааст» [67, с. 2].

Аброр Зоҳир дар панҷоҳ соли умраш меҳнату заҳмати зиёди фикрӣ кашида, андешаи ватандӯстӣ, ҷаҳонбинӣ, шинохти фарҳанги миллий ва воқеаҳои иҷтимоии даврро дар роману повестҳояш инъикос намудааст. Ҳаёти ҷамъиятии халқҳои оламро бо манзараҳои рангоранги бадеӣ дар қиссаву романҳои бешумор ба хонандаи адабиёт нишон додааст.

Мураттибони китоби «Адибони Тоҷикистон» Аброри Сомонӣ ва Мачид Салим иброз доштаанд, ки Аброр Зоҳир «аз соли 2000 узви Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон аст» [1, с. 90-91]. Узвияти ӯро шаҳодатномаи таҳти №115 (раиси онвақтаи ИН Аскар Ҳаким) ва таҳти №244 (раиси ИН Меҳмон Бахтӣ) тасдиқ мекунанд. Барои рушду ривож бахшидани синамои тоҷик аз 21.03.2012 ба узвияти Иттифоқи кинометографистони Тоҷикистон низ қабул шудааст.

Аброр Зоҳир дар ҷодаи рӯзноманигорӣ низ фаъолияти пурсамар дошт. Ӯ аз давраи донишҷӯӣ ба матбуоти даврӣ пайваست ва соли 2011 узви Иттифоқи журналистони Тоҷикистон гардид. Ҳамчунин, заҳматҳояш дар ин соҳа бо нишонҳои сарисинагии «Аълочии фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон» (2010) ва «Аълочии матбуоти Ҷумҳурии Тоҷикистон» (2013) тақдир шудаанд.

Аз баррасиҳои анҷомёфта ба чунин натиҷа расидан мумкин аст, ки Аброр Зоҳир зиндагӣ ва фаъолияти пурмахсул дошт. Мавсуф дар муассисаҳои гуногуни илмию фарҳангӣ қору фаъолияти назаррас нишон дода, ба таълифи асарҳои калонҳаҷми насрӣ низ муваффақ шудааст. Тавре таъкид ёфт, фаъолияти Аброр Зоҳир хеле густарда буда, дар самти рӯзноманигорӣ, филмноманависӣ, нависандагӣ, шоирӣ ва вазифаҳои ҷамъиятӣ саҳми муносиб гузоштааст. Дар баробари ин, ӯ хислату рафтори писандида дошта, сазовори эҳтироми аҳли илму адаб ва ҷомеа гашта буд. Ба қавли маъруф «вақт беҳтарин

довар аст», пас аз гузашти солҳо шахсият ва нигоштаҳои ӯ мавриди таҳлилу баррасии хонандаи адабиёт қарор гирифтааст. Анҷоми таҳқиқоти муайян дар сурати мақолаҳо ва дар чараёни таҳқиқи равандҳои муосир, шуруи нақду баррасии осораи дар доираи рисолаҳои илмӣ алоҳида худ гувоҳ бар он аст, ки нақди адабии тоҷик ба шинохти ҷойгоҳи нависанда дар насри муосир иқдоми шоистае аз сар мегирад ва мо бар ин бовар ҳастем, ки дар оянда низ паҳлуҳои дигари эҷодии вай таҳқиқ мешаванд.

1.2. Мероси адабӣ ва тамоюлҳои эҷодии Аброр Зоҳир.

Дар баробари баррасии зиндагиномаи Аброр Зоҳир маълум шуд, ки фаъолияти эҷодии ӯ низ пурдомана буда, дар чанд самти муҳим муваффақ шудааст. Ба таври кулӣ тамоюлҳои эҷодии Аброр Зоҳирро чунин дастабандӣ намудан мумкин аст:

1. Эҷоди осори мансур; 2. Филмномаи нависӣ; 3. Мунаққиди адабиёт ва синамо; 4. Рӯзманигорӣ; 5. Шоири шеърҳои кӯдакона.

Мавсуф дар ҳамаи навиштаҳои сабки вежа, мавзую мухталоф ва сужети образонавиҷ хоси хешро ба таври барҷаста нишон додааст. Ӯро метавон ба гурӯҳи насли ҷорӣ навиҷандагонӣ замони истиқлол, ба қатори Ҷонибек Ақобиров, Ато Ҳамдам, Абдураҳмон Рабиев, Сорбон, Баҳманёр, Равшани Ёрмуҳаммад, Муҳаммадзамони Солеҳ ва дигарон дохил намуд.

Аброр Зоҳир навиҷандаи сермаҳсул буда, муаллифи 28 роман, 17 повест, 4 гротеск, 2 очерк, 5 ҳикоя, 3 маҷмуаи ашъорӣ назму насри бачагона, 1 маҷмуаи афкори панду андарзи банаҷрасида ҳамчунин, зиёда аз 10 филнома мебошад. Осори бамеросмондаи ӯ дар давоми 50 соли умр баёнҳои истеъдоди фитрии адиб мебошанд. Аброр Зоҳир бо хонандаи осораи лутфу марҳамат қарда, чунин гуфтааст: «Баъд аз садсолаҳо авроқи эҳсоси дили маро дар ин шакл меҳонанд: Эй, он ки ин сатрҳои меҳонӣ. Бидон, гӯяндаи он дили пуршӯре дошт, иродаи қавӣ, парастори зебӣ, дӯстдори зиндагӣ буд. Афсӯс, ки то дидори рӯи ту мадор надорам. Қалбамо панҷаи заифи солхӯрдагӣ фишор дода, руҳу равонамо рабудаст. Ман бо ин авроқи бебаён тавассути пандномаи пур аз

эхсос сухан мегӯям. Маро таҳсин гӯӣ, ки сухани латифро дӯст дорам. Агарчи мурдаям, ман онро мешунавам» [48, с. 36].

Муҳаққиқоне, ки осори Аброр Зоҳирро нақду баррасӣ кардаанд, роҷеъ ба навиштаҳои вай фикру андешаи ҷолиб баён кардаанд. Адабиётшинос Ш. Исрофилниё зимни таҳқиқи осори адибони тоҷик дар мақолаи «Майдони нангу номус» перомуни романи «Майдон»-и нависанда сухан карда, ба истеъдоди муаллиф баҳои баланд додааст: «Аз адибони ҷавоне, ки баъд аз Истиқлол ба майдони адабиёт ворид шудаанд, Аброри Зоҳир яке аз пурмахсултарини онҳо мебошад. Қиссаву романҳои вай дар муддати анқариб бист сол яке аз паси дигаре ба нашр расидаанд, ки ҳар яке дар мавзӯҳои рӯзмарра ва дорои сухани тозаанд» [83, с. 5]. Ин гуфтаҳо барои муҳаққиқон ва хонандаи осори ӯ ошност, ки воқеан ӯ бо таъя ба насрнависони машҳури давраи нав Абдулҳамид Самад, Сорбон, Кароматуллоҳи Мирзо, Саттор Турсун бо сухану сабки тарзи худ ба майдон омада, мазмуну мавзӯҳои рӯзмарраро дар таълифоташ шарҳу тафсир кардааст.

Як қисми мавзуи романҳои Аброр Зоҳир тасвири таъриху сарнавишти миллати тоҷик мебошад, ки дар онҳо сюжети симоҳои мухталифи таърихӣ ба қалам омадааст. Онҳо рӯйдодҳои собиқ давлатҳои бонуфузи тоҷикон ба мисли давлати Сомониён ва Аморати Бухороро бозгӯӣ менамоянд. Адиб рӯйдодҳои мухталифи таърихӣ ва ҳаводиси бар сари мардуми мо омадаро бо обуранги бадеӣ таҷассум намуда, ифтихори миллӣ ва худшиносию худогоҳиро ба хонанда талқин мекунад. Ба ин маъно Иброҳим Усмонов дар маҳфили адабӣ ба хоҳири гиromидошти Аброр Зоҳир гуфтааст: «Аброр Зоҳир дар жанрҳои бузурги насрӣ – повест ва роман бештар асар меофарид. Мавзуи ин асарҳо ба ифтихороти миллӣ бахшида шуда, моро ҳидоят мекунанд, то эҷодиёташро дуруст омӯзем... Аброр Зоҳир дар адабиёти мо Балзакро мемонад» [61, с. 6].

Эҷодиёти Аброр Зоҳир паҳлуҳои зиёд дошта, ӯ дар аксари навъҳои адабӣ асар офаридааст, ки роҷеъ ба ин гурӯҳи нависандагон мунаққид А. Набавӣ чунин ибрози ақида кардааст: «Яке аз тамоюлҳои асосии насри имрӯза ҳамин аст, ки нависандагони мо дар ҳамаи жанру навъҳои адабӣ асар менависанд: ҳам

ҳикоя, ҳам қисса, ҳам хотирот, ҳам румон бо навъҳояш, ҳам чехраҳои адабӣ, таронаҳои ғиноӣ; осори насрии ҳаҷвӣ, тамсилӣ, рамзиву сурреалистӣ, намунаҳои насри воқеъгарои муъҷизаовар ба миён омаданд» [104, с. 315].

Бо тақя бар андешаҳои боло метавон изҳор дошт, ки Аброр Зоҳир низ аз ин раванд бебаҳра набудааст. Осори адиб ҳам ба назм ва ҳам ба наср мансуб буда, нависанда дар мавзӯҳои интиҳобнамуда ва эҷоди образи тасвирҳояш муваффақ шудааст. Масалан, корбурди муваффақона ва ҳунармандонаи санъати тавсиф эҷоди таркибҳои шоирона дар қиссаи «Дуроҳа» далели гуфтаҳои боло мебошанд: «Яхи зимистон тадричан об мешуд ва он ранги булурии дошт, аммо офтоб аз рашк месӯхту нурборонаш мекард. Баҳор тахту тоҷи зимистонро бо ёрии лашкари гармо ва сарнайзаҳои тезутунди офтоб ба даст овардан меҳост. Ин тарзи муборизаи тоҷу тахтталабӣ дувоздаҳ моҳ идома дошт. Яке месабзонд, дигаре мепазонду месӯзонд, сеюмӣ мерезонду бод мекард ва сармо чун мерасид, замини лучу урӯро бо кӯрпаи сафед мепӯшонд, чун шоҳи раиятпарвар...» [9, с. 69]. Адиб дар ин порчаи насрӣ ду фасли солро бо хусусияту тазодҳояш, матраҳ намуда, манзараҳои рангин ва муаммоҳои табиатро ба хонанда ҷолибу таъсирбахш тасвир кардааст.

Нависанда дар навъҳои роману қисса, ҳикояву филмнома ва маҷмуаҳои назмиву насрии бачагона мавзӯҳои гуногуни таърихӣ ва замони муосирро ба сурати ҷолиб инъикос намудааст. Дар асарҳои адиб мавзӯҳои ишқу муҳаббати самимӣ, ситоиши ахлоқи ҳамида, накукорӣ, меҳру вафо, арзишҳои миллӣ, ҳодисаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷаҳон, симои чехраҳои сиёсӣ адабӣ, васфи табиату диёр, муносибати инсон ба муҳити зист, масъалаҳои динию мазҳабӣ ва ғайра тасвир ёфтаанд.

Дар ташаккули эҷодиёти адиб нақши устодони насри муосир ва мутолиаи таълифоти онҳо хеле муҳим аст. Худи ӯ замони рӯй овардан ба эҷодиёт ва дар ин ҷода сабақ омӯхтан аз адибони бузурги даврро дар як мусоҳибааш чунин таъкид кардааст: «Навиштанро ҳанӯз ҳангоми таҳсил дар мактаби миёна оғоз карда будам ва ягон-ягон ҳикояҳоямро дар рӯзномаҳо ҷоп мекардам. Давраи донишҷӯӣ низ ба навиштан машғул будам, аммо навиштаҳоямро ҷоп

намекардам. Танҳо ибтидои солҳои навадум онҳоро ба устод Раҳмон Остон додам, ки мутолиа карда, фикрҳояшонро гуянд. Баъдтар бо Сайф Раҳимзоди Афғардӣ дар як идора кор мекардему бо коргоҳи эҷодияш ошноӣ доштам ва ӯ низ маслиҳатҳоям меод. Устодон Сорбон, Абдулҳамиди Самад, Ҷонибек Ақобир нахустин навиштаҳоямро хонда, тавсияи ҷоп дода буданд» [149, с. 7].

Аброр Зоҳир пас аз он ки аз адибони ботаҷриба машварату дастгирӣ меёбад, нахустин ҳикояҳояшро ба ҷоп мерасонад. Ҳикояҳои ӯ дар ҳафтаномаҳои даврӣ таҳти унвони «Интиҳобот» (1993), «Сӯхтор» (2001), «Одами нав» (2005), «Кӯшиш» (2005), «Муносибати одамон» (2005) ва ғайра ба таъбир мерасанд.

Мавриди зикр аст, ки Аброр Зоҳир дар эҷоди назму насри адабиёти бачагонаи тоҷик низ саҳми намоён гузошт. Ӯ якҷанд маҷмуаи бачагонаи шеърро бо таҳаллуси Олмуҳаммад Шариф, ки фарогири мавзӯҳои наву ҷолиб барои кӯдакону наврасон махсус меёбад, интишор намудааст.

Маҷмуаи аввалини ашъори бачагонаи Аброр Зоҳир ба унвони «Бодоми осемасар» рӯйи ҷоп омадааст. Ин маҷмуа аз шеърҳои «Шаш қитъаи олам», «Рӯзи артиш», «Мактаб», «Як то даҳ», «Ваҳш», «Қалам» ва даҳҳо порчаҳои дигари шеърӣ фароҳам омадааст, ки маърифату маънавияти насли наврасро беҳтару хубтар мегадонад [47].

Маҷмуаи дигари ашъори бачагонаи адиб бо унвони «Ҳадя» рӯйи ҷоп омадааст. Ин асар аз дастуру насиҳатҳои Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба наврасону ҷавонон оғоз ёфтааст. Дар ин асар манзараҳои зебои табиат, обҳои мусаффои кишвар тасвир шудаанд. Шеърҳо ба унвони «Панди бобо», «Ифтихор», «Панд», «Бахт», «Оғози таҳсил», «Озмун» ва ғайра хонандаро ба худ ҷалб менамояд [50].

Маҷмуаи «Дунёи афсона» аз асарҳои ахлоқию маърифатӣ ва ҳаҷвӣ навишанда ба шумор меравад. Бояд гуфт, ки дар ин асар қиссаву ҳикоя ва афсонаҳои ҷолиби тамсилӣ ба ҳаёти воқеии одамон бахшида шуда, бо тасвири зебою ҷолиб иншо шудаанд. Афсонаҳои «Хари дипломдор», «Гурба чӣ тавр каждӯм ном гирифт?», «Хар», «Нафс», «Қудрат» ва монанди инҳо аз ҷумлаи

хикояҳоеанд, ки ба ҷаҳонбинию худшиносии наврасону ҷавонон нигаронида шудаанд. Мазмуну мундариҷаи ин асар дар тарбияи ахлоқии мактаббачагон нақши арзишманди тарбиявӣ мегузорад [49].

Маҷмуаи насри «Ғули маҳтоб» (2015) аз ҷиҳати мавзӯ ва мундариҷа гуногун буда, ҳатти сужети ягона надорад. Муаллиф дар баъзе ҷойҳои асар лаҳзаҳои ҳаёти хешро, ки ҷанбаи тарҷумаиҳолӣ ва тарбиявӣ доранд, хеле самимӣ ба қалам овардааст. Бар ин асос метавон гуфт, ки асарҳои ёддоштиву тарҷумаиҳолӣ низ дар таркиби эҷодиёти Аброр Зоҳир нақши муҳим доранд. Ҳамчунин, дар қисми дигари асар порчаҳои насрӣ бо панду андарзҳо дарҷ ёфтаанд, ки мазмуну муҳтавои онҳо хусусияти бадеию ахлоқӣ доранд.

Дар маҷмӯъ, мавзуи назму насри бачагонаи Аброр Зоҳир тараннумгари васфи Ватану диёр, Ваҳдату Истиқлолият, омӯзиши илму дониш ва касбу ҳунар буда, насли наврасро ба худшиносиву ҳудогоҳӣ ҳидоят месозанд.

Дар эҷодиёти Аброр Зоҳир қисса низ ҷойгоҳи хос дорад ва ҳатто аз ҷониби мунаққидон баҳои баланд ҳам гирифтааст. Дар ин хусус муҳаққиқ Х. Ҳошимова чунин ибрози андеша намудааст: «Қаҳрамонҳои марказӣ дар қисса бо обу ранги бадеӣ, тезутундии воқеаю ҳодисаҳо, мочароҳои печдарпеч тасвир шудаанд. Бо вучуди ин, дар баробари нависандагони пуртаҷрибаамон эҷодкорони хушсалиқаамон Саидахмади Зардон, Диловари Мирзо, Сипеҳри Ҳасанзод, Аброри Зоҳир... ва дигарон низ дар насри муосир бо диди тоза, ҷустуҷӯҳои адабӣ, нигориш, таҳқиқу ҳулосабарориҳо, дарки амиқи мавзӯҳо дар муҳити адабӣ ба майдон омаданд» [141, с. 7].

Қиссаҳои навиштаи Аброр Зоҳир бо чунин номҳо маълуманд: «Як рӯзи ҳаёт» (1996), «Бармахида» (2000), «Таносух» (2001), «Мусофири ҷодаи ишқ» (2006), «Марги хари сиёҳ сури хари сафед» (2008), «Дуроҳа» (2009), «Мочарои қабр» (2009), «Барзах» (2009), «Ғуруби офтоб» (2009), «Пастиву баландӣ» (2009), «Бомдоди ишқ» (2009), «Бадном» (2009), «Мурофия» (2009), «Се тақдиру се тасвир» (2009), «Хокпайванд» (2009), «Ганҷи арӯс» (2013), «Инфичори руҳ» (2013).

Аброр Зоҳир дар баробари осори зикршуда дар жанри дигари насрӣ – гротеск чор асар бо номҳои «Меҳмони ноҳонда» (2000), «Ҳоки фаромӯшӣ» (2001), «Роҳ» (2001) ва «Бозор»-ро (2014) мунташир намудааст. Ҳамчунин, муаллифи очеркҳои «Қиссаи аскарӣ қаторӣ» (1997) ва «Саҳнаи дигар» (2005) низ мебошад.

Аввалин романи Аброр Зоҳир бо номи «Мунтасир» соли 2001 ба чоп расидааст. Баъдтар романҳои «Васвасаи дунё» (2002), «Душанбе» (2007), «Рақс дар сояи девори оҳанин» (2008), «Шикасти зулмот» (2008), «Мучассамаи ишқ» (2010), «Қасидаи зерӣ теғ» (2010), «Дар чилди одам» (2010), «Майдон» (2010), «Арсаи набарди гургон» (2011), «Нухтаи нафс» (2011), «Бозгашт» (2012), «Бозиҳои хурд дар сиёсати бузург» (2012), «Ёри ғор» (2013), «Ибни Лодан» (2013), «Дунёи бесомон» (2013), «Охириин сайди сайёд» (2013), «Муқовимат» (2013), «Коммунист» (2014), «Ману ту ва фаришта» (2014), «Мотами гурбаи сиёҳ» (2014), «Дар ҷустуҷӯи инсон» (2014), «Ҳокпайванд» (2015), «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» (2015), «Завол» (2015), «Буқаламун» (2015), «Таърихи беморӣ» (2015), «Тулуъ дар ғуруб» (2023)-ро эҷод кардааст. Аз таълифи ҷунин осори фаровони адиб, ҳонандаи адабиёт ё муҳаққиқ ба ҳайрат меафтад, ки чӣ гуна метавон дар давоми панҷоҳ соли умр ин қадар асар эҷод намуд? Ба ин муаммо нависанда худ дар як мусоҳиба ҷунин ҷавоб додааст. Ҷунончи, ба суоли «Меғӯянд, ки Шумо як романро дар давоми ду-се моҳ менависед. Оё ин ба ҳақиқат наздик аст»? – Дар ҷавоб меғӯянд: «–Бале, ин овозаҳо асоси воқеӣ доранд. Солҳои қаблӣ романҳоямро дар ду-се моҳ менавиштам. Ҳоло имконияти як романро дар як моҳ навиштан дорам. Ин имконият ба банда аз ҳисоби сарфаи хоб, ҳар шаб аз соати се то шаши субҳ даст медиҳад. Аслан ҳамагӯза дар ҳамин вақт ба навиштан машғул мешавам» [155, с. 21].

Романҳои нависанда аз ҷиҳати гурӯҳбандӣ ба романҳои таърихиву сиёсӣ ва фоҷиавию тарҷумаиҳолӣ ҷудо шуда, маънавияту маърифат, фарҳангу тамаддуни ниёгонро барои насли имрӯза ошно месозанд.

Аз таҳқиқу омӯзиши бойгонии Аброр Зоҳир маълум гардид, ки то ин замон баъзе аз асарҳои ӯ дар шакли дастхати комил ё нотаом боқӣ мондаанд

нашр нашудаанд. Аз ин рӯ, ба назари мо имрӯз бояд барои наشري комили мероси бозмондаи нависанда иқдом шавад.

Аброр Зоҳир дар баробари фаъолияти адабию фарҳангӣ ба ҳайси журналисти рӯз осори фаровоне рӯйи чоп оварда, дар ин соҳа низ саҳми муносиб гузоштааст. Эҷодиёти публитсистии Аброр Зоҳир бозгӯкунандаи вазъи даврон буда, муҳтавои хуби тарғибкунандагӣ дорад. Ба андешаи А. Саъдуллоев «Рӯйдод ҳамчун далели дорои моҳияти очилият, дарозумр ва ангезандаи хотираи эмотсионалӣ дар мағз андар мағзи ҳама гуна таълифоти публитсистию бадеӣ ҷойгир аст» [118, с. 5]. Бахусус, дар миёни навиштаҳои Аброр Зоҳир очерку мақола ва гузоришу лавҳаҳои «Шафоатбахш», «Дарди ӯ дарди кино буд», «Қосиди дурдонаҳои адабиёти ҷаҳон», «Монеаҳоро Сайф шикаст», «Ҷоннисори Ватан», «Убайдуллои Раҷаб на рӯз хоб асту на шаб», «Ғами киноро кӣ меҳӯрад?» ва ғайраҳо бо шеваи публитсистӣ эҷод шуда, дар онҳо масъалаҳои илму маориф ва фарҳангу санъати тоҷик мавриди таҳлилу баррасии амиқ қарор гирифта, муваффақияту камбудии онҳо бо далелҳои қатъӣ равшану возеҳ инъикос ёфтаанд.

Мақолаи «Шафоатбахш»-и Аброр Зоҳир, ки дар ҳафтаномаи «Ҷаҳони паём»-и Кумитаи телевизион ва радиои назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба нашр расидааст, ба яке аз шахсиятҳои маъруфи кишвар, нависанда, драматург ва собиқ вазири фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон Нур Табаров (Табаров Нурмуҳаммад) бахшида шудааст. Адиб муваффақиятҳои ӯро дар солҳои вазири фарҳанг буданаш ба тарзи зайл қайд кардааст: «Дари театрҳо мӯрчахонаро мемонд. Ансамблҳои нав таъсис ёфтанд, репертуараи онҳо такмил дода шуд. Театр-студияи «Ғафвора», ансамбли фолклорӣ-этнографии «Ганҷина» нахустин бор дар даврони роҳбарии Нур Табаров ба фаъолияти худ оғоз карда буданд» [26, с. 4].

Аброр Зоҳир ҳамчун як хонандаи асарҳои адибони ҷаҳон дар мақолаи хеш ба унвони «Қосиди дурдонаҳои адабиёти ҷаҳон» аз нависандагӣ ва тарҷумонии Шариф Шараф сухан меронад. Дар ин мақола дар бораи 40 асари тарҷуманамудаи Шариф Шараф ва бо ин роҳ муаррифӣ намудани адабиёти

чаҳон дар Тоҷикистон изҳори назар шуда, хизматҳои ӯро дар ин ҷо беназир хондааст.

Адиб тарҷумаи тоҷикии романи нависандаи амрикоӣ Майн Рид «Отсеола, пешвои семинолҳо»-ро, ки ба қалами Шариф Шараф тааллуқ дорад, мавриди баррасӣ қарор дода, ба он баҳои мусбат додааст. Аброр Зоҳир ба он бовар аст, ки «Хонандаи тоҷик заҳмати ин марди худогоҳ ва ватандӯстро солҳои сол то он рӯзе, ки ба адабиёт, ба ин ганҷинаи пурғановат арҷ мегузорад, дар ёд хоҳад дошт» [14, с. 3]. Дар заминаи чунин мақолаҳо мо метавонем симои Аброр Зоҳирро ҳамчун мунаққиди тарҷумаи бадеӣ низ муаррифӣ намоем.

Дар мақолаи «Ҷоннисори Ватан» оид ба фаъолияти нависандагии ҷангноманавис Раҳмон Сафаров маълумоти таърихӣ овардааст. Аброр Зоҳир ба ёд меорад, ки «Зимистони соли 1990 буду маро... барои кумак ҷиҳати таҳияи китоби «1001 корнома» ҳамроҳи Раҳмон Сафаров ба шаҳри Подолск фиристоданд. Қорамон дар бойгонии мазкур аз субҳ то шом тул мекашид. Раҳмон Сафаров дар ин муддат садҳо корномаро варақ зада, тақдири ҳар як шаҳидро амиқ меомӯхт...» [24, с. 4.]. Аз ин маълумот бармеояд, ки Аброр Зоҳир аз сарчашмаҳои муътамади илмӣи солҳои ҶБВ бархӯрдор шудааст.

Тақриз низ дар эҷодиёти Аброр Зоҳир ба мушоҳида мерасад. Чунончи, ӯ зимни таҳлили маҷмуаи ашъори «Пайраҳаи Раҳмат»-и Раҳмат Назрӣ мавзӯ ва моҳияти ғазалиёти шоирро аз суннати волои шеърӣ тоҷик номида, дорони «образҳои тоза, маъниҳои амиқ ва мантиқӣ баланди эҷодӣ» номидааст [20, с. 3].

Барои ҳар як эҷодкори илмию бадеӣ дониستاني мавзуи сирқот хеле муҳим ва зарур мебошад. Аброр Зоҳир зимни мусоҳиба бо адабиётшиносон дар мавзуи «Сирқоти адабӣ» чунин ақидааронӣ кардааст: «Дар мавзуи мушкilotи сарҳад чор асари банда: «Рақс дар сояи девори оҳанин», «Марги хари сиёҳ сури хари сафед», «Бен Лодан» ва «Дар ҷустуҷӯи инсон» рӯйи ҷопро дид. Ба ҷойи дигаре мебудам, ба ин мавзӯ даст намездам. Вақтҳои охир сирқот як ҳодисаи маъмулӣ шудааст. Мо инро ҳангоми мутолиа тез-тез вомехӯрем» [146, с. 109-110]. Ҳамчунин, ӯ қайд менамояд, ки эҷодкор бояд ба мазмун ва мавзуи нав рӯй оварда, сабку услуби хоси бадеӣ дошта бошад. Ў аз нуқтаи назари илмӣ-

интиқодӣ ба адибони оянда чунин тавсия додааст: «Мо бояд хурдагириву нотавонбиниро як сӯ монда, пеш аз ҳама ба мавзуи тоза, асари беҳамто назари нек дошта бошем. Танҳо дар ин маврид адабиёт рушд мекунаду пеш меравад» [146, с. 109-110].

Аз ин навиштаҳои адиб бармеояд, ки ӯ ба масоили доғи рӯз ва сарнавишти шахсиятҳои маъруф, ки дар муаррифии миллат ва фарҳангу тамаддуни он саҳми арзанда доранд, бетафовут набуда, онҳоро ҳамчун шахсутунҳои устувор ва побарҷои тамаддун ва фарҳанги миллат меҳисобад. Дар робита ба ин масъала Иброҳим Усмонов кӣ будани публитсистро шарҳ дода менависад: «Ӯ шахсе мебошад, ки навиштаҳояш ба авзои иҷтимоии ҳаминрӯза дахл дорад» [134, с. 54].

Тавре таъкид гардид, Аброр Зоҳир ҳамчун адиби бачаҳо низ дар рушди адабиёти муосири кӯдакон низ нақши муҳим ва муассир гузоштааст. Ӯ ба навиштани шеър афсона иқдом намуда, ин навъ намунаҳои эҷоди хешро бо таҳаллуси Олмуҳаммади Шариф ба қалам овардааст. Дар маҷмуаи «Ҳадя» ӯ номи худро ҳамчун Олмуҳаммад зикр кардааст. Ашъори ин маҷмуа фарогири таҷассуми зиндагонии софу беғаши кӯдакӣ, рӯзгори содаву самимонаи деҳа, муҳаббатномаҳои кӯдакона ба бобову бибӣ, ки аз ҷумлаи муҳимтарин мавзуоти шеъри кӯдаконаи муосири тоҷик мебошанд, аст. Аз ҷумла, дар шеъри «Баҳо» бобои худро ҳамчун қаҳрамони шеъри бачагона чунин тасвир кардааст:

*Бобочони ришдорам,
Дар роҳат чашими чорам.
Тезтар биё ба хона,
Накун ба ман баҳона.
Биёр ба ман аз бозор,
Се ноку дуто анор [50, с. 20].*

Маҷмуаи дигари ашъори бачагонаи Аброр Зоҳир «Бодоми осемасар» унвон дошта, дар он тасвири унсурҳои табиат, олами наботот ва вухуш аз зовияи ҷаҳони кӯдакӣ нақши муҳим дорад. Аз унвони китоб ҳам ин вежагии муҳимми ашъори бачагонаи адиб равшан мегардад. Дар шеъри «Бодоми

осемасар» шоир бодомеро тасвир мекунад, ки ҳанӯз фасли баҳор нарасида аз таъсири гармои аввал саросема шуда гул мекунад, ки аз ин кори вай падар таассуф меҳӯрад:

*Аз гармои бармаҳал
Саросема шуд бодом.
Гул карду ҷилва намуд,
Афсӯсу оҳ гуфт додом.
То баҳор вақт аст биёр,
Ин гармии фиребост.
Медиҳад ҳосил барбод,
Ин ҳама зарари мост [47, с. 66].*

Як хусусияти муҳимми чунин ашъори бачагонаи Аброр Зоҳир дар он зоҳир мешавад, ки бештари онҳо дорои хатти суҷа мебошанд ва ҳамин шеър ҳам аз ҳамин махсусият бархурдор мебошад. Дар идома чун бодом аз гул кардани хеш мағрур мешавад, рӯзи дигар барфу бод омада даҳонашро мебандад. Дар канори он ки суҷа доранд, чунин ашъори бачагона аҳаммияти тарбиявиرو низ соҳибанд, зеро бо тасвири ин ҳолат шоир ба ҳамзамонони худ панд медиҳад, ки ғурур ва осемасарии инсон ба худӣ вай зарар меоварад ва боиси нестӣ мегардад.

Китоби «Дунёи афсона»-и адиб бошад 25 афсонаи таълифнамуда вайро фаро мегирад, ки барои бачаҳо навишта шуда, мақомашро дар рушди насри кӯдакона дар адабиёти муосир бозгӯӣ мекунад. Ҳарчанд афсона жанри адабиёти шифоҳӣ мебошад, аммо аз маҳсули қалами нависанда бармеояд, ки ӯ кӯшидааст, ки дар афсонаҳои хеш вазъи замони хеш ва воқеоти рӯзро тасвир намуда, онҳоро ҳамчун намунаҳои насри муосир ҷилвагар созад. Афсонаҳо бо шеваҳои мухталиф ба қалам омада, аз назари сохтор низ мутафовитанд. Қаҳрамони афсонаҳои адиб низ дар баробари инсонҳо ҳайвоноти мухталиф ҳастанд, ки дар асл дар симои онҳо хислату характери одамон таҷассум ёфтаанд. Бегумон метавон гуфт, ки намунаҳои эҷодиёти барои бачагон навиштаи адиб таҳқиқи ҷудогонаро тақозо менамоянд.

Дар маҷмӯъ, метавон чунин изҳор дошт, ки доираи эҷодиёти Аброр Зоҳир гуногунпахлу буда, осори таълифнамудаи ӯ дар адабиёти бадеӣ, нақди адабӣ, журналистика ҷойгоҳи муҳим дошта, тамоюлҳои дигари эҷодии вай низ шоистаи таҳқиқу баррасӣ мебошанд. Таълифоти адабии нависанда агар чехраи ӯро ҳамчун адиби соҳибсабк ва соҳибназар муаррифӣ намоянд, осори публитсистии адиб, ки дар замони хеш таълиф ёфтаанд ба ҳаёти фарҳангию иҷтимоӣ ва иқтисодию сиёсии ҷомеа алоқаманд мебошанд. Адиб дар жанрҳои публитсистӣ ба ҷаҳонбинӣ ва ҳаёти иҷтимоии давраи замон таваҷҷуҳ намуда, инъикоси дурусту саҳеҳи ин ё он масъаларо баён доштааст.

1.3. Нақду баррасии осори Аброр Зоҳир.

Аброр Зоҳир аз ҷумлаи сермаҳсултарин нависандагони адабиёти муосири тоҷик ба шумор меравад. Бо ин ки ӯ асарҳои ҳаҷман калони насрӣ, аз ҷумла бештар роман эҷод намудааст, аммо на ҳамаи онҳо дар нақди адабӣ таҳлилу баррасӣ шудаанд. Аз ҷустуҷӯҳои мо маълум гардид, ки якчанд қиссаву романҳои адиб дар диссертатсияҳои илмӣ, мақолаҳо ва тақризу ёдовариҳо нақду баррасӣ шудаанд. Ҳамзамон метавон гуфт, ки танҳо перомуни қиссаи «Мусофири ҷодаи ишқ» ва романҳои «Мунтасир», «Бозгашт», «Васвасаи дунё», «Буқаламун», «Мучассамаи ишқ», «Арсаи набарди гургон», «Ёри ғор», «Майдон» ва «Ибни Лодан»-и Аброр Зоҳир назари муҳаққиқон ва аҳли илму адаб ба мушоҳида расиданд. Зимни мутолиа ва таҳлили романҳо ба услуби нигориш, тарзи баён, тасвири хислати персонажҳо, мутобиқати мавзӯ бо жанрҳо, истифодаи зарбулмасалу мақолҳои халқӣ, масъалаҳои ахлоқӣ-иҷтимоӣ, пайиҳам омадани воқеаҳо ва услуби насри муаллиф андешаронӣ кардаанд, ки мо онҳоро мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор додаем.

Таҳқиқи осори Аброр Зоҳир танҳо дар давраи камолоти эҷодии нависанда сурат гирифтаанд. Асосан нависанда аз солҳои 90-ум ба эҷод рӯй овардааст, ки намунаҳои аввалини эҷодиёти вай дар шакли маҷмуаи қиссаҳо бо унвони «Ғуруби офтоб» (2009) рӯйи ҷоп омадааст. Нависанда зиёда аз 17 повест эҷод

кардааст, ки то ҳол дар нақди адабии имрӯза ба таври комил мавриди баррасӣ қарор нагирифтаанд.

Адабиётшиносону муҳаққиқон бештар роҷеъ ба мавзуи романҳои Аброр Зоҳир андешаҳои хешро баён доштаанд, ки шумори онҳо 28 адад буда, дар солҳои гуногун ба дасти чоп расидаанд.

Ба осори Аброр Зоҳир адабиётшиносону муҳаққиқон ва аҳли илму адаби тоҷик, аз ҷумла А. Сайфуллоев, Ш. Раҳмонов, Ш. Солеҳов, Ш. Исрофилниё, З. Ёлмасова, М. Нурова, Ҳ. Муродиён, Хайрандеш, М. Салим, С. Ҳасанзода, С. Саидов ва А. Идизода, А. Муҳаммадрафӣ, Ҳ. Салимзода ва дигарон дар рӯзномаву маҷаллаҳои илмӣ тақризу мақолаҳо интишор намудаанд. Гуфтан мумкин аст, ки нақду баррасии осори Аброр Зоҳир ҳамқадам ба таълифоти ӯ аз аввали солҳои асри XXI ибтидо ёфтааст. Аз ҷумла, аз аввалин мақолоти арзишманд дар бораи осори ӯ навиштаи рӯзноманигор А.Идизода мебошад. Ӯ роҷеъ ба романи «Рақс дар сояи девори оҳанин» буда, бо номи «Аждаҳои хуфтаро кӣ бедор кард?» тақризе навиштааст. Мавсуф нақду баррасиҳои хешро атрофи қаҳрамони асар, характери образҳо, оғозу анҷоми воқеаҳо ва сабку услуби навиштаи адиб чунин баён доштааст: «Нависанда дар романи мазкур кӯшидааст воқеиятро, ки дар кӯраи арз амсоли он бисёр ба чашм мерасад, бо услуби барои насри муосири тоҷик нав ба қалам диҳад. Рамз, киноя, пичинг, тамасхур ва боз чандин ашқоли амсоли инҳоро вомехӯрем, ки дар офаридани образи персонажҳои асар нависанда бо қамоли маҳорат истифода кардааст» [78, с. 5].

Ҳамчунин, А. Идизода дар мақолаи дигаре бо номи «Маънии зиёд дар кӯтоҳтарин роман-памфлет» романи «Ибни Лодан»-ро мавриди таҳлил қарор додааст. Нависанда дар иншои романи мазкур ҳодиса ва воқеаҳои ба амаломандаи соли 2001-ум дар ИМА-ро тасвир намуда, хонандаро ба нобасомонӣ ва даргириҳои нави рӯйи ҷаҳон дар ибтидои асри XXI ошно месозад. Аз ин рӯ, муаллифи мақола пас аз мутолиаи он чунин нигоштааст: «Воқеаи 11-уми сентябри соли 2001 эҷоди Ал-қоидаю Толибон ва Ибни Лодани даҳшатафкан ҳалқаҳои як занҷир ва эҷоди як марказанд, ки аҳдофи наку ва созанда надоранд» [81, с. 11].

Муаллиф дар идомаи мақола ба мавзӯ, қаҳрамони асосии асар, образҳои он, сабку услуби романи Аброр Зоҳир баҳои мусбат додааст. Ба андешаи ӯ «услуби нигориши розкушӣ» хосси нависанда буда, «муваффақияти адиб дар ин асар аз он ошкор мегардад, ки ӯ ба воқеият машғул шудаасту бадеиятро ҳамчун пардае барои рӯйпӯш кардани мамнуъиятҳо ба кор бурдааст» [81, с. 11]. Албатта, ҳақ ба ҷониби А. Идизода аст, ки дар романи мазкур ҷеҳраи манфури Ибни Лодан фош гардидааст.

Рӯзноманигори дигар А. Муҳаммадрафӣ перомуни романи таърихӣ «Арсаи набарди гургон»-и Аброр Зоҳир аз хунару маҳорати таърихнигорӣ, инъикоси симоҳои барҷастаи таърихӣ халқи тоҷик дар замони аморати Бухоро ва истифодаи муаллиф аз сарчашмаҳои илмӣ-таҳқиқотии мавзӯи таърихӣ баён доштааст. Бояд гуфт, ки романи таърихӣ «Арсаи набарди гургон» воқеаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ асри гузаштаи халқи тоҷикро фаро мегирад. Ин асар хонандаро дар рӯҳияи худшиносӣ, ифтихори миллӣ, шинохти арзишҳои инсонӣ тарбия менамояд. Муаллифи мақола романи «Арсаи набарди гургон»-ро ба ҷанбаҳои муҳками бадеият ва тозақориҳои асар ишорат намуда, аз ҷумла менависад: «Муаллиф медонад, ки садҳо асари илмӣ таърихӣ онҳоро бозгуфтаанд. Ҳадафи ӯ он будааст, ки бо бадеият ҳар образи намуна, орову ҳақиқат, субҳу шом, сафеду сиёхро ба ҳам омезад ва сарриштаи онро ба дасти хонандааш диҳад, то хонанда тасвири ҳазорранг пеши чашмаш он рӯзгори полидаро зинда бубинад, бӯйи боруту хуни барҳадар рехтаи як қисмати аз мардум ба машомаш расад» [101, с. 5]. Огоҳии муаллифи асар аз силсилаи осори бузург дар насри таърихӣ дар адабиёти муосир ва фароғириву мутолиаш ба ӯ имкон додааст, ки иқдомот ва тозақорӣ анҷом диҳад. Ин аст ҳулосаи муқарризи мазкур аз нақду баррасии асари Аброр Зоҳир.

Садриддин Ҳасанзода низ дар бораи романи «Арсаи набарди гургон» бо номи «Авроқи хештаншиносӣ» мақолае навиштааст. Ӯ дар нақду баррасии хеш ба ҳислати Давлатманд, ки образи қаҳрамони асосии асар мебошад, таваҷҷуҳ зоҳир намудааст. Ба андешаи адиб ин қаҳрамони асар марди далеру ватандӯст аст, ки ба мисли Восеи қаҳрамон дар мавзӯҳои Сари Хосор, Балҷувон, Ховалинг ва қаламрави Бухоро зидди душманони халқ мубориза

бурдааст. Ў дар ин набард шучоату далерӣ нишон дода, то нафаси охирин ба амирони манғит чангидааст. Ба андешаи адиб асари мазкур бо чунин сифатҳои барҷаста, дар баробари арзиши муҳимми илмиву адабӣ доштан, аз аҳаммияти таърихӣ бархӯрдор аст: «Саршори арзишҳои инсондӯстӣ, ватанпарварӣ, эстетикӣ, таърихист ва барои тарбияи насли наврас, ҷавонони кишвар дар самти ватандӯстӣ, ҳифзи музаффариятҳои даврони соҳибистиклолӣ аҳаммияти зиёдеро молик аст» [140, с. 11].

Гуфтан ба маврид аст, ки дар бораи мавзуи романи «Арсаи набарди гургон» нависанда М.Салим низ мулоҳизаҳои хешро чунин баён доштааст: «Китоби мазкур мочароҳои сиёсӣ, кӯшишу ҷидолҳои дохилиро дар қаламрави Бухоро, кӯхистони тоҷик билхосса, сарзамини бихиштоси Балҷувон, ба риштаи тасвир кашидааст. Тору пуди романро воқеаҳои мухталиф, аз ҷумла сукути аморат, ташкилҳои хоҷагҳои нав фаро гирифтааст. Муаллиф бо така ба таърихи миллат сабабҳои рух додани кашмакашҳои дохилӣ, хурӯҷҳои мардуми кӯхистонро дар айёми ташкилҳои сохти шуравӣ воқеъбинона ба қалам додааст» [122, с. 7].

Маҷид Салим бо номи «Мунтасир» ё назаре ба нахустин романи нависандаи ҷавон Аброр Зоҳир» мақолае навиштааст. Ў аз симои қаҳрамони асар ва далерию зиракии шоҳзода Мунтасир нақл намуда, ҳимояи марзу бум ва пос доштани фарҳанги қадимаи тоҷиконро аз ҷониби ӯ дар асар таҳлил намудааст. Вай навиштаи худро чунин хулоса менамояд, ки «Аброри Зоҳир дар ҳар гуна маврид олами ботинии инсонро ҷилавгирӣ намуда, суолу ҷавоб ва андешаҳои психологии қаҳрамонро бисёр зебо пайгирона ба риштаи тасвир кашидааст. Зеро қаҳрамони асосии роман – Мунтасир дар як ҳолати драмавӣ қарор гирифтааст ва нависанда руҳи бешикаст ва дунёи наҷиби ӯро дар заминаи воқеоти пуршиддат падида овардааст» [123, с. 5].

Аброр Зоҳир дар романи психологии «Бозгашт» мавзуи рушду тараққиёти ҷомеаро ба миён гузошта, андешаҳои ҳаёти мардуми шаҳру деҳотро бо ҳам муқоиса намудааст. Вобаста ба мавзуи романи мазкур донишмандон Ш. Раҳмонов, М. Нурова, нависанда С. Саидов ва рӯзноманигор А. Идизода мақолаву тақризҳо навиштаанд.

Шоҳзамон Раҳмонов дар мақолаи хеш бо номи «Романи андеша» ба таҳлили образи персонажҳо ва мундариҷаю мавзуи романи «Бозгашт»-и Аброр Зоҳир таваҷҷуҳ намудааст. Ӯ дар мақолаи хеш ба тасвирнигорӣ ва воқеӣ инъикос намудани урфу одат, дину оин, суннатҳои ниёгон ва арзишҳои миллию умумибашарии асар баҳои баланд дода, аз ҷумла овардааст: «Нависанда ба мисли Ч. Айтматову Ф. Муҳаммадиев дар ин асар одамони куҳна – пирамарду завҷааш ва дигар ҳамсухбатонашро дар бораи оламу одам, муҳити гуворон қишлоқ, ҷамъияти олами моддӣ ба суҳан дароварда, аз забони онҳо хулосаҳои ҷомеаи мутамаддинро ифода менамояд. Ва ҳамеша аз гузашта ба имрӯза, аз Замин ба кайҳон, тараққиёту пешрафт, ақибмондагии феодализм ва ҳоказо фикру андешаҳоро наву тоза менамоянд» [117, с. 111].

Вобаста ба маҳорати образофарии адиб Шарифмурод Исрофилниё чунин ибрази назар дорад: «Аброр Зоҳир дар майдони адабиёти тоҷик мавқеи устувор пайдо карда, нависандаест, ки сабку нигориши хосса дорад. Образҳои офаридаи ӯ аз ҷумлаи чехраҳои нотақрори адабиёти муосири мост...» [83, с. 5].

Рӯзноманигор А. Идизода атрофи романи «Бозгашт» мақолае ба унвони «Бозгашт» асарест хонданӣ ва омӯзанда» навиштааст. Аз дидгоҳи муаллифи мақола Аброр Зоҳир воқеияти замон, олами ботинии насли айём, мушкilotи иҷтимоии муҳити зисти инсон ва забони шеваи тоҷикиро бомаҳорат инъикос намудааст. Ӯ пас аз мутолиаи роман чунин андешаи ҷолиб баён доштааст: «Романи навбатии адиби навҷӯю соҳибзавқ Аброр Зоҳир «Бозгашт» унвон дорад ва мавзую муҳтавои он нав буда, бо услуби барои адабиёти тоҷик ҷадид офарида шудааст. Нависанда дар ин асар мавзуи муҳраи рӯз – баҳсу мунозираи ҷаҳонбинии шаҳрию деҳотиро бо услуби хеле возеҳ ва рағбатовар бо тамоми ҷузъиёт иншо намуда довариро ба хонанда ҳавола кардааст» [79, с. 5].

Ҳаминро бояд қайд намуд, ки дар романи «Бозгашт» офариниши образҳои марказӣ бо бадеият ба олами инсону табиат нигаронида шуда, ҳолати руҳию равонии мардуми тоҷик ва ҷаҳонбинии мардуми шаҳру деҳот тасвир ёфтааст. Ҳамин масъаларо адиб С. Саидов дар мақолаи «Бозгашт ба оянда ё баъзе андешаҳо перомуни романи «Бозгашт»-и Аброр Зоҳир» таҳлил намудааст. Ӯ дар навиштаҳояш ба образи мусбати асар муаллими Салом така

намуда, мавсуфро бо хислатҳои устои аввалинаш ҳамранг доништааст. Ҳодисаву воқеаҳои романро ба таври нақл шарҳ дода, чунин қайд менамояд: «Аброри Зоҳир дар асари худ аз шеваи панду андарз, ки адабиёти мо саршор аз он аст, камтар истифода карда бошад ҳам, тазод ва мушкилоти сангини рӯзгори мардумро ба воситаи муколамаи қаҳрамонҳо басо устодона кушода тавоништааст» [119, с. 13].

Атахон Сайфуллоев ба қиссанависии Аброр Зоҳир дахл намуда, қиссаи «Мочарои қабр»-и ӯро дар қатори дигар қиссаҳои адабони давраи Истиқлол гузошта, дар умум ба онҳо чунин баҳогузорӣ намудааст: «Қиссаҳои насли нави соҳибистеъдод... ба насри муосири мо руҳ ва рангу бори тоза оварданд, пайванди маънавии наслҳои суханваронро мустаҳкам намуданд. Онҳо устодони худро такрор намеkunанд, балки дар адабиёт пайроҳаи хосси худро пайдо менамоянд. Онҳо дар сужетсозӣ, образфаринӣ, забон ва тарзи баён сабки мустақил доранд» [120, с. 42].

Майрамбӣ Нурова дар диссертатсияи докторияш, ки ба таҳлилу муқоисаи насри муосири адабиёти тоҷик ҳинд бахшида шудааст, дар фасла аз он бо унвони «Тасвири табиат дар романҳои муосири тоҷик ва ҳиндӣ» романҳои Аброр Зоҳир «Бозгашт» ва Камлешвар «Гузаштаи ногузашта» («Анбита вятит»)-ро ба таври муқоиса таҳлил кардааст. Бояд гуфт, ки муаллифи диссертатсия танҳо ба мавзӯи бозтоби ҳифзи табиат дар роман нигариста, андешаҳои қаҳрамони марказии роман Шерзодро ҳамчун насли калонсол барои муҳофизати табиат муҳим медонад. Ҳамчунин, дар алоқамандӣ ва ҳамбастагии романҳои нависандагони муосири ду халқ дар офариниши мавзӯи мазкур ба чунин хулоса меояд: «Пажӯҳишу арзёбии осори нависандагони мавриди назар моро ба чунин натиҷа расонид, ки ҷомеаҳои инсонӣ аз нигоҳи муҳити ҳоким бар онҳо муштаракоти зиёде доранд, ки ҳузурашон дараҷаи нуфузу таъсирашон ба зиндагии фардии башар ҳангоми инъикосу бозтоби бадеӣ равшан мегардад» [114, с. 265].

Нависанда Ҳ. Салимзода ба сифати як хонанда атрофи романи «Бӯқаламун»-и Аброр Зоҳир ба сужет ва образҳои он аҳаммият дода, вазъияти ҳассоси солҳои 90-умро ёдовар шудааст. Ӯ пас аз мутолиаи роман ва тасвири

воқеанигорӣ ва мавзую мухтавои онро барои расидан ба қадри сулҳу ваҳдат барои хонанда арзишманд медонад: «Муаллиф аз ба рӯйи варақ овардани замони Инқилоби Октябр ва ҷанги таҳмилии аввали солҳои навадуми асри пор, меҳодад ҳақиқатеро собит намояд, ки омилу далели ин гирудорҳо як аст. Он ҳам бошад, набудани ғояи ягонаи миллӣ, ки ғуруру ифтихороти миллиро ба вучуд меоварад, адами ваҳдати миллат, моро ба бозичаи дасти дигарон табдил дод» [121, 4].

Хайрандеш пас аз мутолиаи романи «Майдон» ба унвони «Майдон» ба мақр бовар намекунад» мақолае нигошта, роҷеъ ба асари нависанда мухтасаран чунин гуфтааст: «Асар ҳарчанд зарфияти ҳаёти маҳаллери дар бар мегирад, аммо ҷаҳоншумулии асарро мувофиқи хислати персонажҳо бо одамони дигар минтақаҳои олам таъмин мекунад» [136, с. 3].

Шарифмурод Исрофилниё доир ба романи «Майдон»-и Аброр Зоҳир тақризе навишта, офаридани образи персонажҳои адибро чунин баҳогузорӣ менамояд: «Аброри Зоҳир нависандаи тасвирнигор аст, на воқеасоз, зиндагии инсон бо ҳама бешу камиаш, шодиву нишот ва ғаму андӯҳаш ба воситаи амалиёти образи персонажҳо ба риштаи тасвир меояд» [83, с. 5]. Дар ин мақола муаллиф ба сабку нигориши роман ва мавзӯи он таваҷҷуҳ намуда, масъалаҳои онро ба услуби эҷодиёти Лоик Шералӣ дар назм ҳамранг медонад.

Тарҷумон ва нависандаи шинохта Ҷумъа Қуддус дар мақолаи хеш ба филмномаи «Гирдоб»-и Аброр Зоҳир баҳои баланд дода, чунин мегӯяд: «Бори аввал дар таърихи ҷумҳурии сериали телевизионӣ иборат аз ҳафт серия бо номи «Гирдоб» пешкаши мухлисон гардид. Маълум аст, ки чанд сол инҷониб тамошобини синамо ва театр асосан тавассути телевизион талаботи худро ба филму спектаклҳо қонеъ мекунад ва ҳамин нукта – истехсоли филмҳои нави худӣ дар ТВТ чандест, ки ҳалли худро намеёфт» [87, с. 14].

Аброр Зоҳир дар соҳаи филмноманависӣ низ маҳорати баланд нишон додааст. Аз рӯйи асарҳои ӯ беш аз даҳ филми бадеӣ, ки ҷанбаи ахлоқию тарбиявӣ доранд ва бештар фарҳанги миллиро инъикос менамоянд, таҳия шудааст. Филмномаҳои нависанда дар шабақаҳои телевизионии сатҳи ҷумҳурий

ва берун аз он пешниҳоди тамошобинон гардидааст. Маҷид Салим оид ба ин мавзуъ чунин ибрози назар намудааст: «Аброр Зоҳир адиби пухтакору заҳматкаш ва боистеъдод буда..., ҳамчунин, аз рӯи асарҳои ӯ филмҳои бадеӣ ҳам таҳия шудаанд» [122, с. 7].

Аброр Зоҳир дар баробари нависандаи соҳибназар будан, мунаққиди соҳаи телевизион ва синамо низ мебошад. Ӯ роҷеъ ба муҳтавои филмҳои телевизионӣ ва аҳаммияти он ба ахлоқи ҷомеа мулоҳизаронӣ карда, таъсири онҳоро ба насли имрӯзу оянда таъкид намудааст. Нависанда дар яке аз мусоҳибаҳояш оид ба масъалаи филмҳои тоҷикӣ чунин мегӯяд: «Ман ҷонибдори онам, ки филм воқеӣ офарида шавад ва инъикосгари рӯзгоре бошад, ки дар он умр ба сар мебарем. Ман ҳамин чизро ба коргардонҳо тавсия медиҳам. Дар «Мучассамаи ишқ», «Подош», «Мочарои хурд дар шаҳри калон», «Хокпайванд», «Чарх», «Беназир» маҳз ба ҳамин паҳлуи зиндагӣ дахл кардаам» [149, с. 7].

Мунаққидону адибон роҷеъ ба филмномаҳои нависанда низ мулоҳизоти хешро баён доштаанд. Аз ҷумла, нависанда Ҷумъа Қуддус дар мақолаи хеш, ки оид ба филми «Гирдоб»-и Аброр Зоҳир бахшида шудааст, чунин мегӯяд: ««Гирдоб» як бонги изтироб ва даъватест барои беҳтар сохтани ҳамзамонон. Бори аввал дар филми тоҷик қаҳрамон на аз муҳтоҷӣ, на аз ашхосси аз ҷиҳати мансабу вазифа болотар, на аз ҳарифи пурзӯр азият мекашад, балки худ аз оилаи сарватманду дар ҷомеа вазни калоне дошта аст, аз ҷумлаи ба истилоҳ «тоҷикони нав» аст. Вале маълум, ки тоҷикони нав ҳам агар эҳтиёт ва андеша накунанд, аз шарри ҳамдигар ва ҳатто ҳамтабақони худ ба фоҷеаҳо дучор мешаванд» [87, с. 14].

Филми «Мучассамаи ишқ» низ мисли дигар филмномаҳои Аброр Зоҳир дар тарбияи ҷавонону насли калонсол аҳаммияти баланди ахлоқӣ дорад. А. Идизода вобаста ба ин филм дар мақолаи хеш бо номи «Мучассамаи меҳру муҳаббат» лаҳзаҳои ошиқии бобои Ғаффорро бо Санам хеле самимӣ маънидод карда, ба нақши филмноманавис баҳои баланд додааст: «Дар асл бузургии нависандаи серталаби тоҷик Аброр Зоҳир на танҳо дар филми «Мучассамаи

ишқ», балки дар филми «Гирдоб» ҳам бараъло таҷассум ёфтааст. Аброр Зоҳир чунин филмномаҳо доир ба ҳаёти ҳозира ва гузаштаи миллати тоҷик, ки бинандагон муштоқи тамошои онҳоянд, бисёр навиштааст» [82, с. 8].

Аброр Зоҳир ба ҳайси мутахассиси соҳаи синамои тоҷик баҳри ривоч ёфтани ин пеша андешаҳои судманд дорад: «Домани фазои пахши ҳар барнома муайян ва маҳдуд аст, вале кино аз ин нигоҳ сарҳад надорад. Як филми кӯчак метавонад аз ғановати фарҳанги миллате дар ҷаҳон чун қосид дари мухлисони оламо кӯбад» [102, с. 1].

Ин баррасиҳо аз он дарак медиҳанд, ки фаъолияти Аброр Зоҳир дар рушди синамои тоҷик ва филмномаҳои ӯ низ шоистаи омӯзиш ва таҳқиқи алоҳида мебошанд. Филмномаҳои офаридаи нависанда дар мавзӯҳои ҳаётан воқеӣ тафаккури гузашта ва ояндаи ҷомеаро таҷассум меkunанд. Аз ин рӯ, ин самти фаъолияти ӯ ниёз ба пажӯҳиши мукаммали илмӣ мебошад. Тавре ки А. Идизода гуфтааст: «Гумон мекунам, ки ҷилои санъати кинои тоҷик бо офаридаҳои нотақрори пур аз шӯру шарари нависандаи заҳматталаб Аброр Зоҳир ранги дигар гирифта, дар дилу дидаи тамошобинони нозуктабӣ тоҷик як умр ҷой мегиранд» [82, с. 8].

Ҳамин тавр, ба таври куллӣ метавон изҳор дошт, ки бо вучуди назари донишмандон вобаста ба насри доманадори Аброр Зоҳир ҳанӯз ҳам масъалаҳои зарурӣ таҳлилу таҳқиқ нашудаанд. Аз натиҷаи мақолаву тақризҳои адабиётшиносон маълум мегардад, ки насри муаллиф дорои мазмуну мундариҷаи хос мебошад. Аз ин лиҳоз моро зарур аст, ба мероси адабии Аброр Зоҳир вобаста ба шакли жанрию мавзӯӣ таваҷҷуҳ намуда, онҳоро гурӯҳбандӣ намоем.

Бо тақя ба андешаҳои боло гуфта метавонем, ки асарҳои нависанда ҳамчун ганҷе дар хазинаи насри тоҷик боқӣ монда, хонандаи сершумореро ба худ ҷалб намудаанд ва дар оянда низ мавриди мутолиаи густарда қарор мегиранд.

Хулосаи боби I

1. Аброр Зоҳир ва Олмуҳаммад Шариф таҳаллуси адабияш буда, номи пурраи ӯ Имомов Аброр Зоҳирович аст, ки 15-уми январи соли 1965 дар деҳаи Бохтурободи ҷамоати деҳоти Гулистони ноҳияи Вахш (ҳозира шаҳри Леваконт)-и вилояти Хатлон дар хонадони деҳқон ва шахси донишманд ба дунё омадааст. Нависанда пас аз муддате беморӣ 22 ноябри соли 2015 дар шаҳри Душанбе дар авҷи камолоти эҷодӣ дунёро падруд гуфт.

2. Аброр Зоҳир адиби давраи Истиқлоли миллӣ буда, ба қалами ӯ 28 роман, 17 повест, пйесау драма ва филмномаҳои ҷолибу хонданӣ, ҳамчунин осоре дар нақди адабӣ, публитсистика ва самтҳои дигари эҷодӣ тааллуқ доранд.

3. Муҳаққиқон дар навиштаҳояшон аз лиҳози услуби нигориш, тарзи баён, тасвири хислати персонажҳо, мувофиқати мавзӯ бо жанрҳо, истифодаи зарбулмасалу мақолҳои халқӣ, масъалаҳои ахлоқи иҷтимоӣ, танзими воқеаҳо ва дигар қисматҳои муҳими насри муаллиф баҳо додаанд. Вежагиҳои ҳунари ва жанрии осори Аброр Зоҳир барои муҳаққиқону хонандагон масъалаи муҳимро рунамоӣ карда, аз лиҳози сабку услуб, мавзӯ ва муҳтаво, сужету образфарӣ хусусиятҳои хосро доро мебошанд.

4. Аброр Зоҳир ба гурӯҳи насли чоруми нависандагон чун Ҷонибек Ақобиров, Ато Ҳамдам, Абдурафёз Рабиев, Сорбон, Баҳманёр, Равшани Ёрмуҳаммад, Муҳаммадзамони Солеҳ ва дигарон дохил мешавад, ки бо диди нав ғояҳои ҳаётан муҳимро тасвир намудаанд. Паҳлуҳои эҷодиёти Аброр Зоҳир фарох ва густарда буда, ӯ дар аксари жанрҳои насри асар офаридааст. Дар баробари ин, дар ривочи адабиёти бачагонаи тоҷик бо иншоӣ шеър афсона саҳми муҳими хешро гузоштааст.

5. Мавзӯҳои асосии осори Аброр Зоҳир ишқу муҳаббати самимӣ, тараннуми ахлоқи ҳамида, накукорӣ, меҳру вафо, арзишҳои миллӣ, ҳодисаҳои сиёсӣ иқтисодӣ имрӯзаи ҷаҳон, симои ҷеҳраҳои сиёсӣ адабӣ, васфи табиату диёр, ахлоқи костаи ҷомеа, муносибати инсон ба муҳити табиат, масъалаҳои мураккаби олами инсон табиат ва ғайра мебошанд.

БОБИ II. МУШАХХАСОТИ НАСРИ ТАЪРИХӢ

ДАР ЭҶОДИЁТИ АБРОР ЗОӢИР

2.1. Мавзӯ ва мундариҷаи романҳои таърихии Аброр Зоҳир.

Дар солҳои 90-уми қарни XX ва даҳсолаи аввали садаи XXI касби Истиқлоли миллӣ дар ҷомеа андешаҳои адабии нависандагону шоиронро бештар ба сӯйи арзишҳои миллӣ ва таърихӣ равона гардонид. Дар ин даврон адибон ба тасвири мавзӯҳои таърихӣ дар жанрҳои мухталифи осори насрӣ, чун ҳикояву қиссаву романҳо рӯй оварда, осори мондагори адабиву таърихӣ таълиф намудаанд. Ба қавли адабиётшинос А.Сайфуллоев «Дар давраи Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон насли нави насрнависон ба бӯстони адабиёт бо асарҳои тоза – ҳикояҳо, қиссаҳо ва романҳои худ ворид шуданд. Баъзе намунаҳои эҷодиёти чанде аз онҳо дар солҳои охири даврони шуравӣ чоп шуда бошанд ҳам, эҷодиёти онҳо асосан дар замони Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон ташаккул ёфтаанд. Ин зумра адибон ба ҷодаи адабиёт бо мавзӯву масъала, ғоя ва образҳои тоза қадам гузоштанд ва руҳи тоза ба олами маънавият оварданд. Бароти Абдурахмон, Аброр Зоҳир, Тӯйҷӣ Мирзоди Раштӣ, Муҳаммадзамони Солеҳ, Юсуфҷон Аҳмадзода, Диловари Мирзо, Муродалӣ Ҷаббор... ва дигарон, ки аз ҳикоя то роман асарҳои ҷолиб офаридаанд, неруи тозаи насри бадеии тоҷикӣ ба шумор меоянд» [120, с. 25-26].

Симоҳои таърихӣ ва нақши онҳо дар ҷомеа заминаи устувор барои рушди насри таърихӣ ба шумор меравад. Ҳазорҳо қорнамоӣ ва ҷонфидоӣҳои ҷавонмардони тоҷик дар масири таърих, бо ҳисси баланди ифтихори миллӣ дар осори адибони муосир, аз ҷумла Аброр Зоҳир таҷассуми равшан ёфтааст. Муҳаққиқ А. Набавӣ дар робита ба ин мавзӯ чунин мегӯяд: «Пеш аз ҳама, барои тамоми адабиёт ва насри тоҷикӣ низ дар солҳои истиқлол шароити мусоиде барои кори эҷодӣ фароҳам омад. Аз ҳама аввал, адибон имкон ёфтанд, ки дар баёни андеша ва фикр, интиҳоби шаклҳои ифода ба кулӣ озод бошанд. Замони истиқлол сабаби он гардид, ки тавачҷуҳ ба арзишҳои миллӣ бештар шавад, балки ба ҷойи аввал гузарад» [104, с. 312].

Ҳамчуни доир ба зарурати омӯхтани осори насрии адибони форсу тоҷик сухани донишманди фақид устод А.Насриддинро овардан ба маврид аст. Ӯ дар китоби «Чихил мақола»-и хеш ибораеро аз забони академик Карл Германович Залеман чунин овардааст: «Дар охири асри XIX академик Карл Германович Залеман нисбат ба насри форсӣ таъбири ҷолибе ба қор бурда, ки баъдан муҳаққиқони дигар ҳамон иборай ӯро истифода карданд. Он донишманд насри форсиро «ҷазирае асроромез дар уқёнуси назми оламшумули форсӣ» номида буд» [110, с. 353]. Бо боварӣ метавон гуфт, ки иборай фавқуззикр ба осори насрии Аброр Зоҳир низ тааллуқ дорад ва месазад, ки таълифоти гаронмояи ӯ ҳарчи бештар аз ҷониби муҳаққиқон ба риштаи таҳқиқ кашида шавад.

М. Шакурӣ дар китоби «Паҳлуҳои таҳқиқи бадеӣ» дар бораи романҳои таърихӣ муфасссал сухан ронда, аз адибони таърихнигори оянда ҷиҳати дар ин самт ба муваффақият ноил шуданашон чунин изҳори назар намудааст: «Муҳимтарин протсесҳое, ки дар ин жанр ҷараён доранд, гувоҳӣ медиҳанд, ки дар ояндаи наздиқе мо шоҳиди комёбиҳои тозаи нависандагони таърихнигор хоҳем шуд» [145, с. 127].

Аброр Зоҳир дар эҷоди осори бадеӣ чун қоидаи нависандагӣ аз навиштани жанри ҳикоя шуруъ намудааст. Аз ин рӯ, мақоми ин жанри насрӣ дар ташаккул ва маҳорати нависандагӣ нақши хеле бориз дошта, минбаъд тозагӯиро дар иншои асарҳои калонҳаҷми ӯ қиссаву роман таъмин менамояд. Ба маҳорати нависандагии Аброр Зоҳир Шоири халқии Тоҷикистон Муҳаммад Ғоиб чунин баҳо медиҳад: «Аброр Зоҳир дар эҷодиёташ аслан ба дунёи ботинии қаҳрамонҳо ворид шуда, бо сабқу салиқаи бемонанд онро рӯйи саҳфа меорад» [67, с. 2].

Тавре таъкид гардид, Аброр Зоҳир зодаи замони Шуравӣ аст ва ҳамон тавре ки ҳамагон медонем дар замони Шуравӣ, бавижа пас аз солҳои 70-уми қарни XX, замони хеле пешрафти давраи мазкур буд. Дар он замон адолати иҷтимоӣ хеле боло рафтааст, ки ин руҳияро мо дар тамоми осори нависанда бармало эҳсос мекунем. Вақте мехоҳем, ба насри таърихӣ нависанда рӯ биорем, бояд ба умқи осори ӯ ғўтавар шавем, тамоми паҳлуҳои ҳаёташро

омӯзем, то бубинем, ки чаро вай ба ин жанр даст задааст ва оё дар ин чода муваффақ шудааст ё не? Мо ҳамагон медонем, ки насри таърихӣ чузъи муҳимми насри муосири тоҷик ва раванди хеле мураккаби адабиёти бадеӣ буда, нависандагоне, ки ба таълифи ин навъи адабӣ даст задаанд на ҳамеша муваффақ будаанд, чунки насри таърихӣ аз нависанда масъулияти калонро талаб мекунад, то дар нигоштаи худ ҳодиса ва воқеаҳои таърихию таҳриф накунад. Насри таърихӣ аз нависанда ба чуз аз истеъдод боз ковишҳои зиёдеро дар заминаи таърихи ин ё он воқеа талаб мекунад. Меъёрҳои иншои насри таърихӣ, қабл аз ҳама, ба воқеияти таърихӣ наздик будани нигоштаи нависанда, дуруст овардани факту рақамҳо ва болотар аз ин истифодаи калима ва ибора ва истилоҳоти он замон мебошад. Дар ғайри ин сурат, асарҳои бадеии ба ҳодисаҳои таърихӣ бахшидашуда ба чуз аз бофтаи хушку холии муаллиф чизи дигаре буда наметавонанд.

Дар адабиёти муосири тоҷик Сотим Улуғзода бо офаридани асарҳои бадеии таърихии худ маъруфу машҳур аст. Ў хеле огоҳона ба таълифи ин навъи наср даст зада, зимни иншои осоре дар насри таърихӣ муносибати дақиқкорона ва илмӣ доштааст. Ў факту далелҳои таърихию таҳриф накарда, балки онҳоро бо ковишҳои хеле амиқи хеш тақвият бахшидааст. Масалан, барои навиштани романи «Восеъ» ӯ ба ноҳияи Ховалинг сафар намуда, дар дараи Мухтор бештар аз се моҳ зиндагӣ мекунад. Бо тамоми аҳолии маҳал ҳамсухбат шуда, бо бозмондагони Восеъ аз наздик шинос мешавад ва барои таҳияи романи хеш асноду арқоми зиёде ҷамъоварӣ намуда, сипас ба таълифи он мепардозад. Мо ин равиши кори нависандаро на танҳо зимни иншои романи «Восеъ», балки дар ҷараёни эҷоди дигар осори таърихии нависанда низ мушоҳида мекунем. Ин бархӯрди Сотим Улуғзода комилан илмӣ ва мантиқӣ мебошад ва ҳар зиёӣ ва равшанфикре, ки даъвои нависандагӣ ва ё қаламкашӣ ва умуман мудии равшанфикрӣ дорад, бояд чунин муносибат дошта бошад.

Ба назари мо, як иллати ба кундӣ рушд кардани истеъдоди адибони ҷавони мо дар ҳолӣ ҳозир ана ҳамин бархӯрди ғайрикасбӣ мебошад, ки Аброр Зоҳир дар тули умри бобаракати хеш алайҳи он муборизаи шадид бурдааст. Як

нуктаро қайд кардан зарур аст, ки нависандаи ҳақиқатчӯ, Аброр Зоҳир ба насри таърихӣ пас аз суфта ва равон шудани истеъдоди хеш даст задааст. Ин матлаб шореҳи он аст, ки нависанда масъулияти офаридани осори бадеии таърихро ба хубӣ дарк намудааст. Бар ин асос метавон бо боварӣ изҳор дошт, ки ӯ дар ин чода роҳи нависандагоне мисли устод Садриддин Айнӣ, Ҷалол Иқромӣ, Фотех Ниёзӣ, Раҳим Ҷалил, Сотим Улуғзода, Ибод Файзуллоев ва дигаронро идома бахшида, хеле нозукона ва мӯшикофона ба ҳодисаҳои таърихӣ рӯ овардааст.

Воқеан, Аброр Зоҳир образҳои гуногунро дар робита ба бозтоби мавзӯте чун худшиносии миллӣ, ватандӯстӣ, шинохти симоҳои дурахшони илму адаб, инсондӯстӣ, омӯзиши илму ҳунар, саховатмандӣ, ҳунармандӣ, ҳифзи сарватҳои табиат ва ғайра ба хонанда ҷолибу хонданӣ тасвир намудааст. Нависанда замону макони воқеаю ҳодисаро аз забони персонажҳо ба воситаи монологу диалог тасвир намуда, дар баъзе ҳолатҳо худ шоҳиди ҳамон лаҳзаҳост, ки ин сабки хосси ӯ мебошад.

М. Шакурӣ дар китоби «Паҳлуҳои таҳқиқи бадеӣ» аз забони Г.В. Плеханов дар бораи фаҳмишу омӯзиши таърихи гузаштаву ояндаи халқ чунин таъкид мекунад: «Мо фақат дар сурате ки гузаштаро фаҳмидем, ояндаро пешбинӣ карда метавонем» [145, с. 126].

Зимни мутолиаи осори Аброр Зоҳир маълум гашт, ки ӯ асосан дар романҳои хеш ба мавзӯи таърихӣ таваҷҷуҳ намудааст. Романҳои таърихӣ, ки адиб ба рӯзгору фаъолияти илмию бадеӣ ва фарҳангию таърихии шахсиятҳои гуногун бахшидааст, мавзӯи ва мундариҷаи мухталифро доро мебошанд. Аброр Зоҳир таълифоти зиёде бо шеваи насри таърихӣ аз қабili романҳои «Мунтасир», «Шикасти зулмот», «Арсаи набарди гургон», «Ёри ғор», «Муқовимат» ва «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» ба қалам овардааст, ки ҳар яке рӯйдоду воқеаҳои таърихии даврони мухталифи халқи тоҷикро фаро мегиранд.

Аввалин романи таърихии Аброр Зоҳир бо номи «Мунтасир» (2001) ба нашр расидааст. Ин асар дар бораи охирин намояндаи давлати Сомониён Абуиброҳим ибни Исмоил нақл мекунад, ки дар таърих бо номи Мунтасир маълуму машҳур аст. Роман аз бисту нӯх боб таркиб ёфта, ҳаводису воқеоти он

дар замони ҳукумати Сомониён, ки қаҳрамони марказии асар яке аз охирин намояндагони ин хонадон буд, чараён мегиранд.

Романи таърихӣ «Шикасти зулмот» (2008) зери таҳрир ва бо пешгуфтори нависанда Ато Ҳамдам чоп шудааст, ки то ҳанӯз нисбати он назари илмӣ-интиқодӣ нокидону адабиётшиносон ба мушоҳида намерасад. Ин роман дар ҳаҷми бисту шаш боб ба қалам омада, дар ҳар як боби он ҳаёту фаъолияти мутафаккири бузурги тоҷик Абурайҳонӣ Берунӣ батафсил баён шудааст. Бояд ёдовар шуд, ки Абурайҳони Берунӣ бо мероси илмӣ хеш аз бузургтарин алломаҳои машриқзамин ба шумор рафта, дар пешрафти улуми табиату нучум, геология, география, таъриху фалсафа кашфиёте анҷом додаву чандин рисолаҳои илмӣ ба қалам овардааст. Ин нобиғаи бузург қариб дар ҳамаи илмҳои замони хеш назари хос дошт ва бештар ба омӯзиши коинот машғул буд. Хатти сужети асар як мавзӯро пайгирӣ менамояд, ки дар меҳвари он симои Абурайҳони Берунӣ ва муносибаташ бо устои худ қарор мегирад.

Асари дигари таърихӣ нависанда «Арсаи набарди гургон» (2011) мебошад. Дар ин китоб ҳодисаву воқеаҳо ва ноадлиҳои амирони аморати Бухоро то замони таназзули Иттиҳоди Шуравӣ тасвир ёфтаанд.

Дар романи таърихӣ «Арсаи набарди гургон» [5] қисме аз воқеоти дар даҳсолаи сеюми асри XX рӯйдода тасвир гардидааст. Муаллиф дар асари хеш моҷароҳои сиёсӣ иҷтимоиро, ки қудратҳои мухталиф дар қаламрави Аморати Бухоро роҳандозӣ намудаанд, ба риштаи тасвир кашидааст. Ҳамчунин майдони набарди абарқудратон, бархӯрди ақидаҳои онҳо, шикасти сохтори аморат ва ба ҷойи он бунёди сохти нави ҷамъиятӣ мавзӯи асосии асарро ба вучуд меоварад.

Дар роман роҷеъ ба нақшаҳои кашидаи болшевикон барои забт намудани қаламрави Бухоро ва сарнагун намудани сарватҳои маънавии халқҳои мусулмони ин сарзамин суҳан рафта, хонандаро ба асли воқеаю ҳодисаҳои дар гузашта баамаломата ошно мегардонад.

Хулоса, дар романи мазкур Аброр Зоҳир кӯшиш намудааст, ки хонандаро ба асли воқеаҳои таърихӣ дар охири асри нуздаҳ ва ибтидои асри бистум

суратгирифта ошно сохта, бо ин васила худшиносиву худогоҳии миллиро дар замири хонанда таҳким бахшад. Бисёр ҳақиқатҳои таърихи он замон, ки ба вазъи куллии тоҷикон ва аз даст рафтани сарзаминҳои куҳани онҳо марбут аст, шарҳу тавзеҳ ёфтаанд.

Романи «Ёри ғор» (2013) ба ҳаёт ва рӯзгори пурмочарои Ҳаким Носири Хусрави Қубодиёнӣ бахшида шудааст. Он намунаи барҷастаи насри таърихӣ буда, дар оғози асар сухан аз лашкаркашиҳои Султон Маҳмуди Ғазнавӣ меравад.

Романи «Ёри ғор» ба монанди романи «Мунтасир» аз фироку маҳчурӣ, дурӣ аз ватан, бедодию беадолатии ҳокимони Ғазнавӣ ҳикоят мекунад. Агар дар романи «Мунтасир» охири намояндаи шоҳони Сомонӣ – Мунтасир, ранҷу азоб, оворагӣ, муборизаҳои пайдарпайи бебарори он инъикос ёфта бошад, дар романи «Ёри ғор» асирию оворагии шоири бузурги халқи тоҷик Ҳаким Носири Хусрави Қубодиёнӣ тасвир гардидааст. Агар дар романи «Мунтасир» аз забони қаҳрамони асосии он, яъне Мунтасир порчаҳои шеърӣ ўро намуна оварда бошад, дар романи «Ёри ғор» низ дар гуфтори Носири шоир ва Ятимии фалаксаро намунаҳои ашъореро зикр мекунад, ки бештари он ба қалами худи ин шоири шаҳир тааллуқ доранд.

Манзараи баҳсҳои мазҳабии романи «Ёри ғор» ба баҳсҳои романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ»-и муаллиф шабоҳат доранд. Тавре ки чараёни баҳси мазҳабҳои шиаву сунӣ дар романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» миёни Абдурраҳмони Ҷомӣ ва китобдори шаҳри Ҳирот сурат мегирад, дар романи «Ёри ғор» низ чунин мабоҳиси бардавоми мазҳабӣ миёни Носири ҷавон ва қозии шаҳри Марв низ чараён меёбад, ки дар ҳар ду замон ҳам баҳси меҳварӣ ба шумор рафта, сабаби сар задани ихтилофоти зиёде гардида буд.

Насри таърихӣ дигари нависанда ин романи «Муқовимат» (2013) мебошад, ки дар он воқеаҳо дар шаҳрҳои Душанбе, Янгибозор (ҳозира шаҳри Ваҳдат) ва Ҳоити Қаротегин, Балҷувону Ёвон рух додаанд.

Дар романи «Муқовимат» [17] муаллиф кӯшиш намудааст, ки ҳодисаҳои дар оғози ташкилҳои Ҳокимияти шуравӣ дар Тоҷикистон рухдодаро дар

либоси бадеӣ шарҳу баён созад. Ў баъзе воқеаву ҳодисаҳои таърихро аз забони қаҳрамонҳои асар возеҳан баррасӣ намуда, бад-ин васила хонандаро ба рӯйдодҳои замони мавриди назар ошно сохтааст. Нависанда барои иншои чунин як романи таърихӣ асноду ҳуҷҷатҳои зиёди бойгонихоро мавриди мутолиа қарор дода, маълумоти фаровон ҷамъоварӣ намудааст.

Дар роман асосан муборизаи ду қувваи бо ҳам зид – артиши шуравӣ ва дастаҳои мусаллаҳи Иброҳимбек, ки барои барқарор намудани аморати шикастхӯрдаи Бухоро талош мерварзид, ба қалам дода шудааст. Романи таърихӣ аз он ҷиҳат ҷолибу хонданӣ, ки дар он воқеаҳои дар гузашта баамаломата ба сурати бадеӣ ва бо истифода аз аносири тахайюл баробар ба воқеиятҳои замон ҷилвагар гардидаанд.

Хулоса, романи «Муқовимат» (2013) мантиқан идомаи романи таърихӣ «Арсаи набарди гургон» (2011) буда, дар он муборизаҳои шадидаи байни аскарони сурх ва босмачигарии дар кӯҳистони Тоҷикистон боқимонда тавассути обуранги бадеӣ тасвир гардидааст. Муаллиф пас аз мутолиаи асноду ҳуҷҷатҳои зиёди таърихӣ ба хулосае омадааст, ки ҳодисаҳои дар оғози инқилоб баамаломата ва шикасти Аморати Бухороро дар романи «Арсаи набарди гургон» ва ҳодисаҳои таърихӣ замони баъдиинқилобиро дар романи «Муқовимат» ҷой диҳад.

Аброр Зоҳир бо таълифи чунин романҳои таърихӣ хостааст, ки хонандаро ба гузаштаи таърихӣ беҳтару хубтар ошно созад ва ҳофизии таърихӣ халқи худро таҳким баҳшида, худшиносиву ҳудогоҳии миллии онро баланд бардорад.

Романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» (2015) охирин романи таърихӣ Аброр Зоҳир буда, он зимни таҳқиқи ҷудогона мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст.

Романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» ниҳоят сабақомӯз буда, ғояи олии таърихию тарбиявӣ дорад. Нависанда бо овардани симоҳои ҷолиб дар асар ҳулку атвор ва анъанаю расму оини замони шоирро хеле ҷолиб тасвир намудааст. «Камтар касе чунон менависад, ки меъморе биное месозад, – меғӯяд Артур Шопенгауэр, файласуфи олмонӣ дар мақолааш «Китоб ва нависандагӣ». – Меъмор нақшаи корро мекашад ва кӯчактарин ҷузъиётро бодикқат дар мадди назар мегирад.

Ағлаби нависандагон ончунон менависанд, ки гӯй доминобозӣ мекунанд. Чумалоти онҳо чун қитъаоти домино ба ҳам васл мешаванд: так-так, бархе тасодуфӣ ва бархе иродӣ» [151, с. 15]. Бе муҳобот услуби нигориши нависандаи хушсалиқа Аброр Зоҳир аз ин миён истисно нест.

Романҳои таърихӣ Аброр Зоҳир ҳар кадом дорои мавзӯҳои ҷолиби диққатанд. Аз як асар то асари дигар мо пешравиро дар шеваи иншо ва образҳои офаридаи ӯ мушоҳида мекунем.

Романи «Душанбе» (2007) аз асарҳои дорои мавзӯю муҳтавои нави адиб ба шумор меравад. Шинохти арзиши меҳру вафо, эҳтиром ба инсоният ва он чи дар табиат аст, андешаҳои меҳварии романро ташкил медиҳанд.

Муҳаққиқ ва адабиётшинос Шамсиддини Солеҳ перомуни мавзӯи ин роман чунин нигоштааст: «Ба нашр расидани романҳои У. Кӯҳзод, «Ҳайчо», А. Самад «Девбод», С. Турсун «Зимистони умр», Баҳманёр «Шоҳаншоҳ», А. Зоҳир «Душанбе» ва ғайра насри муосири тоҷикро рангину пурбортар гардонид. Вале, мутаассифона, то имрӯз нақди адабӣ дар атрофи ин асарҳо, бурду бохт ва моҳияти онҳо ба таври ҷиддӣ ибрози назар накардааст. Агар мунаққидон нисбат ба ҳодисаҳои адабӣ хомӯш монанд, рӯзномаю маҷаллаҳои адабӣ ба онҳо аҳаммияти лозимӣ надиданд, ин хомӯшӣ ба хомӯш гардидани муҳити адабӣ оварда мерасонад» [128, с. 4]. Адиб дар романи «Душанбе» бо вучуди тасвири оилавӣ ва зиндагии халқиятҳои дигар, тавонистааст хислати мардуми бегонаро барои хонандагон ошно созад.

Аброр Зоҳир дар аксари роману қиссаҳояш дар баробари тасвири урфу одат ва анъанаҳои мардуми мо боз рӯзгори шахсиятҳои маъруфи ҷаҳон ва ҷеҳраҳои сиёсӣю адабии қарнҳои гузаштaro бозгӯ намудааст. Адиб ба сабку мавзӯи ин асар на танҳо дар насри муосири тоҷик, балки дар адабиёти хориҷа низ соҳиби шухрату эътибори хосси хонандагон мегардад.

Донишманди олмонӣ Артур Шопенгауэр нависандагонро ба се ҷирми осмонӣ шабеҳ донистааст: «Нависандагонро метавон ба шихобҳо, сайёрот ва ситорагони Собит монанд донист. Гурӯҳи нахуст, танҳо таъсире зудгузар падид меоваранд... Дувумин гурӯҳ, ситорагони сайёр, басо бештар мезиянд ва чун ба

мо наздиктаранд, дурахшиши хиракунандатар аз ситорагони Собит доранд ва аз ин рӯ, нуре иктисобӣ аст ва ҳавзаи таъсирашон низ маҳдуд ба ҳамсафаронашон [муосиронашон] аст. Танҳо гурӯҳи сеюм тағйирнопазиранд. Дар осмон устувор истодаанд ва бо нури худ медурахшанд ва тамоми қурунро баробар таҳти таъсири худ мегиранд» [151, с. 2].

Ба назари мо, Аброр Зоҳирро ба гурӯҳи сеюми ин нависандагон шомил сохтан бамаврид аст, зеро диду андешаи вай фарогири воқеияти замон ва тарбияи хонандаи хеш мебошад. Роҷеъ ба чунин вежагиҳои осори вай дар мусоҳибаи ҳирфавии Мирзо Шукурзода бо Нависандаи халқии Тоҷикистон Абдулҳамиди Самад, ки ба пешвози маҷлиси Садорати Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон сурат гирифтааст, зикр меравад, ки Абдулҳамиди Самад Аброр Зоҳирро ба қатори нависандагони хушистеъдод дохил намудааст: «Як насли хушистеъдод: Ҷонибеки Ақобир, Сайфи Раҳимзод, Баҳманёр, Муҳаммадзамони Солеҳ, Анвари Олим ва Муаззама бо азму ҷазм ва нигоҳу сабки тоза, нафаси гарм ба майдони наср ворид шуда, яке беш, дигаре камтар, лекин ҳадафмандона асар офаридаанд. Сипас, Юнус Юсуфӣ... Аброри Зоҳир... ба ин ҳалқа пайвастанд» [152, с. 100].

Ин нуктаро адабиётшиноси тоҷик Худой Шарифзода (1937-2017) низ тасдиқ намудаанд. Ӯ зимни тафсиру баёни насри бадеии реалистии тоҷик дар замони шуравӣ аз устодони насри тоҷик ёдовар шуда, ҳамчунин, аз насли нави адибони тоҷик зикр мекунад, ки бешубҳа дар ин радиф Аброр Зоҳир низ шомил мебошад: «Насри бадеии реалистӣ низ дар аҳди шуравӣ дар адабиёти тоҷик созмон гирифт. Гарчи асарҳои Абдурауфи Фитрат (1886-1938) ба равиши реалистӣ қаробат доштанд, бегумон бунёдгузори насри бадеии тоҷик Садриддин Айнӣ (1878-1954) буд... Имрӯз насли нави нависандагон ба майдони адабиёт омада, бо таълифи асарҳои тозаии реалистӣ даст зада ба натиҷаҳои расидаанд» [148, с. 345-346].

Ҳамин тавр, мавзӯ ва мундариҷаи романҳои таърихӣ Аброр Зоҳир вобаста ба фарогирии рӯйдодҳои мухталифи замонҳои таърихӣ гуногунранг буда, дар меҳвари шахсиятҳои мавриди тасвир фазилятҳои шахсӣ, инсонӣ,

начобату росткорӣ, мақоми шахсият дар пешрафти ҷомеа ва рушди авзои иҷтимоиву фарҳангии даврон мухталиф тасвир шудаанд. Рӯчуъ ба таърихи гузаштаи миллат худ мавзуи аслий ва меҳвари ин осор ба шумор меравад, ки аз зовияи он руҳдодҳои фаровони даврони мухталиф бо тасвири симоҳои адабиву таърихӣ, корбурди асноду арқом ва истифодаи суварӣ ҳаёли нависанда шарҳу баён ёфтаанд. Аз ин рӯ, бо итминон метавон изҳор дошт, ки домани мавзуоти романҳои таърихӣ Аброр Зоҳир фарох буда, дар онҳо масоили мухталифи таърихӣ, сиёсӣ, фарҳангиву адабӣ шарҳу баён ёфтаанд.

2.2. Инъикоси ҷеҳраҳои таърихӣ дар романи «Мунтасир».

Сулолаи Сомониён дар замони ҳеш бузургтарин қавме ба шумор мерафт, ки ба бунёди як давлати муқтадир муваффақ гардида, дар низоми давлатдорӣ ҳеш илму фарҳангро авлабият бахшид. Олимону шоирони бузурги давр дар ин дарбор қору ғайолият намуданд, ки симоҳои онҳо равшангари таърихи миллати мо ба шумор мераванд. Ташаккул ёфтани чунин давлати абарқудрат қори сиёсатмадорони хирадпешаро тақозо менамуд, то ин ки бо раъйи ҳеш ҳамфикру ҳамзабон бошанд. Аз ин рӯ, нависандагони зиёде дар адабиёти муосир ба офариниши ҷеҳраҳои марказии ин хонадон рӯчуъ карданд, ки иншои чанд роман дар бораи Амир Исмоили Сомонӣ аз ҷониби Муҳаммадзамони Солеҳ, Тӯйҷӣ Мирзо, Бароти Абдурахмон, Юсуф Аҳмадзода, Мубинҷон Юсуфов ва дигарон худ далел бар ин гуфтаҳост. Романи «Мунтасир»-и Аброр Зоҳир дар шумори ҳамин намунаҳои насри таърихӣ ба шумор меравад, ки ба хонадони Сомониён бахшида шудааст.

Замира Ёлмасова дар китоби «Романи таърихӣ дар даврони Истиқлолият» дар хусуси ба замони Сомониён рӯчуъ кардани нависанда Аброр Зоҳирро чунин ёдовар шудааст: «Ба муносибати 1100-солагии давлати Сомониён романи Муҳаммадзамони Солеҳ «Девори Бухоро» ҷоп гардида буд. Ин аввалин асари бузурги эпикӣ ба ҳисоб мерафт, ки ба ҳаёт ва ғайолияти асосгузори давлати Сомониён амир Исмоил бахшида шуда буд. Мавзуи мазкур диққати дигар адабонро низ ба худ ҷалб намуд ва яке аз паси дигаре романҳои Юсуфҷон

Аҳмадзода «Ҳафт руъё» ва Аброр Зоҳир «Мунтасир» ба нашр расиданд. Ҳар кадом аз ин асарҳои номбаршуда хусусиятҳои хосси худро доранд [133, с. 177].

Шарти муҳимми эҷоди асари бадеии таърихӣ аз нависанда қабл аз ҳама донишмандии таърих ё таърихи ҳодисаву воқеаҳои инъикоскунанди онро тақозо менамояд. Ҳамчунин, нависанда бояд пас аз ковиш ва мутолиаи зиёд зимни эҷоди асари бадеӣ аз калимаю ибораҳои маъруфи он замон истифода намояд, то ки хонандаи нуктасанҷ худро дар муҳити он рӯзгор тасаввур кунад. Ба таври дигар гӯем, хонанда худро дар он айём дида ҷаҳони он рӯзгорро ҳангоми мутолиаи асар эҳсос намояд. Мо зимни баррасии романи «Мунтасир» тамоми ин мавридро ба таври барҷаста мушоҳида менамоем. Дар ин роман персонажҳое иштирок доранд, ки аксари онҳо ба воқеаҳои таърихӣ иртибот дошта, теъдоди камашон натиҷаи таҳайюли нависанда мебошанд. Симоҳои мисли Абуиброҳими Исмоил, Насри Илокхон, Абдумалик бародари Абуиброҳими Исмоил ва ғайра сарчашма дар воқеияти таърихӣ доранд.

Андешаронии нависанда аз забони симоҳои роман хеле ҷолиб ва пандомӯзанд. Нависанда таъкид мекунад, ки дар масъалаи давлату давлатдорӣ ба нуруи худӣ бояд таваҷҷуҳ кард. Мо дар таърихи ҷадиди кишвари азизамон Тоҷикистони соҳибистиқлол бо ҷашми сар дидем, ки бо баромада рафтани мутахассисони ғайриточик аз кишвар бо ҷӣ мушкилоте рӯ ба рӯ шудем. Иқтисоди кишвар комилан фалаҷ гардида, корхонаҳо баста шуданд, чунки синфи муҳандисини мамлакатамонро асосан ғайриточикҳо ташкил медоданд ва вақте каме нооромиро эҳсос карданд, моро партофта худро ба ҷойи амнтаре канор кашиданд.

Зимни баррасии асари таърихӣ Аброр Зоҳир ба як нуктаи аз назари мо хеле ҷолиби бозтоби далелҳо ва шахсиятҳои таърихӣ таваҷҷуҳ зоҳир кардан зарур аст, то бубинем, ки то кадом андоза нависанда асноди таърихро бо воқеият наздик гардондааст. Дар ҳақиқат дар хонаводаи сулолаи Сомониён шахсе бо номи Абуиброҳими Исмоил вучуд дошт ва пас аз шикаст хӯрдани давлати Сомониён аз соли 1000-ум то 1005-и мелодӣ кӯшишу талошҳои зиёде

ба харч додааст, ки ин давлатро дубора барқарор кунад, аммо кӯшишҳои ӯ ба натиҷае нарасиданд ва дар фарҷом ҳудаш аз дасти душманон ба қатл расидааст.

Муаррихи маъруф, Қаҳрамони Тоҷикистон Бобочон Ғафуров дар китоби «Тоҷикон» дар ин бобат чунин гуфтааст: «Мунтасир ягона намояндаи сулолаи Сомониён буд, ки барои дубора барқарор намудани ҳокимияти ин хонадон дар Мовароуннаҳр беоромона мубориза бурдааст. Вале азбаски Сомониён аз заминаҳои сиёсӣ ва иқтисодии худ маҳрум гардида, аз тарафи гурӯҳҳои асосии аҳоли пуштибонӣ намедиданд, кӯшиш ва ғайрияти шахсии Мунтасир ҳеҷ як натиҷае набахшид» [68, с. 439].

Ҳамин тавр, «Мунтасир» аввалин романи таърихӣ таълифнамудаи Аброр Зоҳир мебошад. Рӯй овардани нависанда ба навиштани таърихи ҳазорсолаи мо – тоҷикон аз он сабаб аст, ки мо баъди қарнҳои зиёд ба Истиқлоли комили давлатӣ ноил шудем ва ин рӯйдоди таърихӣ миллат маҳсуб ёфта, моро ба худшиносию ҳудогоҳӣ ва ифтихори милли раҳнамун месозад. Тавре ки Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон роҷеъ ба ин масъала баён доштаанд: «Омӯхтани рӯйдодҳои таърихиву фарҳангӣ, зиндагиномаи шахсиятҳои сарсупурдаи миллат ва ҷеҳраҳои баргузидаи адабӣ имкон медиҳад, ки решаҳои ҳудро аз гузашта дарёфт намоем, бо онҳо пайванд доштани ҳешро эҳсос карда, ба хоҳири номуси ватандорӣ ном ва қорнамоиҳои онҳоро аз нав зинда гардонем ва ба фарзандони халқи далерамон бо ифтихор дар бораашон ҳарф занем» [116, с. 4].

Дар бораи ҳолати руҳии қаҳрамони асосии романи мазкур Нависандаи халқии Тоҷикистон Абдулҳамиди Самад андешаҳои ҳешро чунин баён доштааст: «Мунтасир аз шикасти шармандавор ва барбод рафтани давлат, балки дар асорати ғуломони даргоҳи бобоёни ҳуд афтодани шохзодагон аз ҳашму алам ҳуни дил хӯрда, бори нангу номуси як мамлакати пурғоҷия бар дӯш, панҷ сари сол барои барқарор қардани оли Сомон ва раҳидан аз бадномӣ мубориза мебарад; панҷ сари сол ӯ ба макру фиреби аҷнабиён, ба найрангу хиёнати ҳамватанон ва талхқомӣ рӯ ба рӯ шуд» [125, с. 123]. Ё ин ки дар ҷойи дигар гуфтааст: «Мунтасир – он шермарди ғайур, вале ноқом аз ин хиёнатҳо

аламзада, овораю дарбадар, хасрати беинтиҳо дар дил, дар биёбон бо ҳила аз дасти Ибни Бухайҷрои араб кушта шуд. Чун аз саҳифаҳои фарсудаи таърих ин сатрҳои дилхарошро мутолиа мекунад, хоҳу ноҳоҳ дуди оҳатон ба фалак мепечад; лаънату нафрин мефиристед ба он бухороиёне, ки аз тарси чон ва ё хотири чоҳу ҷалол ба Мунтасири ватанҳоҳ хиёнат кардаанд» [125, с. 123].

Андешаҳои ҷолиби нависандаи маъруф моро ба чунин натиҷагирӣ водор мекунад, ки воқеан асари мазкур дар насри таърихӣ муосири тоҷикӣ ҷойгоҳи хоссе дорад. Ёдовар бояд шуд, ки соли 2002 ба романи мазкур нависанда Мачид Салим бо унвони «Мунтасир» ё назаре ба нахустин романи нависандаи ҷавон Аброр Зоҳир» тақризи мухтасаре навишт ва он дар рӯзномаи «Ҷаҳони паём» [123] ба таъъ расидааст.

Аз тақризи навиштаи Мачид Салим бармеояд, ки «Мунтасир» аз рӯзгори охири намояндаи сулолаи Сомониён, ки бо номи Мунтасир маълуму машҳур аст, ҳикоят мекунад. Муаллиф дар мақолаи хеш ба маҳорати нависандагии Аброр Зоҳир баҳои баланд дода, дар хусуси тозақориҳо, образофарӣ, қобили таваҷҷуҳ будани роман ибрози назар намудааст. Дар мақола маҳорати нависанда дар офаридани симои қаҳрамони асосии асар – Абуиброҳими Исмоил ибни Нуҳи Мунтасир чунин баён гардидааст: «Мунтасир як шоҳзодаи одӣ нест, балки дурандешӣ ва ҷасорату матонати фавқулодаеро дорост. Дар ҳар лаҳзаи фаъолияташ ӯ ба ҳазору як банди макру фиреб дучор мешавад» [123, с. 5].

Дар мақолаи мазкур дар ҳақиқи Мунтасир ҳамчун ҳофизи ватан, арҷгузор ба арзишҳои миллӣ, шоир ва барқарорсозандаи давлати аздастрафтаи Сомониён чунин омадааст: «Ҳимояи марзу бум, посдории миллату фарҳанги қадимааш лаҳзае Мунтасири ҷавонро бетараф намегузорад. Ў ки худ шоир асту шеърҳои хуб ҳам иншо мекунад, вақтро ғанимат дониста барои аз нав барқарор намудани давлатдорӣ тоҷикон ба мубориза меҳезад. Акнун шамшеру силоҳ ҳамкори ӯст» [18, с. 5].

Ҳамчунин, дар мақолаи мазкур аз макру фиребҳои чехраҳои манфури Умархон, Арслон Балу, Насри Илокхон, Алптегину Сабуктегин, Туғон, ки бар

зидди Мунтасир муборизаҳои беамон мебаранд, сухан ронда шудааст. Муаллифи мақола бо таъя бар маҳорати эҷодии Аброр Зоҳир маҳбубаи Мунтасирро, ки Ситора ном дорад, чунин тавсиф намудааст: «Ситора духтарест, ки соҳиби ақлу идрок ва таҷассуми садоқат ва сифатҳои олии инсонист. Ишқи поку беолоиш нисбат ба Ситораи нозанин ташвишҳои зиёде меорад. Дар роҳи расидан ба дидори Мунтасир Ситора ба азобу кулфатҳои вазнин, ҳатто гушношунид, дучор мешавад» [123, с. 5].

Мачиди Салим дар бораи олами ботинии қаҳрамони асосии романро воқеъбинонаву табиӣ тасвир намудани муаллиф чунин нигоштааст: «Аброр Зоҳир дар ҳар гуна маврид олами ботинии инсонро ҷилвагирӣ намуда, суолу ҷавоб ва андешаҳои психологӣ қаҳрамонашро бисёр зебо пайгирона ба риштаи тасвир кашидааст. Зеро қаҳрамони асосии роман – Мунтасир дар як ҳолати драмавӣ қарор гирифтааст ва нависанда руҳи бешикаст ва дунёи наҷиби ӯро дар заминаи воқеоти пуршиддат падида овардааст» [123, с. 5].

Муаллиф дар мақола аз нуқсу камбудии романи «Мунтасир»-и Аброр Зоҳир лаб ғуру баътааст. Одатан дар тақризҳо ҳусну қубҳи асари тақризшаванда бармало карда мешавад, вале дар ин ҷо бо сабаби ба Ҷоизаи Созмони ҷавонони Тоҷикистон пешниҳод шудани асар фақат ҷиҳатҳои мусбати китоб зикр гардидааст.

Бояд иқрор шуд, ки китоби «Мунтасир»-и Аброр Зоҳир бо баъзе хатоҳои имлоиву техникӣ интишор гардидааст. Ҳамин аст, ки дар тасҳеҳномаи охири китоб зиёда аз сад вожаю ибораи ғалатҷопшуда бо гунаҳои саҳеҳашон оварда шуданд. Бо вучуди ин, дар ҳар саҳифаи китоб боз ҳам бо чунин хатоҳо рӯ ба рӯ мешавем. Аз ин маълум мегардад, ки шояд аз тангии вақт ва ё бо ягон сабаби дигаре нусхаи пешазҷопии китоб аз ҷониби муаллиф ва ё муҳаррири он мавриди мутолиаи таҳрири ҷиддӣ қарор нагирифтааст.

Ҳамчунин қайди як нуқта муҳим аст, ки агар муаллиф ҳар қисмати асарро ба 29 боб нею ба 29 фасл ҷудо мекард муносибтар мебуд, зеро фасл назар ба боб ғунҷоиши камтарро дар бар мегирад, ҳол он ки баъзе бобҳои романи мазкур аз се саҳифа иборатанд. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи «фасл» чунин

шарҳ дода шудааст: «Фасл қисмати муайян ва алоҳидаи асар, китоб, ки хурдтар аз боб аст» [170, с. 424]. Ҳамчунин муаллифони фарҳанги мазкур калимаи «боб»-ро чунин шарҳ додаанд: «Боб калонтарин қисми китоб, ки ба фаслҳои алоҳида ҷудо мешавад» [169, с. 188]. Бинобар ин ба ҳар қисмати китоб агар муносиби ҳол унвоне гузошта мешуд, боз ҳам бехтар мебуд.

Чунин ғалатҳо ҳатто дар мавриди овардани порчаҳои шеърӣ низ ба назар мерасанд, ки сабаби ҳалал ёфтани вазни ашъор гардидаанд. Масалан:

*Зи бими теги ҷаҳонгиру гурзи қалъакушой,
Ҷаҳон мусаххари ман шуд чу тан мусаххари рой.
Гоҳе зи ҷирс ҳамерафтаме зи ҷой ба ҷой,
Басе тафохур кардам, ки ман касе ҳастам [158].*

Дар баробари ин, ки ба ҷои «гаҳе», «гоҳе» омада ва вазн хароб шудааст, аз рӯйи он ки дар умум ин порчаи шеърӣ ҳамагӣ 11 мисраъ аст, маълум мешавад, ки қабл аз сатри савум як мисраъ афтодааст.

Ҳангоми мутолиаи романи «Мунтасир» аввалин суоле, ки дар сари хонанда пайдо мешавад, ҳамин аст, ки чаро Аброр Зоҳир ба навиштани чунин романи таърихӣ пардохтааст?

Барои ба ин суол ҷавоб додан соли навишта шудани китоб ҷавоб хоҳад дод, зеро соли 1992 мардуми Тоҷикистон ба ғоҷиҳои миллӣ – ҷанги шаҳрвандӣ рӯ ба рӯ буд ва ҷомеа ба гурӯҳҳои муқобил ҷудо шуда, ҳар гурӯҳе дар симои муҳолиф душмани ҷонии худро медид. Ҳамин чиз дили ҳассоси Аброр Зоҳирро ба дард овардааст ва нависанда ба навиштани чунин як романи таърихӣ иқдом кардааст. Бояд зикр намуд, ки дар асри X бинобар сабаби бегонапарастии беномусӣ, ҷоҳиливу бетарафии як идда ҳамнажодон ва ҳамчунин ба Ватану халқи худ хиёнат кардани баъзеи онҳо давлати абарқудрати Сомониён аз байн рафт. Бо вучуди талошҳои зиёди охирин намоёнҳои ин сулола, яъне Мунтасир, давлати Сомониён барқарор нагардид ва ӯ бо ормону ҳасрати зиёд аз олам мегузарад.

Нависанда барои навиштани чунин як романи таърихӣ чанд соли умри худро сарфи омӯзишу мутолиаи китобҳои бадеиву таърихӣ намуда, дар ин

муддат тавонистааст, ки як асари чолибу қобили таваҷҷуҳ ва хонданӣ биофарад. Воқеан ҳам, мутолиаи романи «Мунтасир» хонандаро ба худшиносиву худогоҳӣ ҳидоят хоҳад кард.

Ҳодисаҳои дар асар инъикосгардида муддати панҷ солро дар бар мегиранд ва он асосан ба воқеаҳои шикасти давлати Сомониён соли 404 ҳиҷрӣ, мутобиқ ба 999 милодӣ ва ғолибият ба даст овардани Насри Илоқхон саҳт вобаста мебошад. Нависанда романи хешро бо чунин суханҳо шуруъ мекунад: «...Соли 404 ҳиҷрӣ, зимистон назар ба солҳои пеш хеле сард омад... Ба қавле, харкӯраро дар батни очааш сармо зад. Дар кӯчаву бозор фақат як гап буд: «Гову гӯсфандон дар чӣ ҳоланд?» Ин суол на аз барои мазох ва ё ҳазл ба забон меомад, балки онро сармои тоқатшикан ба бор оварда буд. Барфи зиёд борид, боми оғилу манзили зисти мардумро теппаҳои барф пахш кард. Болори хонаҳо ҳам зад» [18, с. 3].

Муаллиф романи худро чун рӯзи лирикӣ бо тасвири манзараи зимистони тоқатшикани сербарф, дар кӯчаву бозор аз аҳволи гову гӯсфандони ҳам пурсидани мардум ва аз бориши зиёди барф ҳам задани болори хонаҳои онҳо оғоз кардааст, ки ин бесабаб нест. Дар ин ҷо ҳам задани болори хонаҳо, ки дар гузашта бар асари боридани барфи зиёд сурат мегирифт, ҳамона маншаъ дар забони мардум дорад ва истифодаи он назокати забони асарро таъмин кардааст. Ҳамчунин, Аброр Зоҳир дар ҷумлаҳои нахустини романи худ диққати хонандаро ба фасли зимистони қаҳратун, ки соли 404 ҳиҷрӣ ба сари мардуми Бухоро омада буд, ҷалб намуда, бо ин кор, аз як тараф, оғози асарро як навъ чолибу хонданбоб нишон доданӣ бошад, аз тарафи дигар, чун рамз азоби зимистонро ба зулму ситами Қарахониён ва ҳам задани болори хонаҳо ба ҳам задани қомати мардуми шарафманди Бухоро монанд кардааст.

Дар сархатти дигари китоб низ хонандаи заки ба сатрҳои мармузона навиштаи нависанда рӯ ба рӯ меояд, ки чунинанд: «Чорво талаф меёфт. «Чӣ чурм аз мо гузашт?... Чӣ наҳсӣ омад?» – мешунидӣ аз даҳони мардуми ҳайрон. Дар ин зимистон чорводорони бечорвошуда аз ночорӣ рӯ ба шаҳр оварданд.

Аҳолии шаҳр ба танг омад. «Ин чӣ рӯз аст? Ин чӣ даҳшат? Хазандаву даранда рӯ ба шаҳр оварда?» [18, с. 3].

Пас аз ин барои равшанӣ андохтан ба суҳанони мармузи худ нависанда ба ошкоро баён намудани фикри худ мепардозад: «Насри Илокхон аз Узганд, ки маркази маъмурии давлати қарахонӣ буд, баъди шикаст додани Сомониён ба Бухоро кӯчид. Акнун ба қорҳои давлатдорӣ шуруъ намуда буд, ки офат ба сари мардум омад» [18, с. 3].

Пайванди ҳодисаву воқеоти рӯзгор ба амалкарду рафтори одамон навъе ҷанбаи фалсафӣ касб намудани шеваи баёни нависандаро бозгӯӣ мекунад, зеро ба андешаи ҷамоа ҳар ҳавадиде, ки бар сари инсон меояд, натиҷаи амали ӯст. Гуфтугӯи мардум ҳам дар ин асар, ки аз мо чӣ гузаштааст, мегӯянд, навъе шарҳи ҳамин фалсафаи шинохти ҳақиқати умр буда, ба рӯйдодҳои айём рабт мегирад.

Аз ин рӯ, ҳонанда баъди мутолиаи сатрҳои боло мефаҳмад, ки рамзи офати аз шиддати барфи зимистон борида, хазандаву дарандаи аз саҳро ба шаҳр омада чист. Яъне, агар душвории зимистон ба зулми беандозаи Қарахониён ба сари мардуми бумии Бухоро бошад, хазандаву дарандаи ба шаҳр омада ин аҷнабиёни саҳрогарди ҳайвонсифати бефарҳанганд, ки ҳарчанд муқими шаҳр шуда бошанд ҳам, аз фарҳангу ахлоқи шаҳрдорӣ фарсахҳо дур монда буданд.

Қаҳрамони асосии асар Абуиброҳими Исмоил ибни Нух мебошад ва ӯ охириин шоҳи сулолаи сомонӣ буда, барои барқарор намудани давлати шикастхӯрдаи Сомониён муддати панҷ сол талош меварзад. Вай нек медонист, ки давлати бузургу овозадори Сомониён аз рӯйи сарватпарастии ҷоҳталабии баъзе намоёндагони он рӯ ба инқироз овардааст ва нисбат ба онҳо дар дили хеш нафрат мепарварид.

Ҳамчунин, дар китоб симоҳои дигаре низ тасвир шудаанд, ки дар амалиёти Абуиброҳими Исмоил – қаҳрамони асосии асар кумаку мадад расонидаанд. Аз ҷумла, дӯсти наздики ӯ Мақсуд – писари саиси дарбори Сомониён, Тоҳирӣ – муаллими аввалинаш, Муродӣ – муовини сарлашкар

Арслон Балү, Ибни Аламдор (Ҳорис) – сардори дастаҳои ғозӣҳои Самарқанд ва дӯстдоштааш Ситора – духтари Абдуллои оҳангар мебошанд.

Нависанда дар китоби хеш воқеаву ҳодисаҳои тавре ба риштаи тасвир мекашад, ки хонанда пас аз мутолиаи он аз асари бадеӣ дида, ба таърихӣ будани он бештар боварӣ ҳосил менамояд. Барои исботи ин сухан манзараи китобхари Абуброҳими Исмоилро баррасӣ мекунем, ки дар асар чунин тавсир шудааст: «Китоб («Сомониён». – Т.С.)-ро аз китобдор ба баҳои анбони чармин харид, ки онро аз чаҳми Қарахониён бо сад азобу мушкilot пинҳон намуда буд» [18, с. 4].

Нависанда дар романи хеш нақши китобу китобхониро баланд бардошта, қаҳрамони асосиашро ҳамчун шахси зиёӣ, шоир ва худшиносу ҳудогоҳ, ватандӯсту посдорандаи арзишҳои миллӣ тасвир намудааст. Ҳамин аст, ки нияти барқарорсозии давлати шикастхӯрдаи Сомониён дар дили Абуброҳими Исмоил пас аз мутолиаи чандинқаратаи китоби «Сомониён» пайдо мешавад. Маҳорати баланди нависандагии Аброр Зоҳир дар он зоҳир мегардад, ки ӯ бар зами хонандаро ба қаҳрамони асосӣ ошно сохтан, ҳамчунин, нисбат ба эшон дар дили мутолиакунанда меҳру муҳаббатро бедор месозад. Сатрҳои зерин гувоҳи гуфтаҳои болоянд: «Мутолиаи китоб ӯро саҳт андармон кард, хонду бори дигар эҳсос намуд, ки нақшаи андешидааш беҳуда нест. Ва бо аҳми комил метавонад ба ин роҳ биравад ва муваффақ низ шавад. ӯро рафтори ибратбахш ва ҳасуронаву ҳавонмардонаи бобояш Исмоил аз аввал ҳуш омада буд. Охир ба ин хотир ба ӯ номи Исмоил дода буданду бо эҳтиром Абуброҳимаш меҳонданд. Ва гоҳе Исмоили сонӣ ном мебуриданд» [18, с. 5].

Дар тасвири нависанда қаҳрамони асосии асар Абуброҳими Исмоил нисбат ба бародари худ – Абдумалики сустиҳоду сустирода ҳисси нафрат дорад ва маҳз беҳирадиву беамалии ӯ сабаб шуда буд, ки давлати абарқудрати Сомониён аз байн равад. Нависанда ин матлабро ҳангоми муқоисаи симои Абуброҳими Исмоил бо Абдумалик чунин ба қалам додааст: «Китобро (Абуброҳими Исмоил. – Т.С.) гаштаву баргашта хонд, баҳусус, баҳшери, ки ба бобояш Исмоил тааллуқ дошт. Абдумалики сустиҳод китобро нахондааст, ӯ

мағзапро ранҷ намедод, ба пиндорааш мартабаи шоҳӣ безавол аст. Агар мехонд ба ин роҳ намерафт, аз дил гузаронд» [18, с. 5].

Хонанда ҳангоми мутолиаи китоб бар замми бо афкори бадеии нависанда ошно шудан, ҳамчунин, аз ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ низ хабардор мегардад. Маҳз ҳамин воқеаҳои таърихӣ боиси устуворию сужаи романи мазкур гардидаанд. Арқому далелҳои таърихию Аброр Зоҳир ҳангоми мутолиаи маводи манобеи таърихӣ ба даст оварда, дар романи хеш дар мавориди зарурӣ ва мувофиқи мақсад истифода намудааст.

Дар тасвири нависанда маҳз сабаби азбайнравии давлати Сомониён беамалии Абдумалики сустанӣ мебошад ва инро мо ҳангоми тасвири амалҳои неки Исмоили Сомонӣ ба унвони намунаи сабақандӯзӣ дармеебем, ки чунин омадааст: «Исмоил (-и Сомонӣ. – Т.С.) соли 293 ҳиҷрӣ баъд аз шикасти артиш бародараш Наср ӯро асир гирифт, ҷойи он ки ҷазоеро сазовор донад, бо иззату иқром қабулаш кард ва сарвари Оли Сомон эълон кард, конҳои нав ба нави фулузу сангҳоро кушод... «Абдумалик чӣ кор кард?» – ин суолро ба худ доду торҳои асабаш фишор хӯрданд. Ба ҷуз вайронӣ чӣ мерос гузошт? Агар беамалӣ нишон намедод, заҳмати эшон барбод намерафт. Ё гунаҳкор аст» [18, с. 5].

Нависанда дар боби сеюми роман низ нафрати Абуиброҳими Исмоилро нисбат ба бародараш Абдумалик дар воҳӯрӣ бо мӯйсафеди аспбони дарбори Сомониён чунин тасвир намудааст:

«– Абдумалик кучост?

– Доништан намехоҳам, – ҷавоби дурушт дод, Абуиброҳими Исмоил ба саволи мӯйсафед, аммо саиси пир ҳайрон нашуд. Балки дарк кард боиси димоғсӯхтагии ӯ чист ва ҷилави суҳанро ба дигар сӯ кашид» [18, с. 16-17].

Дар ин порчаи кутӯҳ эҳсос мешавад, ки нависанда тавассути истифодаи ибораҳои зебову ҷаззоб дар мисоли «ҷилави суҳанро ба дигар сӯ кашидан» навъе ба ҷанбаҳои бадеии сабки суҳани хеш нукоте афзудааст.

Дар идомаи тасвирҳои нависанда Абуиброҳими Исмоил дар зиндон бештар аз ҳама ба ёди маҳбубааш Ситора месӯхту шеърҳои ошиқона месуруд

ва ин рафтори ўро зиндониён чунунзадагӣ мешумориданд, вале сухани марди зиндоние Абуиброҳими Исмоилро ба нангу номус оварда, роҳи халосӣ аз зиндону эҳёи давлати аздастрафтаи Сомониёнро дар дилаш ҷой кард: «Агар номус дорӣ, андешаи халосӣ бикуну эҳёи давлат» [18, с. 10].

Ҳамчунин дар боби дуюми асар баъди бо ёрии маъшуқааш аз зиндон озод шудан Абуиброҳими Исмоил дар бозори асп дар ҳузури писари саиси дарбори Сомониён – Мақсуд аз тани танҳо будану алайҳи ғосибон мубориза бурдан дилхунук шудани худро иброз дошта, ҳолоти ўро руҳбаланд сохтани суханҳои дилгармкунандаи Мақсудро чунин тасвир мекунад: «Мардум хоҳони туст, туро лозим аст аз ҳастии хеш башорат диҳӣ. То мардум аз паят бархезад. Ба мақсад мерасӣ. Руҳияи мардум дигар аст. Онҳо гумон доранд баъди фирор аз зиндон дар пайи ниқор афтадаӣ. Дар ин ҳолат дидаму дилам сард гашт. Касе ба ҷуз ту даъвои тоҷу тахти Сомониро наметавонад кард. Ба тақдир тан мадеҳ. Бо ин амал дӯстонро ноумеду душманонро шод нагардон» [18, с. 14].

Аз боби дуюми асар бармеояд, ки Абуиброҳими Исмоил баъди бо Мақсуд вохӯрдан нақшаи аз Хоразм ҷамъ намудани лашкаро мекашад.

Хонанда баъд аз мутолиаи боби сеюми роман ба ҳулосае мерасад, ки Қарахониён пас аз ғасби ҳокимият ва соҳиби тоҷу тахт шудан ба аҳолии Бухоро ҷавру зулмо раво дониста, на ҳамеша дар ғами ободии шаҳру зиндагии шоистаи мардуми мамлакат буданд. Ин вазъиятро мо дар мусоҳибаи Абуиброҳими Исмоил бо саиси дарбори Сомониён падари Мақсуд хуб ҳис мекунем:

«Бухоро дигар он Бухоро нест, ки дар боғу бўстонаш булбулон нағмасарой кунанд, шоирон бар васфи амирону шоҳзодагони раиятпарвар бисароянд... Кӯтоҳӣ гузашт, вагарна қарахониҳо ҳаргиз соҳиби Бухоро намешуданд. Соҳибони мулк зулмо ба ҳадде расондаанд, ки ҳама ҷилои ватан намудаанд, агар пеш дар замони шоҳ Исмоил аз ҳама гӯшаву канори ин қаламрав шоирону фозилон ба Бухоро омада бошанд, имрӯз ҳама гурезаанд. Шаҳр ба харобазор табдил ёфтааст... Аксари бузургон ба Хоразм рахт бастанд. Аз он ҷумла ҳаками бузург Абуалӣ ибни Сино» [18, с. 18].

Муаллиф сабаби аз чониби Қарахониён ғасб намудани ҳокимияти Сомониёро дар он мебинад, ки онон бештар ба қувваҳои бегона такя мекарданд. Ин матлабро мо дар тасвири суҳбатҳои хосаи Абуиброҳими Исмоил бо вазираш Мақсуд низ пай мебарем. Ҳангоме ки Мақсуд аз шоҳзода меپурсад, ки «сипоҳи бегона ба онҳо хиёнат намекунад?» Абуиброҳими Исмоил ҷавоб медиҳад, ки «дигар илоҷ нест, мероси гузаштагон аст ин камбудӣ. Бояд бо онҳо муросо созем ва қудрати эшонро ба манфиати хеш ба кор барем» [18, с. 18]. Дар идомаи суҳбаташон Абуиброҳими Исмоил боз ба ин масъала ручуъ мекунад: «Сари ин масъала барвақт андешида будам. Ба ҳокимони давр, хусусан ба Абдумалик, гуфта будам, ки ба бегонагон аз ҳад зиёд лутф нанамояд, ки рӯзе болои сарашон қарор бигиранд. Аммо ба ҷойи чора ҷустан онҳоро рӯз то рӯз ҳимоя карда соҳибмартаба гардонд» [18, с. 23]. Дар ҷойи дигар ба ин мазмун чунин омадааст: «Халқи мо худкушу бегонапарвар аст» [18, с. 23].

Романи мазкур «Мунтасир» номгузорӣ шудааст, вале муаллиф то фасли чоруми он аз ин ном ёдовар намешавад ва хонанда ҳам сабаби онро ҳанӯз дарнамеёбад. Нависанда ҳам номи Мунтасир – қаҳрамони асосиашро то ин ҷойи роман зикр намекунад, вале ҳангоме ки ӯ ба Хоразм рафта, аз ҳисоби мардуми он ҷо лашкар ҷамъ оварда, ҳамчун роҳбар барои таҳсини онҳо ба майдон мебарояд, бо пешниҳоди дӯст ва вазираш Мақсуд ба ӯ номи Мунтасир дода мешавад ва бо ин ном машҳур мегардад. Манзараи дар ҳузури лашкари ҷамъомада Мунтасир ном гирифтани шоҳзода Абуиброҳими Исмоилро муаллиф бо суҳанронии Мақсуд чунин рабт додааст: «Мову шумо ба фарзанди ин хонадони бузург Абуиброҳими Исмоил ибни Нух боварӣ дорем ва ба фатҳу нусрати эшон шубҳае надорем. Аз ин пас мо ин далермардро бо сифати нав ном бигирем ва ӯро Мунтасир ҳаменомем» [18, с. 25].

Ин ҷо нуктаи дигаре ҳам равшан мешавад, ки нависанда ба хоҳири воқиятпазирии тасвирҳои худ ва шеваи баёни асараш калимотеро истифода мекунад, ки махсуси забони ҳамон аҳданд. Ба ин шумор, феъли «ҳаменомем» дар ҷумлаи охири боло боиси қаробати сабки суҳан ва усули нигориши асри X гардидааст.

Сабаби то ин замон зикр нашудани номи аслии қаҳрамони асар ва унвони роман ҳам ҳамин ҷо равшан мегардад, зеро маҳз дар ҳамин ҷо бо пешниҳоди Масъуд номи Мунтасирро мегирад ва аз ҳамин давр дар идома номи қаҳрамони марказии асар мешавад.

Аввалин ҳучуми Абуиброҳими Исмоил, ки акнун бо номи Мунтасир машҳур гардида буд, бо ғалаба анҷомид ва урдуи чандҳазорнафараи ӯ шаҳри Бухороро забт карда гирифтанд. Вале ғалабаи исёнгарон дер давом накард, зеро аскарони Насри Илокхонро бародари ӯ ҳокими Самарқанд Ҷаъфар Тегин пуштибонӣ карда, бо сипоҳиёни худ ба муқобили лашкари Сомониён равона намуд.

Дар романи мазкур рамзу нақшҳои рӯйи парчамҳои ду давлати бо ҳам муқобил – Сомониёну Қарахониён низ тасвир гардидааст. Тибқи нигоштаи муаллиф парчами Сомониён рангаш сафед буда, дар рӯйи он шери шӯрида, тоҷи заррин ба сари ғазаболуди бо ду по ростшудаи омодаи ҷанг ва парчами қарахониҳо бо тасвири аждаҳои тоҷдори оташнафас ороиш ёфтааст.

Рамзҳои парчами қарахониҳоро нависанда аз забони қаҳрамони асосии асараш ба хонанда шарҳ низ додааст. Ҳангоми дар ду тарафи дарёи Зарафшон бо парчамҳои худ саф ороستاني лашкарҳои Сомониёну Қарахониён Мунтасир партавафшони парчами тарафи муқобилро дида, ба вазири худ – Мақсуд дар бораи парчами Қарахониён ва хислати онҳо бо нафрат чунин мегӯяд:

«Аждаҳои тоҷдор ҳар ҷо ки пайдо шуд, он ҷо оташ гирад ва ҳама рустанӣ хушк гардад, то чил сол аз хоки он мавзеъ гиёҳ нарӯяд... Аждоди ин мардум зироаткорӣ намедонанд ва кишт кардани заминро гуноҳ шуморанд. Танҳо аз пайи чорво гашта, рӯзӣ ёбанд. Бояд ин аждаҳои шумнафасро ба оташи худаш бисӯзем, то замини бобоён аз нобудӣ бираҳонем ва решаҳои хеш дар ин хок амиқ гардонем» [18, с. 27-28].

Мутолиаи роман хеле ҷолибу шавқовар буда, хастакунанда нест ва хонанда гумон мекунад, ки нигорандаи он гӯё худ шоҳиди рафти воқеаю ҳодисаҳои дар он навишташуда бошад ва он чизеро, ки ӯ бо ҷашмони сари худ дидааст, ба қалам дода бошад. Ба назари хонанда ҳодисаю воқеаҳои асар ва

ҳаракату амалҳои қаҳрамонҳои он аз бадеият дида, бештар ҷанбаи воқеӣ доранд. Ин ҳама далели он аст, ки нависанда мавзӯро хеле амиқу дақиқ ва ҳамаҷаҳафа омӯхта ҳодисаҳои баамаломадаро бомавриду муносиб ба қалам додааст.

Агар соли 404 ҳиҷрӣ Қарахониён Сомониёнро шикаст дода, ҳокимиятро ғасб намуда бошанд, як сол баъди он, яъне соли 405 ҳиҷрӣ Абуиброҳими Исмоил бо лашкари чандҳазорнафараи худ аз Хоразм ба Бухоро ҳучум карда, онро дубора ба даст мебарорад.

Дар роман сабабҳои мавриди ситоиши мардуми Бухоро ва ғирду атрофи он қарор гирифтани амалҳои Абуиброҳими Исмоил як-як номбар шудааст, ки ин гуна муносибати нек ба раият ва кишвари худ доштанро бояд ҳар як ҳокими мамлакат сармашқи кори худ созад.

Баъди Бухороро ба даст овардан аввалин корҳое, ки шоҳзодаи Сомонӣ ба анҷом расонид, ин роҳу усулҳои гуногунро ҷустуҷӯ мекард, то ба дили мардум роҳ ёбад ва хавфу хатари фаношавии ҳукуматро аз байн бибарад. Ҳамчунин заробхонаҳо тангаҳоро бо аксу номи ӯ сикка зада, ба муомилот мебаровардаанд. Саркардаҳои бегонаро, ки бо мақсади ҷамъ овардани молу чиз омада буданд, барканор карда, ба ҷойи онҳо ҷавонони бохиради таҳҷоиро таъйин кард. Ба масъалаҳои ободии диёр, адолат, осоиши мардум ва тарбияи ҳунармандон низ диққат дод. Ва барои таҷрибаомӯзӣ ва ҷаҳонгардии онҳо ҷавононро ба мулку кишварҳои машҳури замон Чину Рум ва Арабу Юнон фиристода, харҷи онро аз ҳисоби хазина ҷуброн мекард, то ки аз баду неки кори дунёдорӣ баҳра бардоранд ва ба замини падарон бо дасти тухӣ наоянд, балки ҳунареро аз худ кунанд, мол биоранд, бозорҳоро обод кунанд. Мунтасир ҳамаи ин корҳоро ба зудӣ амалӣ кардан мехост. Қораш ривочу раванқ дошт ва сазовори таърифу ситоиши мардум низ гардида буд.

Қисмати зиёди фасли панҷуми роман аз саҳнаҳои ғоҷиавии ҷазодиҳии Наср Илокхон ба Ситора ва падару модари ӯ барои аз маҳбас ғурезонидани шоҳзода, ба ҷаллоди дарбори қарахониён ва аҳли оилаи ӯ барои иҷро накардани фармони ба дарё партофтани ҷасади гунаҳгорон, суҳбатҳои хосаи Абуиброҳими

Исмоил бо вазираш Мақсуд ва дарвешони Бухоро иборат мебошад. Махсусан хангоме ки шоҳзода бо либоси дарवेशӣ ҳамроҳи Мақсуд дар ҳалқаи дарвешон нишаста, риштаи суҳбатро ноаён ба вазъи замон мекашанд, хеле табииву ҷолиб ба назар мерасад, зеро аз мусоҳибаи дар байни онҳо суратгирифта Абуиброҳими Исмоил аз фикру ақидаи мардум нисбат ба корҳои хайру бади анҷомдодаи ҳуду сулолаи Сомониён огоҳ гардида, меҳодад, ки ақидаҳои беҳтарини онҳоро дар низоми давлатдорӣ худ ба кор бигиранд. Натиҷаи ҳамин суҳбат буд, ки ӯ баъдан он дарвешони ҳақиқатбину ҳақиқатгӯро барои маслиҳати дуруст додан ба дарбори худ даъват карда, мулозим таъин мекунад.

Муаллиф тавассути тасвири суҳбати онҳо хонандаро аз бисёр нуктаҳои муҳимми давлатдорӣ, ҳатovu нуқсонҳои содиркардаи шоҳони Сомонӣ огоҳ месозад. Инро ҳам бояд қайд кард, ки дар фасли мазкур хонанда ба номи шаҳрҳои қадимаи қаламрави давлати Сомониён ошно мегардад, ки баъзеи онҳо алҳол бо тарзи дигар зикр мешаванд: «Давлати паҳновар пароканда гашт. Акнун ҳар як минтақа ба Чағониён, Хуталон, Қубодиёну Аҳорун, Шумону Вашгирд, Бадахшону Хуросон, Рашту Хоразм ин давлатҳо бо кӯшиши волиёни худписанд мустақил шуданд. Боварӣ ҳаст, ки Мунтасир ин давлатчаҳоро боз бо ҳам мепайвандад» [18, с. 37].

Дар фасли панҷуми китоб мавзӯҳои нозуки давлатдорӣ мавриди баҳс кашида шуда, як қисм номҳои ҷуғрофии замони Сомониён низ зикр мегардад. Ин шеваи баён он дарак медиҳад, ки муаллиф барои навиштани ин қисмати роман маводи зиёди таърихӣ бадеии марбути он замонро мавриди омӯзишу таҳқиқ қарор додааст.

Тавре ки дар боло зикр намудем, хонандаи имрӯз ба баъзе асомии ҷуғрофии замони Сомониён, ки тағйири ном кардаанд шинос шуда, дар кадом минтақа ҷойгир будани баъзеи онҳоро шояд надонад. Барои ба таври комил фаҳмидани романи таърихӣ «Мунтасир» хонандаро зарур аст, ки оид ба замони Сомониён ва ҷуғрофияи он рӯзгор маълумоти зарурӣ дошта бошад. Аз номҳои қадимаи ҷуғрофии дар боло зикргардида хонандаи замони мо ба исмҳои Аҳорун, Вашгирд, Чағониён ва Шумон чандон ошноӣ надорад.

Доир ба маънии баъзе номҳои ҷуғрофии қадима дар китоби «Асрори номҳои кишвар»-и А. Девонакулов маълумот дода шудааст. Мутаассифона, дар ин китоб аз исми мавзеъҳои дар боло овардашуда фақат доир ба номҳои Бадахшон, Бухоро, Тошканд, Тӯрон, Хатлон, Хучанд ва Қубодиён маълумот дода шуда, дар бораи дигар мавзеъҳои ҷуғрофии замони Сомониён маълумоте мавҷуд нест. Дар он замон пойтахти давлати Сомониён шаҳри Бухоро ба шумор мерафт ва А. Девонакулов бо истифода аз «Фарҳанги Онандроҷ» ва «Анҷуманҳои Носирӣ» дар бораи масоҳат, миқдори дарвозаҳо, чӣ қадар масҷиду мадраса, гармобаву сарои тоҷирӣ доштани ин шаҳр дар китоби хеш чунин маълумоти арзандае овардааст, ки донишмандон он барои хонандаи имрӯз аз манфиат холи нест: «Ва онро «Бухорои шариф» гӯянд. Ёздаҳ дарвозаву дусад мадрасаи бузургу кучак, ҳафт масҷиди ҷомеи бузург ва чихил гармоба ва саду панҷоҳ сарои тӯҷҷор дорад. Ва давраи арки он шашаки фарсанг ва як дарвоза рӯй ба Мағриб дорад. Ва гирдогирди ҳисори шаҳр ҷаҳордаҳ ҳазору сесаду ҳафтоду ду қадам, ба тахмин, омадааст. Ва фосилаи Самарқанду Бухоро ба масоҳати сию ҳашт фарсанг ва тӯли Бухоро якмоҳа роҳ. Самарқанд қадре аз он кӯчактар аст. Дар Тӯрон бузургтарин шаҳри он билод аст. Самарқанду Бухоро ба хубиву ободӣ масал аст» [72, с. 78-79].

Пас аз таҳқиқ маълум гардид, ки Аброр Зоҳир номи ин мавзеъҳои таърихӣ ва дигар маводу маълумоти замони Сомониёнро аз китобҳои «Тоҷикон» (1983, 1985)-и Б. Ғафуров, «Сиёсатнома» (1989)-и Низомулмулк, «Давлати Сомониён» (1989)-и Н. Неъматов, «Сомониён: замон ва макон» (1999)-и А. Мухторов ва дигар рисолаҳои таърихӣ ба замони Сомониён бахшидашуда баргузида, дар романи хеш истифода кардааст. Дар китоби «Давлати Сомониён» (1989)-и Н. Неъматов харитаҳои минтақаҳои замони Сомониён, ба монанди Бухоро, Суғди Самарқанд, Истаравшан, вилояти Хучанд, Фарғона, Чоч, Илок, Ҳафтрӯд, Хоразм, Болооби Амударё ва Хуросони шимолӣ бо тамоми исмҳои рустоҳояшон шарҳу тафсир ёфтаанд.

Аброр Зоҳир дар баъзе ҳолатҳо ба факту арқои таърихӣ таъия намуда, матлабро дар дастгоҳи нависандагии хеш суфта ва ба он либоси бадеӣ

пӯшонидааст. Барои исботи ин сухан матнҳои мазмунан бо ҳам наздикбудаи ҳар ду китобро мавриди муқоиса қарор медиҳем. Чунончи, дар китоби «Давлати Сомониён»-и Н. Неъматов дар қисмати «Инқироzi ҳокимияти Сомониён ва сабабҳои он» сабабу омилҳои барҳамхӯрии давлати Сомониён муфассал зикр гардидааст. Он ҷо, дар хусуси душвории молиявии соли 942 чунин оварда шудааст: «Вақте ки аз аҳолии ду бор андоз ситонида шуд ва ба сарбозон маош надоданд, ин норозигии саҳти гвардияро ба амал овард. Дар натиҷа гвардияи дарбор, ашроф ва руҳониён сӯиқасд ташкил мекунанд» [111, с. 143]. Ҳамин факти таърихи Аброр Зоҳир дар романи «Мунтасир» аз забони дарвешон бо обуранги бадеӣ чунин ба қалам додааст: «Дар вақташ риштаҳои давлатдориро ба даст гирифта натавонидаанд. Аз додани бочу хироч даст кашиданд. Бе гирифтани бочу хироч аз вилоятҳои тобеъ давлат ҳаргиз мустаҳкам шуда наметавонад. Ин маблағ дар ҳазинаи давлат барои нигоҳдории сипоҳ, хариди лавозимоти ҷангӣ, маош ва хӯрду хӯроки онҳо сарф мегардид. Волиёни худписанд бо ин кори худ яке аз пояҳои асосии давлати Сомониён – ҳазина ва сипоҳи онро коҳиш дода, бо ин роҳ пояи мустақилияту соҳибхотирӣ худро таъмин мекарданд» [18, с. 37].

Далели дигареро аз китоби таърихӣ Абдусаттор Мухторов «Сомониён: замон ва макон» намуна оварда, онро бо шакли баёни бадеии дар романи «Мунтасир»-и Аброр Зоҳир таъкидшуда муқоиса мекунем. Дар китоби «Сомониён: замон ва макон» роҷеъ ба қатли Абуиброҳими Исмоил ибни Нуҳи Мунтасир бо иқтибос аз китоби таърихӣ Мирхонд чунин маълумот оварда шудааст: «...Чун шаб даромад, – менависад Мирхонд, – тоифае аз аъроб ҳучум оварда ҷони азизи он шоҳзодаи бемол барбод доданд ва хуни шарифи ӯ бар хок рехтанд... Ва якборагӣ шуълаи давлати оли Сомон интифо пазируфт ва кавкаби иқболу шарафи эшон ба дараҷаи ҳубут расид» [99, с. 97].

Ҳамин санади таърихи Аброр Зоҳир дар романи худ «Мунтасир» чунин либоси бадеият пӯшонидааст, ки хонанда ба ҳақиқати таърихӣ он боварӣ ҳосил менамояд. Ҳангоме ки Мунтасир бо анбони пур аз лавозимоти зарурӣ дар саҳрое меҳмони як чорводори араб мешавад, шабона ӯ дар хусуси бурду бохтҳо

ва маҳбубааш Ситора фикр мекарду хобаш намебурд, «арабро фикру андеша дигар буд. Ў ба анбони пури меҳмон менигаристу хирс дар қалбаш мечӯшид: «Чаро ў намехобад? Ачаб не хобидани маро интизор аст, то ки сарам аз тан ҷудо намояд ва чорвои маро ба даст биорад», – мегуфт дар дил ва аз ҷой хеста таёки худро гирифт ва барои дидани ҳолати чорво ба берун баромад. Аз ин миён чанде нагузашта сар ба хайма даровард ва шамшер аз наём баркашид...» [18, с. 176].

Дар китоби «Сомониён: замон ва макон»-и Абдусаттор Мухторов фасле бо номи «Кӯшиши Мунтасир барои аз нав барқарор намудани давлатдории Сомонӣ» оварда шуда, дар он аз корнамоиҳо ва бурду бохтҳои охири намояндаи сулолаи Сомониён, яъне Мунтасир муфассал сухан рафтааст. Ин қисмати китоби мазкур ба нависанда Аброр Зоҳир дар навиштани романи «Мунтасир» чун сарчашмаи муҳим хидмат кардааст. Агар китоби муаррих А. Мухторов бар асоси корбурди факту далелҳои таърихӣ навишта шуда бошад, нависанда Аброр Зоҳир ба асноду арқои таърихии мавриди истифодаи ҳеш ҷомаи бадеият пӯшонида, рафти воқеаву ҳодисаҳоро на ончуноне ки ҳаст, балки барои хонандаи асараш образноку ҷолиб тасвир намудааст. Боз ҳам воқеаҳои дар ин китобҳо тасвиршударо мавриди муқоиса қарор медиҳем. Дар китоби «Сомониён: замон ва макон» манзараи аз ҷониби аҷнабиён забт шудани Бухоро, Абуиброҳими Исмоилу бародараш Абдумаликро ҳабс кардан, бо кумаки канизаке аз ҳабс гурехтан ва ба худ лақаби «Мутасир»-ро гирифтани ҳамчунин, бо дастгирии дӯстонаш лашкар ҷамъ намудану ба муборизаи зидди истилогарон бархостани ў чунин оварда шудааст: «Аз тарафи Қарахониён забт шудани Бухоро оташи муборизаи намояндагони охирини хонадони Сомониёнро хомӯш карда натавонист. Абуиброҳими Исмоил бини Нух, ки ҳамроҳи бародараш Абдумалик дар Узганд ҳабс шуда буд, бо кумаки канизаке либоси занона ба бар карда, аз зиндон гурехт. Ў ба худ лақаби Мунтасир (Фотех)-ро муносиб дониста, бо дастгирии Абуяъқуб, Абузикриё ва Абусолех ба муборизаи зидди истилогарон баромад. Онҳо муддати чанде ба омода сохтани лашкар камар бастанд» [99, с. 93].

Ҳамин далели дар китоби таърихӣ овардаи муаррихро нависанда дар аксар чойҳои романи хеш бо иваз намудани номҳои таркибии арабии Абуяъқуб, Абузикриё ва Абусолеҳ бо номҳои содаи тоҷикии Максуд, Муродӣ, Ситора ва дигар ҳамсафони онҳо шарҳу баёни бадеӣ дода, дар коргоҳи хаёли хеш ба сурати ҷолиб ва қобили мулоҳиза тасвир кардааст.

Аз асари таърихии «Сиёсатнома»-и Низомулмулк истифода кардани нависандаро мо дар матнҳои зерин эҳсос ва дарк мекунем. Низомулмулк дар фасли «Андар заҳмат нокардани бандагон ҷуз вақти хидмат ва тартиби кори инон дар парвариш» барои созмон додани артиш аз ҳисоби ғуломони замони Сомониён чунин нигоштааст: «Ҳанӯз дар рӯзгори Сомониён... ба тадриҷ бар андозаи хидмату ҳунар ва шоистагӣ ғуломонро дараҷа меафзуданд. Чунонки ғуломеро бихаридандӣ, як сол ўро пиёда дар рикоб хидмат фармуда ба қабони заңданиҷӣ, мўза ва ин ғуломро фармон набудӣ пинҳону ошкоро дар ин сол бар асб нишастан, агар маълум шудӣ, молиш додандӣ. Ва чун як сол бар ин минвол хидмат кардӣ, баъд аз он вусоқбоши ҳочибро гуфтӣ, то ўро қабое ва асбаке туркӣ додандӣ бо зинаке дар хом (пўсти даббоғинашуда. – Т.С.) гирифта ва лагоме аз дуволи сода. Ва чун як сол бо асбу тозиёна хидмат кардӣ, савум сол ўро қарочўрӣ (шамшер. – Т.С.) додандӣ, то бар миён бастӣ ва соли чаҳорум кеш (навъи либос. – Т.С.)-у қарбон (ҷое, ки дар он камон нигоҳ дошта мешуд. – Т.С.) фармудандӣ, то вақти барнишастан дарбастӣ ва дар соли панҷум зине беҳтар ва лагоме мукавқаб (навъи лагом. – Т.С.) ва қабое рўйдорӣ ва дабўсӣ (оҳанин. – Т.С.), ки дар дабўс ҳалқа овехтӣ. Ва дар соли шашум соқӣ фармудӣ ба асбдорӣ ва қадаҳе аз миён даровехтӣ. Ва соли ҳафтум ҷомае уодӣ ва соли ҳаштум хаймаи шонздамехӣ бидодандӣ ва се ғуломаки навҳарида додандӣ ва дар хайли ў кардандӣ ва ўро «вусоқбошӣ» лақаб додандӣ ва кулоҳи намадини симкашида ва ганчақаб» [29, с. 84].

Мақому мартабаҳои дар матни боло зикршударо нависанда ба сарлашкар Арслон Балунисбат дода, онро бо обуранги бадеӣ дар китоби хеш истифода намудааст, ки хонанда ба воқеияти он боварӣ ҳосил менамояд: «Арслон Балун, ки замоне ҳамроҳи волидайнаш дар саҳроҳои сералаф аз паси чорво мегашт,

чун мол ба савдо рафт ва моли сипаҳсолор, ҳочиби дарбори Сомониён шуд. Ў дар назди ҳочиб чун аскар ба хизмат даромад. Рӯзҳои нахуст дар ҳарбу зарбҳо пойи пиёда дар тан либоси пахтагин ширкат меварзид. Соле пас ба ӯ асп ва афзори одии ҷангӣ дода, ба қатори саворагон ҳамроҳаш намуданд. Соли сеюм ба ӯ шамшери пурқимати дудам бахшиданд. Сипас меҳнаткашиву ҷонқоҳониашро дар набардҳо ва машқҳои сарбозӣ дида, либоси абрешимин, гурзу сипари мунаққаш, аспӣ даванди пурҷиҳоз, ки дар ҷилави он нақши ситора офарида шуда буд, пешкаш намуданд. Аз ин пас сару либосаш чун мақому мартабааш бошукӯҳу назаррабо гардид. Садоқати ӯ баъдтар беподош намонд. Сарвари хайло супурда ба хизматаш се ғуломи ҷанговарро гузоштанд. Акнун ба сар қулоҳи сиёҳи нуқракӯб ва ба тан либоси пурқимати ганҷавӣ пӯшида мегашт. Ниҳоят аввал ба ӯ унвони хайлбошӣ ва баъдтар ҳочибиру муносиб донистанд» [18, с. 55-56].

Барои муқоисаи далелҳои таърихӣ бо романи «Мунтасир» боз як мисоли дигареро аз китоби «Тоҷикон»-и Бобоҷон Ғафуров намуна меорем. Дар китоби мазкур доир ба масъалаи ҳокими Бухоро Абдумалик ибни Нухи Сомониро дар мубориза ба муқобили Қарахониён дастгирӣ накардани аҳолии Бухоро ва ғақеҳон низ ин ҷангро ғазо нашуморидану мардумро аз шӯриш боздоштан чунин оварда шудааст: «Он вақт хатибони Сомонӣ ба минбари масҷидҳои ҷомеъ баромада, мардумро ба ҷиҳод даъват мекарданд ва аз номи Сомониён мегуфтанд: «Охир шумо медонед, ки мо чӣ тавр ба шумо муносибати хуб доштем ва чӣ тавр бо нармаӣ муомила мекардем. Инак, акнун душман ба мо таҳдид мекунад, шуморо лозим аст, ки ба мо ёрӣ кунед ва барои мо бичангед. Барои ба мо мадад расондан ва пуштибонӣ кардан аз Худо баракат бихоҳед». Қисми зиёди аҳолии Бухоро ба мисли (умуман) сокинони Мовароуннаҳр бо худ силоҳ доранд. Мардум инро шунида, ба назди онҳое, ки ғақеҳ меҳонанд, рафтанд ва хоҳиш карданд, ки дар бобати ҷанг кардан ё накардан ба онҳо ғатво диҳанд. Лекин онон ҷангиданро манъ карда, гуфтанд: «Агар Хониён (бо Сомониён) дар роҳи дину мазҳаб низоъ медоштанд, бар зидди онҳо ҷангидан савоб буд. Чун ҳоло байни онҳо дар талоши неъматӣ дунё задухӯрд ба амал

омадааст, худро нобуд кардан ва сар ба теғ додани мусулмон гуноҳ аст. Тариқи зиндагии ин мардум (яъне Хониён, – Б.Ғ.) хеле хуб ва эътиқоди онҳо бенуқс аст, (бинобар ин) беҳтар аст (аз ҳама гуна мудохила) худдорӣ кард» [68, с. 388-389].

Матни таърихӣ мазкур дар романи «Мунтасир» ба қалами нависанда бо обуранги бадеӣ, мухтасар ва бо сабки равону сода чунин баён шудааст: «Меҳмонони ноҳонда, Фоиқу Бектузун (ҳокимони Нишопур. – Т.С.) бо кумаки мулозимони зархарид ба чашми шоҳ (Мансур ибни Нух. – Т.С.) мил кашида, бародари сустпаймону беиродааш Абдумаликро ба тахт нишонданд, ба умеде, ки нақшаҳои худро амалӣ бикунанд. Маҳмуд аз қазияи Мансур огоҳ шуда ба сари Абдумалик тохт, Абдумалик барои боздошти ин амали Маҳмуд ба ӯ Балху Бадахшон ва пас аз як муддат тамоми Хуросонро бахшид. Ва ба ҳудаш танҳо бо Мовароуннаҳр қаноат кард. Аммо душманони дар бағалпарвардааш, ки ҳокимони атроф буданд, бо ин ҳам қаноат накарда, андешаи ба даст овардани Мовароуннаҳр доштанд. Фоиқ, ки ба хотири аз дасти Маҳмуд бозпас гирифтани ҳокимияти аз даст рафтааш якҷоя бо Абдумалик мубориза мебурд, шикаст хӯрда, ба Бухоро бозпас гашт. Фоиқ дере нагузашта фавтид. Абдумалик танҳо монд. Ва мардуми Бухороро ба ғазо даъват кард, то қарахониҳоро аз мулк биронанд, бо ёрии воизон дар масҷидҳо ин мақсади худро талқин мекард. Вале фақеҳон ба мардум фаҳмонданд, ки ин ҷанг на аз барои дин, балки ҳадафи тарғибгарон ба даст овардани мансаб асту бас. Мардум аз пайи Абдумалик нарафтанд» [18, с. 81-82].

Дар асар сахнаҳои драмавӣ, диалогу трилог ва гуфтугӯҳои персонажҳо зиёд истифода шуда, нависанда тавассути онҳо олами ботинӣ, ҳолати руҳӣ ва фикру андешаҳои қаҳрамонҳои асарашро ба хонанда мустақиман расонидааст. Сахнаҳои драмавӣ дар асар истифодашуда романи таърихиро бештар ба асарҳои сахнавӣ наздик намудааст. Оид ба зарурати унсурҳои драмавӣ дар асарҳои таърихӣ адабиётшиносони рус ҳам изҳори ақида намудаанд. Масалан, муҳаққиқи рус Петров С.М. дар китоби хеш «Советский исторический роман»

ба ин нукта чунин ишора карда буд: «Унсурҳои драмавӣ дар романи таърихӣ хатман заруранд» [115, с. 55].

Дар романи мазкур баъзе симоҳое тасвир гардидаанд, ки агар дар зоҳир ба қаҳрамони асосии асар – Мунтасир худро содиқу вафодор нишон диҳанд ҳам, вале дар дил ниятҳои хоинона доранд. Чунин амалҳоро мо дар симои ҳоҷиби туркнаҷод – Арслон Балу, мулозими шоҳ – Умархон, Убайдуллои боғбон, Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва дигарон мебинем.

Дар китоби «Тоҷикон»-и аллома Бобочон Ғафуров фасли махсусе бо унвони «Муборизаи бемаври Абуиброҳими Мунтасир барои аз нав барқарор намудани ҳокимияти Сомониён» оварда шудааст, ки ҳамагӣ аз ду саҳифа иборат мебошад. Ҳамин мавзӯ дар китоби муаррих А. Мухторов «Сомониён: замон ва макон» зери унвони «Кӯшиши Мунтасир барои аз нав бақарор намудани давлатдорӣ Сомонӣ» низ дар ҳаҷми панҷ саҳифа зикр ёфтааст. Бар замми ин А.Мухторов дар боби «Ташаккули адабиёти тоҷик» дар қатори дигар шоирони замони Сомониён мухтасар оид ба рӯзгори Мунтасир маълумот дода, дар ҳаҷми 13 байт шеърҳояшро намуна овардааст.

А. Мухторов бо вучуди шеърҳои Мунтасирро намуна овардан аз маҷмуи шеърҳояш як порчаи шеъреро, ки аз ду байт иборат мебошад, ҳазф намудааст. Мураттибони китобҳои «Шоирони аҳди Сомониён» (1999) ва «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (2007) Худой Шарифов ва Абдушуқри Абдусаттор дар бораи Мунтасири Сомонӣ мухтасаран маълумот дода, аз ашъори ӯ 8 байтро намуна овардаанд, ки дар байни онҳо як рубоии ӯ тозапайдо мебошад. Онҳо бо қадом сабабе аз байтҳои собиқ дар китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (1958) ҷопшуда 5 байтро ихтисор намуда, дар охири маълумотномаи оид ба шоир додашон «аз ӯ 8 байт боқӣ мондааст» [150, с. 125; 4, с. 453] гуфтаанд.

Муаррих Н. Неъматов дар китоби «Давлати Сомониён» дар бораи шоир мухтасаран «Абуиброҳими Исмоили Мунтасир марди заковатманд ва бомаълумот буд» [111, с. 148] гуфта, як порчаи шеъри ӯро намуна овардааст.

Тавре ки дар боло зикр намудем, роман аз 29 боб иборат буда, қисматҳои он бидуни унвонгузорӣ оварда шудааст. Агар баъзе бобҳо 11-13 саҳифаро дар

бар гиранд, бархеи онҳо аз 3-4 саҳифа иборатанд. Таҳқиқи масъала нишон дод, ки муаллиф бобҳои 10, 12, 15, 16, 24 ва 27-ро дар ҳаҷми ҳаштсаҳифагӣ навишта, бобҳои 1, 4, 7-ро дар ҳаҷми ёздаҳсаҳифагӣ ва боби 13-ро дар ҳудуди сенздаҳ саҳифа ба қалам овардаст, ки чунин гунҷоиш ба ҳалли мавзуи интиҳобкардаи ӯ вобаста мебошад. Агар мавзуи мавриди назари муаллиф масъалаҳои маҳдудро дар бар гирад, он саҳифаҳои камтарро ишғол мекунад ва баръакс агар мавзуи бамиёнгuzошташуда доманадор бошад, табиист, ки саҳифаҳои зиёдтари китобро фаро мегирад.

Аброр Зоҳир барои боз ҳам дар назари хонанда воқеию табиӣ намоён шудани асар аз ҷониби қаҳрамонҳои асосию ғайриасосӣ, ба ин ё он муносибат матни номаҳои навиштаи онҳоро меорад. Номанигорӣ, аз як тараф, агар матлабу ҳадафи номанигорро ифода намояд, аз тарафи дигар, муҳтавои он асарро хонданиву ҷолиб месозад. Аз китоби «Хунари номанигорӣ дар «Шоҳнома» мо дармеёбем, ки номанигорӣ пас аз истилои араб ҳам дар адабиёти форсу тоҷик ривож доштааст: «Дар тамоми давраи истилои араб ин шамъи дар мақоми давлатӣ афрӯхта бо ҳама камнуриву хирасӯзии худ батамом хомӯш нагардида, баъдан як рукни муҳимми давлати Сомониён (875-999)-ро дар девони давлатӣ дафтари иншоависӣ ташкил дод ва дабирону муншиён, хушнависону котибони соҳибтахассус пайваста машғули вазифа буданд» [100, с. 20].

Чунончи, дар «Боби ҳафтум»-и роман нависанда номаи Насри Илокхон – ҳокими Қарахониёнро ба сарлашқари Сомониён Арслон Балӯ меорад, ки он бо мақсади Арслон Балӯро нисбат ба Сомониён дилхунук сохтану ӯро барои ба тарафи Қарахониён кашидан навишта шудааст. Дар поён барои ҳаҷми зиёдро нагирифтани чанд сатри аввалу охири номаи Насри Илокхон ба Арслон Балӯро намуна меорем:

«Ба Арслон Балӯ сипаҳсолори неруманд ва бародари арҷманд! Паёми хеш ба шумо ирсол медорам. Ба умеде, ки ба ҳарфи бародаронаи ман гӯш диҳӣ... Дар сурати ғалаба бар сипоҳи Сомонӣ ва ба даст овардани тоҷу тахт тӯро аз лутфу марҳамати хеш бенасиб намонам. Зеро ба истеъдоди ту на чун сипоҳӣ,

балки ҳамчун ҳокими оянда эҳтиёҷи беандоза дорем. Бо эҳтиром ва сипос Насри Илокхон» [18, с. 51].

Ҳамчуни, дар «Боби ҳабдахум»-и роман низ номанигорӣ қаҳрамонҳои асар ба назар мерасад. Сабаби номанигорӣ он буд, ки Султон Маҳмуди Ғазнавӣ аз тарси он, ки Мунтасир бо Қарахониён иттифоқ баста ба муқобилаш лашкар нақашад, ба Насри Илокхон номае менависад ва онро надимон дар ҳузури ӯ қироат мекунад. Дар поён фақат оғозу анҷоми номаро намуна меорем:

«Ба шоҳи олампаҳо ва адолатҳо қарахонӣ Насри Илокхон! Дар номаи беғаразонаи худ ба Шумо чун ҳамсояи қадрдон ва шоҳи комилҳуқуқ арз менамоям, ки нақшаву нияти ин ҷониб нисбат ба Шумо нек аст... Бо эҳтиром Маҳмуди Ғазнавӣ» [18, с. 113].

Номанигорӣ дар аҳди Саффорӣён, Тоҳириён ва Сомониёну Ғазнавиён ривочу раванқ доштааст. Чун ба таърихи пасазисломии адабиёти форс-тоҷик назар намоем, дармеебем, ки нахустин дабири расмӣ дарбори Саффорӣён Муҳаммад Васиф аз девони расойилӣ Яъқуби Саффорӣ будааст. Баъдан «дар қарнҳои Х-ХII мелодӣ дабирони номдор, монанди Муҳаммад Машкон – соҳибдевони дарбори Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва писараш Султон Масъуд ва шогирди вай Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайни Байҳақӣ машҳуранд, ки дар номанависӣ ва иншои он ба мақому мартабаи олӣ расидаанд» [100, с. 22].

Ба ҳамин монанд дар «Боби ҳабдахум»-и роман, ҳангоме ки лашкари Мунтасир ҳамроҳ бо сипоҳиёни қабилаҳои уғузҳо ба муқобили дастаҳои мусаллаҳи Насри Илокхон ҳамла карда, Бухороро ба даст мебароранд ва 18 нафар сарлашқари Қарахонихоро асир мегиранд, Насри Илокхон ба ҷониби сарвари қабилаҳои уғуз Эшбой низ нома навишта, аз ӯ хоҳиши бо Сомониён ҳамкорӣ накардану аз кумак расонидан ба онҳо даст кашидан ва дар ивази ин заминҳои барои ҷарогоҳ собиқ забтшударо ба онҳо баргардонида доданро ваъда додааст. Дар поён аввалу охири номаро намуна меорем: «Бародари гиромӣ Эшбой! Ғалабаи шуморо дар ин набард эътироф мекунам... Бо эҳтиром Насри Илокхон» [18, с. 123].

Таҳқиқи масъалаи номанигорӣ дар роман нишон медиҳад, ки нависанда агар дар баъзе ҳолатҳо матни номаро пурра оварда бошад, дар баъзе ҳолатҳо мазмуни онро ғўшзад мекунад. Масалан, дар «Боби бисту шашум»-и асар ин амалро мебинем, ки нависанда на матни пурраи нома, балки мазмуни онро мухтасаран зикр менамояд. Ҳангоме ки Мунтасирро ҳокимони ҳар як минтақа аз тарси он, ки ҷоҳу мақомашон аз даст наравад, таъқиб мекарданд ва зимнан Султон Маҳмуди Ғазнавӣ низ барои сари ин шоҳзодаи Сомонӣ мукофоти гаронбаҳо таъйин карда буд. Пас аз он, ки дар набарди назди Бухоро шикаст хӯрдану лашкараш парешон мешавад, дар ҳама ҷо ба Мунтасиру сипоҳиёни ӯ таъқибу таҳдиди ҳокимони замон пурзӯр мегардад. Аз ин фурсат истифода карда, «Маҳмуди Ғазнавӣ ба унвони Хоразмшоҳ ва Насри Илокхон нома ирсол намуда, ба эшон хушдор дода буд, ки Мунтасири шикастхӯрдаро имкони нафасросткунӣ надиханд» [18, с. 154]. Ҳамчунин, дар «Боби ҳабдахум» номаи дуҷумбораи Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба Насри Илокхон ирсол мегардад, ки матни он низ мазмунан оварда мешавад. Ҳангоме ки сипоҳиёни Мунтасир Нишопурро ба тасарруфи худ медароранд, аз ин Султон Маҳмуд ба таҳлука афтода, барои бар зидди ӯ якҷоя мубориза бурдан ба Насри Илокхон номае навишта, дар он мазмуни ғавқуззикрро таъкид менамояд.

Таҳқиқи масъала нишон медиҳад, ки нависанда дар романи «Мунтасир» матни се номаро пурра оварда, дар ду маврид мазмуну муҳтавои онҳоро зикр менамояд.

Дар романи таърихӣ «Мунтасир» ба ҷуз қаҳрамони асосӣ – Мунтасир, чехраҳое низ тасвир ёфтаанд, ки бо амалҳои худ ё тарафдори барқароршавии давлати Сомониёнанд ва ё муқобилони он. Ҳамчунин, дар асар чехраҳое низ инъикос ёфтаанд, ки дар рафти воқеаҳо ба қаҳрамони асосии асар барои ба мақсад расидан кумаку хайрхоҳӣ мекунанд. Дар баробари ин шахсоне низ нақш доранд, ки ҳамчун дурӯя, бо нияти бади худ ба ҷараёни кори қаҳрамонҳои асар хиёнатро раво мебинанд. Аз ин рӯ, чехраҳои дар роман амалкунандаро метавон ба чор гурӯҳ ҷудо намуд: 1. тарафдорони барқароршавии давлати Сомониён; 2. муқобилони барқароршавии давлати Сомониён; 3. ашхосе, ки амал ё

рафторашон дар назар холисонаанд; 4. шахсоне, ки барои манфиатҳои шахсӣ дар аввал худро тарафдори Сомониён нишон дода, баъдан даст ба хиёнат мезананд.

Ба гурӯҳи якум: Мунтасир – шоҳзодаи Сомонӣ, қаҳрамони асосии асар; Мақсуд – писари саиси дарбори Сомониён, сарлашкар ва вазири Мунтасир; падари Мақсуд – саиси дарбори Сомониён; Ситора – дӯстдоштаи Мунтасир. Қодир, Муродӣ ва дигарон.

Ба гурӯҳи дуюм: Насри Илокхон, Султон Маҳмуди Ғазнавӣ.

Ба гурӯҳи сеюм: Арслон Балӯ – сарлашкари Сомониён, Эшбой – сарвари қабилаҳои уғузҳо, Умархӯча – мулозими шоҳ, Хоразмшоҳ, Фоиқу Бектузун – ҳокимони Нишопур.

Ба гурӯҳи чорум: харбузафурӯш, сартарош, китобдор, дарвешон, усто Хайрӣ, усто Ҳокими Гулкор, муаллим Тоҳирӣ, Нурпеис ва дигарон.

Муҳаммадҷон Шакурӣ дар китоби «Паҳлуҳои таҳқиқи бадеӣ» дар бораи сершумор будани иштирокчиёни асарҳои бузурги эпикӣ таърихӣ чунин изҳори назар намудааст: «Шиддати инкишофи сюжет, ҷоҳаҳои азиме, ки тақдирӣ одамони бисёре ба он вобастагӣ дорад, дар асарҳои калони эпикӣ хусусиятҳои хосси замон ва мураккаботи протсессӣ ҳаётро зоҳир намудааст. Ин мардуми сершумор, намояндагони гурӯҳҳои гуногуни меҳнаткашон, ҳуди оммаи халқ таърихро пеш бурдаанд. Аз ин рӯ бесабаб нест, ки асарҳои насри таърихӣ имрӯзаи тоҷик ҳама серперсонаж мебошанд» [145, с. 113].

Романи «Мунтасир» агар, аз як тараф, дар бораи талошҳои охири намояндаи сулолаи Сомониён Абуиброҳими Исмоил бар зидди ғосибону аҷнабиён эҷод шуда бошад, аз дигар тараф дар роман ӯ ҳамчун шоир, зиёӣ ва шахси фарҳангпарвари замони Сомониён таҷассум ёфтааст. Аз ин рӯ, романи «Мунтасир»-ро аз рӯи мазмуну муҳтавоаш метавон асари таърихӣ, эпикӣ, эпикӣ ишқӣ ва ишқӣ адабӣ номид. Дар роман тасвири майдони ҷангу набард ва кишварситонӣ назар ба лаҳзаҳои ишқварзию адабӣ бештар мебошанд ва аз ҳамин хотир ҷанбаи эпикӣ он дар ҷойи аввал истода, мазмуни ишқӣ адабӣ доштани асар дар назари хонанда ҷойи дуюмро сеюмро ишғол менамояд.

Муаллиф дар роман амалиёти қаҳрамонҳоро чун Абуиброҳими Исмоил – Мунтасир, Насри Илокхон, Мақсуд, Арслон Балү, Ситора, Умархон, Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва Муродиро зиёд зикр намуда, исми баъзе персонажҳо, аз ҷумла Наср ибни Аҳмади Сомонӣ, Муҳаммади Нахшабӣ, Саҳл ибни Мансур, Тоҳирӣ, Эшбой, Фоик, Бектузун, Ҳорис ибни Иброҳим, Абдушафеъ, Ҷаъфарӣ, Туғон, Моҳбону, Ҳайитхонро ҳамагӣ як ё ду маротибагӣ овардааст. Албатта, сабаби зиёду кам овардани номи қаҳрамонҳои асар ин ба иштироки онҳо дар сахнаҳои инъикоснамудаи воқеаву ҳодисаҳо ва шеваи иштироки онҳо вобаста мебошад. Азбаски дар роман асосан муборизаи Мунтасир ба муқобили Насри Илокхони қарахонию Султон Маҳмуди Ғазнавӣ сурат мегирад, табиист, ки дар бораи онҳо бештар гуфтаву навишта шудааст. Дар чунин набардҳо дар паҳлуи қаҳрамони асосии асар наздикону муқаррабонаш чун Арслон Балү, Мақсуд, Муродӣ, Умархон, Ситора, Маҷдуддавла, Хоразмшоҳ ва дигарон саҳмгузори менамоянд, бинобар ин номи онҳо низ дар асар бештар зикр ёфтааст. Ашхосе, ки дар асар номашон як ё ду маротиба зикр ёфтаанд, асосан, онҳое мебошанд, ки қаҳрамонҳои асар дар аснои амалиёт бо онҳо дучор омадаанд ва ё дар бораашон сухан рафтааст.

Дар романи «Мунтасир», бо вучуди намунаи насри таърихӣ буданаш, аз адибони замони қадим чун Абулянбағӣ Аббос ибни Тархон (асрҳои 7-8 милодӣ), замони Сомониён ба монанди Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ (858-941), Форобӣ (873-950), Абумузаффари Балхӣ, Абулмуайяди Балхӣ (ним. ав. а. X), Муродӣ (ним. ав. а. X), Абумансурӣ (ваф. 963), Абулқосим Фирдавсӣ (934-1020), Унсурӣ (968-1040), Фаррухӣ (977/981-1038) ва Абуалӣ ибни Сино (980-1037) сухан рафта, ашъори баъзеашон низ ба ин ё он муносибат зикр гардидааст.

Нависанда олами зоҳирию ботинӣ ва фикру андешаҳои қаҳрамони асосии худ – Абуиброҳими Исмоил Мунтасири Сомониро дар роман беш аз дигар иштирокчиёни он тасвир намудааст. Хонанда дар роман ба симои Абуиброҳими Исмоил нахустин маротиба ҳангоми аз зиндони Узганд раҳо шуда фирор карданаш ошно мегардад. Нависанда қаҳрамони асосиашро дар ин маврид

хамчун гурезаи зиндони Қарахониён тасвир намудааст, ки дар кӯчаҳои шаҳри Бухоро бо либоси дарवेशӣ қаландарона рӯз мегузаронад. Аввалин маротиба нияти барқарор кардани давлати аздастрафтаи Сомониён дар дили ӯ ҳангоми қироати чандбораи китоби «Сомониён» пайдо мешавад. Нависанда ин ҳолатро дар оғози роман чунин ба қалам додааст: «Исмоил ин бегоҳ дар кунчи хилвати мадрасаи «Фарчак» бори чорум китоби «Сомониён»-ро мутолиа кард ва итминон ҳосил намуд, нияте дар сар парваридааст на аз эҳсоси мансабхоҳӣ, балки аз ҳисси нафрат ба тӯдаи сарватпарасту ҷохталаб, зеро аъмоли манфурашон боиси ҳалокати ин сулолаи бузургу овозадор гардида» [18, 4]. Қаҳрамони асосии асар ба он хотир Исмоил номгузорӣ шудааст, ки мисли ҷадди бузургаш Исмоили аввал машҳуру овозадор гардад, вале ӯ дар ҳолате қарор дошт, ки тоҷу тахт, боигарӣ ва ҳокимияту мулки аҷдодӣ – ҳамаро аз даст дода буд. Ӯро мебоист, ки аз рӯйи нангу номус ҳокимияти аз дасти Сомониёни пешин парокандашударо аз нав барқарор намояд. Дар таъсири нависанда Абуиброҳими Исмоил ҳамчун шоир, шахсест, ки доим ба шеърӯ шоирӣ ва қаламу китоб сару кор дорад. Воқеан ҳам шахсро мутолиаи китоб то ба сарҳади худшиносиву худогоҳӣ, ба қуллаи мурод мерасонад.

Аброр Зоҳир тавонистааст, ки тақдири қаҳрамони романаширо бо китоб, шеърӯ шоирӣ, ишқу муҳаббат, муборизаҳои пайваста барои барқарорсозии давлати Сомониён алоқаманд намояд. Ӯ далелу санадҳои таърихӣ мавҷударо бо образи тахайюлотӣ бадеӣ омезиш дода, асари қобили тавачҷуҳ ва хондани таълиф намудааст, ки хонанда тавассути мутолиаи он ба бисёр воқеаву ҳодисаҳои замони Сомониён огоҳ мегардад. Агар санади таърихиро ҳамчун шамшер тасвир намоем, суҳанони образноки нависандаро ба ғилофи зебои он ва ё он шамшери бурро дар дасти ҷанговари ҷасуре намоён аст, ки дар нури офтоб дурахшон барои корзор ҳамеша омода аст. Суҳани нависанда бо бадеияту образнокии худ асарро ҷолибу хонданбоб мегардонад.

Сифатҳои тавачҷуҳ ба адлу адолатхоҳӣ Абуиброҳими Исмоил дар чанд ҷойи роман ба таври барҷаста тасвир шудаанд. Барои адолатхоҳӣ Мунтасирро ҷилвагар сохтан, нависанда дар асари хеш лаҳзаҳои ҷолиберо тасвир намуда,

тавассути онҳо ба хонанда аз хайру адолатхоҳии ӯ сухан рондааст. Масалан, хангоме ки Абуиброҳими Исмоил ҳамроҳи сипоҳиёни худ аз Рай ҷониби Хуросон раҳсипор мешавад, дар пастхамие мебинанд, ки чанд марди миёнсол машғули ҳосилғундорианд. Дар ҳамин вақт сипоҳие аз миёни лашкар ҷониби онҳо асп тозонда, ба ҳосили кишти онҳо зарар мерасонад ва шоҳзода барои барқарор кардани хисороти расонидаи ӯ ба ҳазинадор амр мекунад, ки зарари расонидашуда фавран ҷуброн карда шавад: «Мунтасирро ин рафтори ҷавон ба ҳашм овард, ба як зарби шамшер силоҳи ӯро аз дасташ дур афканд, – баъдан ба ҳазинадор рӯ оварда амр менамояд, – баҳои хисоротро муайян созед ва онро ҳамин замон баробар бикунед [18, с. 91-92].

Ба ҳамин монанд манзараи дигаре низ дар роман оварда шудааст, ки аз адолатхоҳию ҳақпарастии Мунтасир дарак медиҳад. Вақте Мунтасир ҳамроҳи лашкари ҷандҳазорнафараи худ ҷониби Бухоро ҳаракат мекунад, дар роҳ ба манзили ҷорводорони кӯчӣ меҳмон шуда шабро он ҷо рӯз мекунанд. Ҷорводорон барои лашкари Мунтасир мол кушта зиёфат медиҳанд ва шоҳзода дар ин маврид ҳам хайри онҳоро барои худ қарз шуморида, ният мекунад, ки рӯзе онро пас хоҳад гардонд: «Ҷорводорон зоҳиран худро ба сипоҳиён сахию хайрхоҳ нишон дода, ҳар чизе, ки барояшон зарур буд муҳайё намуданд. Аммо дар дил онҳоро чун тӯдаи ғоратгар ҳақорат мекарданд. Мунтасир ба ҷорводорон гарон афтодани ин зиёфатро хуб медонист, аммо инро чун қарз шуморида дар дил ният мекард, ки баъди ба даст овардани ҳокимият некиҳояшро қадр мекунад» [18, с. 169].

Симои Абдумалики Сомонӣ низ дар асар ҳамчун шахси беирода, камчуръату бепарво инъикос ёфтааст. Маҳз соҳиби ҳамин гуна ҳислатҳои манфӣ будан ва дар миёни мардуми Бухоро қадру қимат надоштани давлати абарқудрати Сомониён аз даст рафта буд. Ҳислатҳои беиродагиро қоҳилии шоҳзода Абдумалик аз забони Абуиброҳими Исмоил дар роман ҷо-ҷо ёдрас карда мешавад.

Чунончи, пас аз он, ки Маҳмуди Ғазнавӣ дар набард бо Абдумалик ғолибиятро ба даст меорад, соҳиби сарзамини бузурги Хуросон мегардад,

Абдумалик бо ҳокими Нишопур Фоик аҳд баста, ба муқобили ӯ ҷанг мекунад, вале дар ин муҳориба онҳо шикаст меҳӯранд. Пас аз ғавти ногаҳонии Фоик Абдумалик танҳо мемонад ва барои пурқувват шудани сафи лашкари хеш ба воизону ғаёҳони мадрасаҳо рӯ меорад, ки мардуми Бухороро ба ғазо даъват намоянд. Ин ҳолатро нависанда дар романи хеш чунин тасвир намудааст: «Абдумалик танҳо монд ва мардуми Бухороро ба ғазо даъват кард, то қарахониҳоро аз мулк биронанд, бо ёрии воизон дар мадрасаҳо ин мақсади худро талқин мекард, вале ғаёҳон ба мардум ғаҳмонданд, ки ин ҷанг на аз барои дин, балки ҳадафи тарғибгарон ба даст овардани мансаб асту бас. Мардум аз пайи Абдумалик нарафтанд» [18, с. 82].

Ҳамин мазмун дар «Боби бисту чорум» низ ёдрас шудааст. Ҳангоме ки Мунтасир бо вазири худ Мақсуд дар суҳбат хатоҳои дар ҷанги Бухоро содиркардаашонро муҳокима мекарданду нақшаи набарди ояндаи худро тарҳрезӣ кардани мешаванд, фикри ба қувваи халқ таъя кардан ба сари Мақсуд меояд ва таклиф мекунад, ки тавассути воизону ғаёҳон мардумро ба ғазо бихезонанд: «Имрӯз ба шайху ғаёҳони ислом рӯ овардем, илоҷи дигар нест. Насри Илокхон чун бори аввал ба Бухоро ҳуҷум овард, бародарамон Абдумалик аз эшон (ғаёҳ, – Т.С.) хоҳиш намуд, ки халқро ба ғазо даъват бикунанд. Аммо ғаёҳ он вақт ин корро накард, даъват ба чиҳодро ғайришаръӣ шуморид. Бо ин роҳ ба қарахониҳо роҳ кушод, ки ба Бухоро ворид шаванд. Ҳамин шуд, ки ба ҷуз сипоҳиён касе ба ҳимояи шоҳ нахест» [18, с. 149].

Симои Насри Илокхон низ дар асар мавқеи намоён дорад. Набарди зиёди Абуиброҳими Исмоил асосан бо ҳокими сулолаи қарахониҳо– Насри Илокхон сурат мегирад. Аз ин рӯ, аз тарафи муқобил қаҳрамони дувуми асар метавонад ҳамин Насри Илокхон бошад, ки дар набард бо симои марказии асар қарор гирифтааст.

Мақсуд – писари саиси дарбори Сомониён яке аз шахсиятҳои ҷоннисору вафодори Абуиброҳими Исмоил мебошад. Ӯ барои ба мақсад расидани дӯсташ – Абуиброҳими Исмоил шоҳзодаи Сомонӣ тамоми дороияшро сарф менамояд. Барои чунин ҷонфидоихояш Абуиброҳими Исмоил ўро дар ҳама ҷо ҳамчун

вазири хеш муаррифӣ менамояд. Аммо Мақсуди писари аспбони дарбор аз ин мансаби баланд ҳиҷолат кашида, худро лоиқу сазовори чунин мансаби баланд намедонад. Абуиброҳими Исмоил инро эҳсос намуда, дар ҳақиқи Мақсуд чунин суҳанҳои арзанда мегӯяд: «Туро муҳаббат ба ҳаддест, ки ҳама дороии хеш ба ман сарф намудай, сутунеро мемонӣ, ки бори дӯши маро қисмат карда. Худо гувоҳ аст, ман аз ту дур наштам ва номи вазириро ҳалолат гардонам» [18, с. 22].

Арслон Балӯ – сипаҳсолоре ба шумор меравад, ки дар набардҳои зиёд барои ҳифзи ҳокимияти Сомониён аз ғосибону аҷнабиён лашкар кашида ва шоҳони Сомонӣ аз ӯ розӣ буданд. Нависанда дар романи мазкур шахсияти ӯро чунин тасвир намудааст: Арслон Балӯ «то даъвати ӯ (Мунтасир. – Т.С.) дар даштҳои соҳили Арал ба қатлу ғорат ва роҳзанӣ иштиғол дошт. На даъвати қарахонихоро пазируфтӯ на ба дастаҳои ғоратгару роҳзани уғуз пайваст. Мунтасир бо вучуди садоқату сарбозӣ ба Арслон Балӯ бовар надошт. Аммо ба ҷуз ӯ набуд сипаҳсолоре, ки сарриштаи корро ба даст гирад» [18, с. 28]. Дар ин баён маълум мешавад, ки нависанда гоҳо маврид таносуби истифодаи калимоти арабиро риоят накардааст, ки ибораи «иштиғол дошт» намунаи он аст. Беҳтар аст, ки дар ин шакли машғул буд ё шуғли роҳзанӣ доштро истифода кунад. Аммо бо ин ҳама истифодаи таркибҳои нодири қобили таваҷҷуҳ дар мисоли «сарриштаи корро ба даст гирифтани» ҷаззобиятҳои ба шеваи иншои нависанда бахшидаанд.

Ҳамчунин, дар ҷойи дигари асар хислатҳои манфиатҷӯёна ва ҳариси молу сарвати дунё будани сарлашкар Арслон Балӯро нависанда чунин тасвир намудааст: «Арслон Балӯ ҳақиқи варзида аз ҷангҳо мудом бо ғанимати зиёд бармегашт. Барои кӣ ва чӣ ҷангидан ба ӯ аҳаммият надошт. Ҷангро чун як воситаи даромад мудом интизор буд» [19, с. 28].

Дар маҷмӯъ, нақду баррасии романи «Мунтасир» ин нуктаро возеҳ мегардонад, ки Абдор Зоҳир барои таълифи он матолиби фаровони таърихи мавриди омӯзиш қарор дода, дар корҳои ҳаёли хеш асари барҷастаеро офаридааст, ки намунаи қобили таваҷҷуҳи насри таърихӣ дар адабиёти муосири

точик эътироф гардидааст. Муаллиф тавонистааст, ки симои марказии асарро бар асоси омӯзаҳои таърихӣ, тафаккури эҷодии худ офарида, барои ҷаззобияти тасвири рӯйдодҳои замони мавриди назар ҷеҳраҳои зиёди дигареро низ эҷод намояд, ки ҳар яке аз онҳо дар такмили образи марказии асар нақши муассир доранд. Истифодаи намунаҳои ашъори шоирони даврони зиндагии қаҳрамон ва сурудаҳои худи вай назокату бадеияти сабки сухани вайро боз ҳам такомул бахшидаанд.

3.3. Тасвири симоҳои адабию таърихӣ дар романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ».

Аброр Зоҳир барои офаридани романи таърихӣ «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» чандин сол заҳмат кашидааст, ки он соли 2015 тариқи нашриёти «Адабиёти бачагона» ба таъъ расидааст.

Муаллиф романи таърихӣ «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ»-ро 06.08.2015 ба нашриёти «Адабиёти бачагона» супорида бошад ҳам, вале таърихи ба имзорасии он дар китоб зикр нагардидааст. Муаллиф шояд наشري китобашро надида бошад, зеро ӯ моҳҳои охир ранҷи беморӣ кашида, оқибат 22.11.2015 аз олам даргузаштааст. Аз он ки ному насаби муаллиф дар ин китоб Аброри Зоҳир омада, маълум мегардад, ки ӯ нусхаи пешазҷопии романи худро надидааст, зеро ба ҷуз ин китоб, дигар дар тамоми осори насриаш ному насаби ӯ ба тарзи Аброр Зоҳир оварда шудааст.

Ба романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ», ки баъди марги Аброр Зоҳир ҷоп гардидааст, аз ҷониби адабиётшиносону мунаққидон касе то ҳол баҳои ҳаққонӣ на додааст ва нақде ҳам дар бораи ин китоб навишта нашудааст.

Пас аз мутолиаи роман маълум мегардад, ки нависанда дар навиштани китоб осори илмию адабӣ ва таърихӣ замони шоир ва ҳамчунин, асарҳои таҳқиқотии дар бораи рӯзгор ва осори Абдурраҳмони Ҷомӣ навиштаи дигаронро низ мавриди мутолиаву омӯзиш қарор додааст. Нависанда дар навиштани ҷунин як романи таърихӣ маҳорати баланд нишон дода, ҳодисаю воқеаҳои дар китоб овардаашро хеле ҷаззобу табиӣ тасвир намудааст. Тасвири воқеаву ҳодисаҳо ба ҳақде самимӣ ва саршор аз муҳаббат ҳастанд, ки зимни

мутолиа хонанда чунин мепиндорад, ки муаллифи китоб шоҳиди тамоми мулоқоту вохӯриҳо, баҳсу мунозираҳо, сиёсатбозию мазҳабситезиҳои қаҳрамонҳои асари хеш ва воқифи асрор, донандаи мафкураву ақоид ва ҳамдаму ҳамрози онҳо бошад. Ин ҳама аз он дарак медиҳад, ки Аброр Зоҳир барои навиштани чунин як романи таърихӣ муддати зиёдеро сарфи омӯзишу мутолиа қарор дода, мавзӯро хуб таҳлилу таҳқиқ намудааст.

Романи мазкур аз 48 мақола ва хотима иборат мебошад. Ба назар мерасад, ки монанди расоили куҳан Аброр Зоҳир ба ҷои вожаи фасл мақоларо истифода кардааст. Тамоми воқеаю ҳодисаҳои дар китоб овардашуда дар замони зиндагонии шоир ва мутафаккири асри XV Мавлоно Нуриддин Абдурраҳмони Ҷомӣ сураат гирифтаанд ва ё бевосита ба он замон аз ягон ҷиҳат иртибот доранд. Маҳорат ва ҳунари бузурги нависандагӣ доштани Аброр Зоҳир дар заминаи ин асар дар он зоҳир мегардад, ки ӯ тавонистааст, ҳодисаю воқеаҳои замони зиндагонии шоирро дар қолиб ва ҳаҷми як асари бадеӣ ба таври барҷаста ба қалам оварад, ки барои хонанда аз ҳар ҷиҳат маълумоти фаровонро бо шеваи бадеӣ манзур мекунад.

Хонанда дар ҷараёни мутолиаи романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» бо ҷеҳраҳои зиёди сиёсӣ, адабӣ ва илмию фарҳангии замони Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ ошно мегардад. Асари мазкур бидуни сарсухан нашр шуда, дар бораи ҷиғунагии китоб дар муаррифии мухтасари он аз ҷониби нашриёт чунин омадааст: «Романи нави нависанда Аброри Зоҳир бо номи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ»... самараи кӯшиш, талошу ҷустуҷӯ, ҷидду ҷаҳдҳои ҷандинсолаи нависандаро дар бар гирифтааст. Асари мазкур аз он ҷиҳат ҷолиб ва хонданбоб баромадааст, ки дар он, пеш аз ҳама, ошноӣ пайдо намудани Ҷомӣ бо Навоӣ ва муҳаббати беандоза доштани Навоӣ ба Ҷомӣ ҳамчун устод, ҳамчунин, носозгориҳои мазҳабии он замон, ҷаҳду талошҳои Ҷомӣ барои ба эътидол ва ба ҳам овардани онҳо хатти сюжети асарро пурра намудааст» [23, с. 2].

Дар «Энсиклопедияи миллии тоҷик» доир ба услуби нависандагии Аброр Зоҳир ва пайравӣ карданаш ба адибони гузаштаву муосири тоҷик, ҳамчунин, иқдоми образофаринии ӯ таҳти таъсири нависандагони русу Ғарб чунин омада:

«Домани мавзуи эҷодиёташ фарох аст. Дар услуби тасвиру таҳқиқи бадеии воқеият ва офаридани образ баробари адабиёти пешину муосири тоҷик ба эҷодиёти адибони муосири русу Ғарб тақия кардааст» [153, с. 68].

Вақте ки мо романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ»-и Аброр Зоҳирро мутолиа мекунем, китоби бо номи «Абдурраҳмони Ҷомӣ» (1978) навиштаи Аълоҳон Афсаҳзод пешни назар меояд, зеро ин китоб ҳам ба ҳамин мавзӯ ва бо сабки бадеӣ-публицистӣ навишта шудааст. Қобили таъкид аст, ки ба китоби мазкур Аълоҳон Афсаҳзод профессор Мусо Раҷабов охиросухани мухтасаре бо номи «Сухане чанд доир ба китоби «Абдурраҳмони Ҷомӣ» навишта, дар хусуси аҳаммияти маърифатӣ ахлоқӣ доштани он чунин таъкид кардааст: «Возеҳ аст, ки, инчунин, очеркҳо оид ба аҳволу осори симоҳии илму фарҳанг на танҳо аҳаммияти маърифатомӯзӣ доранд, балки молики арзиши баланди тарбиявӣ-ахлоқӣ низ мебошанд» [62, с. 186].

Баъдан ӯ дар хусуси аз ҷониби А.М. Горкий таъсис ёфтани силсилаи «Рӯзгори одамони наҷиб» ва солҳои охир тавассути нашриёти «Мысль» силсилаи китобҳои «Мутафаккирони гузашта»-ро интишор намудан сухан ронда, барҳақ қайд мекунад, ки ин китобҳо «хонандагонро ба ҷараёни зиндагӣ ва сурати эҷодии як зумра арбобони забардасти илм, адабиёт ва санъати мамлакати мо ва кишварҳои дигар ошно менамоянд. Вале таассуфовар аст, ки дар байни китобҳои дар ин силсила ҷопшуда асарҳое, ки ба намояндагони илму адаби мамлакатҳои Шарқ бахшида шудаанд, ниҳоят кам ва ангуштшуморанд» [62, с. 186].

М. Раҷабов дар ҷойи дигари охиросухани мазкур масъалаи ба рӯзгор ва осори адибони гузаштаи тоҷику форс рӯ овардану дар бораи онҳо бештар асар офариданро ба миён гузоштаву навиштааст: «Дар солҳои баъди Ҷанги Бузурги Ватанӣ дар мамлакати мо, аз ҷумла дар Тоҷикистон, доир ба рӯзгору осори ситорагони осмони илму адаби бостонии Шарқ як идда таҳқиқоти калони монографӣ ба анҷом расиданд. Вале бо ин ҳама то кунун шарҳи ҳоли мукаммалу илмӣ бисёре аз донишмандону адибони гузашта нанавишта мондааст. Аз ин ҷиҳат, ташаббуси Аълоҳон Афсаҳзод, ки шарҳи ҳоли

Абдурраҳмони Ҷомиро дар либоси шинами бадеӣ ба қалам додааст, шоистаи дастгирист» [62, с. 187].

Ба назари мо, суҳанони дар боло гуфтаи Мусо Рачабов бевосита ба китоби «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ»-и Аброр Зоҳир низ тааллуқ доранд. Бо боварӣ гуфтан мумкин аст, ки романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ»-и Аброр Зоҳир дар адабиёти бадеии муосири тоҷикӣ дар идомаи очерки илмию адабии «Абдурраҳмони Ҷомӣ»-и А.Афсаҳзод ба қалам омада, бархе аз ҷойҳои холии онро пурра ҳам мекунад. Агар дар баъзе маврид масъалаҳои дар китобҳои мазкур матраҳшуда ба назар якхела намоянд ҳам, вале муаллифони онҳо кӯшиш ба ҳарч додаанд, ки тамоюл ва мавзуоти баргузидаи ҳешро бо обуранги бадеӣ, ҷолибу хонданбоб пешкаши хонандагон гардонанд.

Интиҳоби мавзуи ягонаи муаллифон ҳаргиз маънои онро надорад, ки ҳарду асар бо ҳам монанд бошанд. Агар аз лиҳози ҳаҷм ва мазмун ба ин ду асар назар андохта шавад, фарқиятҳои зиёдеро метавон ошкор намуд. Чунончи, очерки таърихӣ «Абдурраҳмони Ҷомӣ»-и А.Афсаҳзод аз сарсухан ва ёздаҳ фасл иборат буда, он дар ҳаҷми 190 саҳифа навишта шудааст. Аммо романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ»-и Аброр Зоҳир аз 48 фасл ва хотима иборат буда, он 259 саҳифаро фаро гирифтааст. Агар дар очерки «Абдурраҳмони Ҷомӣ»-и Аълоҳон Афсаҳзод факту далелҳои таърихӣ бештар истифода шуда бошанд, дар романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ»-и Аброр Зоҳир дар баробари асноду далелу арқом ҷанбаҳои бадеиву таҳайюлӣ афзалият касб кардааст. Бо итминон метавон гуфт, ки очерки устод Афсаҳзод низ дар таълифи романи Аброр Зоҳир ба ҳукми сарчашма хидмат кардааст.

Аълоҳон Афсаҳзод дар фасли аввали китоб, ки «Тифлию домони модар» унвон дорад, аз рӯзи таваллуд шудани қаҳрамони асар, бобою падари Ҷомӣ, ки шахсони зиёӣ буданд, ба тифли навзод номи Абдурраҳмон ва лақаби Имомиддин гузоштан ва баъдан ба шаҳри Ҳирот кӯчида омадани оилаи онҳо суҳан рондааст. Аммо фасли аввали романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» ба тохту тозҳои хончаҳои темурӣ барои истиқлолхоҳӣ, аз Самарқанд ба Ҳирот кӯчонидани маркази давлати темуриҳо, Улуғбеки понздаҳсола ҳокими

Самарқанд таъйин гардидану аз кишваркушой дида бештар ба илмомӯзӣ машғул шудан ва Шохрухшоҳ аз ин ҳама бенизوميҳои мамлакаташ дар ташвиш афтодани ӯ барин масъалаҳо оғоз гардидааст.

Аброр Зоҳир дар фасли дуюми китоб, ки «Ҳайрати устод» ном дорад, дар бораи айёми дар мадрасаи Ҳирот ҳамроҳи ҳамсабақонаш – Ҳусайн, Шамсиддин, Довуд, Муиниддин дар назди мударрис Мавлоно Қочармӣ чӣ гуна ба илмомӯзӣ машғул будани Қомиро ба тасвир кашидааст. Ин манзараро мо дар ҳар ду китоб ҳам ба мушоҳида мегирем. Ҳар ду муаллиф аксар арқому далелҳои хешро аз «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин»-и Алишери Навоӣ гирифтаанд.

Ҳангоми муқоисаи матни китобҳои мазкур бо «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин»-и Алишери Навоӣ гуфтаҳои боло тасдиқ гардиданд. Мутаассифона, дар оғози китоби «Абдурраҳмони Қомӣ»-и А. Афсаҳзод дар овардани соли валодати Қомӣ хато роҳ ёфта, ба қойи 817 ҳиҷрӣ 718 ҳиҷрӣ омада, ки нодуруст аст. Албатта, ин бояд ғалати техникиест, ки шояд бо айби ноширон сурат гирифта бошад. Соли валодати Абдурраҳмони Қомӣ дар китоби «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин»-и Алишери Навоӣ возеҳу равшан чунин баён гардидааст: «Валодати шарифи он кас (Абдурраҳмони Қомӣ. – Т.С.), чунон ки дар назми муборакашон маълум мешавад, дар соли ҳаштсаду ҳафдаҳ будааст» [107, 9]. Чунин иштибоҳот дар соли вафоти шоир низ рух додааст. Масалан, Аълоҳон Афсаҳзод дар фасли «Ҳазону баҳор»-и китоб соли фавти Қомиро дар саҳифаи 179 «899 ҳиҷрӣ – 1492 мелодӣ буд» гуфта ба хато роҳ дода бошад, вале дар саҳифаҳои 181 ва 183-и китоб вафоти шоирро «17 муҳаррами санаи 898/8 ноябри соли 1492» доништааст, ки саҳеҳ мебошад.

Шамсиддин Солеҳов дар китоби «Роман дар адабиёти тоҷикии қарни XX» доир ба зуҳуру густариш ва хусусияту вижагиҳои романҳои таърихӣ асри XX муфасссал суҳан ронда, ҳамзамон масъалаи зарурати таҳқиқи амиқу фароғири ин навъи адабиёро ҳамчун истилоҳи нави адабиётшиносӣ ба миён мегузорад: «Мафҳуми таърихият дар робита ба матни осори бадеӣ истилоҳи нисбатан ҷадиди адабиётшиносӣ маҳсуб мегардад ва он то ҳанӯз ба таври амиқу фароғир мавриди пажӯҳиш қарор нагирифтааст» [130, с. 281].

Абдусамади Мулло низ дар китоби «Чехранигории хунари дар насри таърихӣ» роҷеъ ба таҳқиқу таҳлили масъалаҳои ғоявию эстетикӣ осори таърихӣ тарҷумаҳои ва таҳаввули чехраҳои фардӣ эҷодкорон чунин овардааст: «Эҷодкорони асил ҳамеша барои озодӣ, адолат, ҳақиқат, масъалаҳои беҳбудӣ рӯзгори халқ мубориза бурда, пайғомовари мақсаду маромҳои насли башаранд. Аз ин рӯ, таҷассум намудани симои ибратбахши онҳо аз муҳимтарин вазифаҳои эҷоди бадеӣ мебошад... Консепсияи шахсияти эҷодкори таърихӣ, асосҳои ташаккул, моҳият ва сифатҳои ахлоқию эстетикӣ он, офариниши симо ва сирати хунари аз муаммоҳои пурарзиши адабиётшиносии муосир буда, таҳқиқи амиқ ва ҳамаҷонибаи он талаби давр ва тақозои замон мебошад» [93, с. 11].

Қаҳрамони асосии романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» адиб Нуриддин Абдурраҳмони Ҷомӣ буда, рӯзгори ӯ аз замони дар мадрасаи Ҳирот хондан то дами маргаш дар асар тасвир гардидааст. Симои Абдурраҳмони толибилро муаллиф дар мусоҳиба бо падараш Низомиддин Аҳмад басо самимӣ ва воқеъбинона ба қалам додааст.

Аксари матолиби фасли «Бозгашти сафирон аз Чин»-и асарро мувоҳидаи падару писар ташкил додааст ва муаллиф тавассути ин суҳбат ҷаҳони ботинӣ, фикру ақида ва донишмандии онҳоро ба таври барҷаста тасвир кардааст. Мувоҳидаи онҳо сари масоили зиёде сураат гирифта бошад ҳам, ба хусус масъалаи ба Самарқанд барои таҳсил рафтани Абдурраҳмони Ҷомӣ хеле тӯлонӣ мебошад ва дар ин мусоҳиба Ҷомӣ бо дурандешӣ, донишмандӣ, зиракию огоҳии худ падарро дар ҳайрат меғузорад.

Дар аснои суҳбат падар дармеебад, ки писараш воқеан ҳам ҷӯи илму дониш аст, бинобар ин, оқибат ба Самарқанд барои таҳсил рафтани ӯ розигӣ медиҳад: «Низомиддин Аҳмад аз мулоҳизарониҳои писари наврасаш, ки аз илми замона ва сиёсати даврон огоҳии комил дошт, ба дил шод шуд» [23, с. 29].

Чун дар асри XV дар байни мазҳабҳои суннию шиа муборизаи ақидавӣ то ба хунрезӣ қатли ом сураат мегирифт, аз ин аҳли илму адаб ҳамеша дар ташвиш буданд. Дар чунин вазъият Ҷомӣ ҷӯи илму дониш дар шаҳри Ҳирот

дар баробари илму дониш андӯхтан, ҳамчунин, аз вазъи сиёсии замон низ нек огаҳӣ дошт. Дар тасвири нависанда Ҷомӣ шахсест, ки тавассути омӯзишу таҳқиқи масоили илмию адабӣ, динию мазҳабӣ меҳост бо роҳи қиёс ва мантик барои оштии додани мазҳабҳои сунниву шиа ва равияҳои гуногуни исломӣ роҳи начотеро пайдо намояд. Ҳамин тавр, Абдуллаҳи Ҷомӣ «ният дошт бо фақеҳони ҳарду ҷониб, ҳамчунин донишмандони ҳамаи равияҳои тӯли мавҷудияти дини ислом ба вуҷуд омада, шинос шавад» [23, с. 29].

Муаллиф дар ин фасл дар хусуси ба илмомӯзӣ чиддӣ машғул будан ва аз вақт самаранок истифода кардани Ҷомӣ нуктаҳоеро ба қалам овардааст, ки ҳонанда ба воқеияти онҳо боварӣ ҳосил менамояд: «Вақтро босамар мегузаронд. Дафтари қайдхояш низ барг-барг пур мешуд, ки дар он масоили баҳснокро бо тамоми ҷузъиёт ва шарҳу эзоҳ ва ҷавоби мантиқӣ навишта, интизори соати суолу ҷавоб буд» [23, с. 29-30].

Ҳамчунин, симои Абдуллаҳи Ҷомиро мо дар фасли «Баҳси шомгоҳ» низ мебинем, ки идомаи ҳамаи мувоҳидаҳои қаблан баамаломеда мебошад. Дар ин фасл низ падар – Нуриддин Аҳмад бо писар – Абдуллаҳи Ҷомӣ дар хусуси сиёсатбозии замон, қору кирдори Темури Ланг, мулкдории Шохрух, ноадлии давр, ҳилаву найранги мулозимону диндорони мамлакат сухан меронанд. Қиблагоҳи Ҷомӣ аз деҳи Харчурд ба Ҳирот ба хоҳири он омада буд, ки, аз як тараф фатвоҳои ба мардум додаш боиси баланд шудани обрӯю эътибораш гардида бошанд, аз тарафи дигар, барои осон намудани қору корифтодагон низ буд, ки роҳи дарози деҳаро ба хоҳири пайдо кардани ӯ тай накунаманд. Нависанда хислатҳои илмомӯзӣ ва ҳақталошии падари Ҷомиро ҳамчун ирси бобою бобоқалонхояш доништа, онро чунин баён намудааст: «Низомиддин Аҳмад ин хулқро аз ирс гирифта буд. Бобу ҷаддаш ҳанӯз дар Исфаҳон бо ин пеша шуҳрат ёфта, ниҳоят бо бадномӣ аз дасти зиммдорони замон, ки сиёсатро дар ихтиёр доштанд, тарқи меҳан карда, дар ин гӯшаи Хуросони қадим ҷо гирифта, паноҳ бурда буданд» [23, с. 18].

Ҳонанда хуб дармеебад, ки Ҷомӣ дар баҳсҳои илмӣ ҳамеша дасти тавоно дорад ва ин гуна хислатҳои ӯро дар баҳси падар низ пай бурдан мумкин аст.

Падари Ҷомӣ бо фурӯтаниву бомулоҳизагии худ дар баҳсҳои бо писар анҷомдодааш «дар симои чигарбандаш нусхаи қиблагоҳи хеш Шамсиддин Муҳаммадро дид, ки замони дар ватанаш Исфаҳон мартабаву манзалат доштан бо ҳакимон соз намегирифт» [23, с. 18].

Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки бобою падар ва ҳуди Ҷомӣ низ дар ҳақиқатҳои ҳақталошӣ шабеҳи ҳамдигаранд ва ин гуна хислатро ҳамчун мерос аз насл ба насл гирифта будаанд.

Ҳамчунин, чехраи Абдурраҳмони Ҷомиро мо дар фасли «Бозгашти сафирон аз Чин» боз ҳам равшантар мебинем. Ҳангоми омадани сафирон аз мамлакати Чин Абдурраҳмони Ҷомӣ барои хондани шеъри ирфонӣ соҳиби китоби «Луғати турк» гардиданаширо нависанда чунин ба қалам додааст: «Чизи дигаре, ки писанди ӯ буд, ду чилд китоби маъруфи Маҳмуди Кошғарӣ «Луғати турк» маҳсуб меёфт, ки онро ҳуди сафир баъд аз қироати шеъри ирфонӣ ба ӯ эҳдо кард, ки бо хоҳиши Бойсунғур аз ҷониби Ҷомӣ иҷро гардид» [23, с. 22]. Аз чунин муносибат ва эҳтиром карданҳои дарбориён маълум мегардад, ки «шоири ҷавонро аллакай дар доираи дарбор хуб мешинохтанд ва ба суханаш арҷгузорӣ мекарданд» [23, с. 22].

Дар фасли «Бойсунғур ва китобхонаи ӯ» Шохрух ва дарбориёни вай Абдурраҳмони Ҷомиро ҳамчун донишманди замон эътироф намуда будаанд, вагарна ба ӯ дар бораи ҷудо намудани китобҳои мазҳабию динӣ ва илмҳои дунявӣ дастур намедоданд. Дар китобхонаи шохӣ, ки зиёда аз панҷ ҳазор китоб мавҷуд буд, Ҷомӣ пас аз ошноӣ ба муҳтавои онҳо доир ба ҳар китоб маълумоти мухтасар менавишт, ки ин кор аз дасти на ҳар шахси доно меомад. Ҳангоми бо Бойсунғур доир ба китобҳои мазҳабӣ мувоҳиша кардан, шохзода барои аз ақоиди мухталифи намояндагони мазҳабҳои гуногун роҳи ягонаи ҳалосшавиро дар сӯзондани онҳо медонист, вале Ҷомӣ бо дурандешӣ ва дилсӯзӣ вайро аз ин амр бозмедорад ва чунин мегӯяд: «Ихтилоф худ аз худ аз байн намеравад, онро ақлҳо аз миён мебардоранд» [23, с. 32].

Тавре ки қаблан ёдовар шудем, доир ба ҳаёт ва рӯзгори Ҷомӣ Аълоҳон Афсаҳзод 37 сол пеш асари нимабадеӣ ё очерки тарҷумаиҳолие бо номи

«Абдуррахмони Ҷомӣ» навишта буд ва ҳангоми муқоисаву муқобала маълум гардид, ки дар инъикоси баъзе масъалаҳо Аброр Зоҳир ба Аълоҳон Афсаҳзод пайравӣ кардааст. Чунончи, масъалаи аз китобхонаи шоҳӣ тоза намудани китобҳои ба мазҳаби ҳуруфӣ тааллуқдошта, ки баъд аз воқеаи бо қорд захмӣ шудани Шохруҳ амалӣ мегардид, дар китоби «Абдуррахмони Ҷомӣ»-и А. Афсаҳзод чунин инъикос гардидааст:

«Феврари соли 1427 ҳангоми ба намози ҷумъа рафтани Шохруҳ Аҳмади Лур ном кас пеши роҳи ӯро гирифта, мегӯяд, ки аризае дорад ва гӯё арзадоштро дароз мекарда бошад, ба шиками ӯ қорд мезанад. Подшоҳ аз зарби қорд ба замин меафтад. Аҳмади Лурро бо шамшер сар аз тан ҷудо мекунанд. Ба ҳамин тариқ, кӣ будани суиқасдчиёни дигар пинҳон мемонад. Вале бо тухмати шарикӣ Аҳмади Лур будан даҳҳо аҳли дониш ва одамони равшанфикри барои дарбор номатлуб дастгир карда мешаванд ва бо гуфти Исфизорӣ ҳамаро ба қатл расонда, месӯзонанд» [62, с. 13].

Ҳамин воқеаро Аброр Зоҳир дар фасли «Бойсунғур ва китобхонаи ӯ»-и романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» чунин ба қалам додааст: «Имрӯз Ҷомӣ асосан баъд аз барчида шудани пайравони маслаки ҳуруфӣ, ки намоёндаи мутаассиби он Аҳмади Лурӣ ба шоҳаншоҳ Шохруҳ қорд қашида ӯро захмдор карда буд, осори фақеҳони ин ҷараёно аз китобхона тоза мекард» [23, с. 34].

Лаҳзаҳои бо ҳам шабоҳатдоштаи романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ»-и Аброр Зоҳир ва китоби «Абдуррахмони Ҷомӣ»-и Аълоҳон Афсаҳзод зиёд набошанд ҳам, дар натиҷаи муқоисаву муқобала ошкор мегарданд, вале муаллифони воқеаҳои бо тарзу усул ва услуби ба худ хос ва дар ҳолатҳои гуногун овардаанд, ки онҳо ба ҷашми хонанда хеле табиӣ менамоянд. Барои исботи ин сухан аз ҳар ду китоб воқеаи дар мадраса пеши мударрис Шаҳобиддин Муҳаммади Ҷочармӣ сабақ гирифтани Ҷомӣ бо чор нафар ҳамсабақонро, ки бо донишомӯзии худ устодро мафтун карда, аз ӯ ғолибӣ устодӣ мегиранд, мисол меоварем.

А. Афсаҳзод дар китоби «Абдуррахмони Ҷомӣ» масъалаи ба шогирдони ғолиби худ аз уҳдаи таълим набаромадани мударрис Муҳаммади Ҷочармӣ ва ба

онҳо дуои нек додани ўро чунин ба қалам овардаст: «Эй азизон, табл пинҳон чӣ занам, ташти ман аз бом афтод... Маро ҳеҷ маризе набуд, аз ҷавоб додан ба саволҳои шумо очиз мондам ва аз уҳдаи ба шумо сабақ додан набаромадам, тадбире карда будам; имрӯз мебинам, ки ҳеҷ кас наметавонад ба шумо дар ҳеҷ илме сабақ диҳад, ҳар кучое хоҳед, биравед ва ҳар чӣ хоҳири шумо хоҳад, бикунед; агар хоҳед, дарс гӯед. Худо ёратон бод!» [62, с. 21].

Аброр Зоҳир ҳам барои тасвири қобилияти илмомӯзии Ҷомию шариконаш ва дар сабақдиҳӣ очиз мондани устодашонро ин гуна тасвир намудааст: «Ниҳоят Мавлоно Ҷоҷармӣ ба эшон дуо дода, таъкид намуд, ки ҳар кадом ба ҳадди устодӣ расидаанду ў наметавонад ин рисолатро бар сари онҳо дошта бошад» [23, с. 6].

Ҳамчунин аз мутолиаи роман бармеояд, ки Шохрух дар замони ҳукмронии хеш ҷиҳати ғанӣ гардидани китобхонаи шохӣ аҳаммияти ҷиддӣ дода, барои ин кор маблағҳои зиёде ҳам сарф мекардааст ва ин нукта дар асар чунин оварда шудааст: «Бойсунғур барои дастрас намудани осори илмиву адабии аҳли башар маблағи ҳангуфт масраф менамуд. Ягон китоб аз мадди назари нозирони ў ниҳон наместонд. Нусхаҳои нодиртаринро бо нархи даркорӣ ба хаттотон мефармуданд, ки нусхабардорӣ карда, ба Ҳирот фиристонанд» [23, с. 34].

Тасвири ҳамин нуктаи муҳими марбут ба зиндагонии Ҷомиро мо дар китоби олимони дигар низ мушоҳида мекунем. Абдулманнони Насриддин дар китоби «Матншиносии осори адабӣ» роҷеъ ба ривочи китобдорию нусханависӣ дар Ҳирот чунин нигоштааст: «Ҳироту Самарқанд аз марокизи асосии таҷаммуи донишмандон ва муншиёну воизон маҳсуб мешуданд. Ҳирот, ки тахтгоҳи давлати Темуриён буд, нуфузи аҳли донишу ҳунар он ҷо бештар эҳсос мешуд. Ба вижа ҳузури Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ, Мир Алишери Навоӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва дастгирии маънавию моддии онҳо аз аҳли китоб боиси ривочи нусханависию китобдорӣ гардид» [109, с. 24-25].

Ҳамин муаллиф дар ҷойи дигар аз китоби «Шеърӣ форсӣ дар аҳди Шохрух»-и Эҳсони Ёршотир вобаста ба ҳамин нукта чунин иқтибосе меоварад:

«Мушаввиқи бузурги ҳунар дар ин аср Бойсанғур аст, ки худ хаттоту шоир ва наққош буда ва ба саховати тамои арбоби ҳунарро ҳимоят мекарда... Китобҳое, ки дар дастгоҳи бойсанғурӣ истинсоҳу саҳҳофӣ шуд, аз ҳайси чилду коғаз ва буришу тазҳибу зарофат аз беҳтарин нави худ ба шумор меравад» [109, с. 2].

Лаҳзаи ҷолиби айёми тифлии Нуриддин Абдурраҳмони Ҷомиро Аълоҳон Афсаҳзод дар китоби «Абдурраҳмони Ҷомӣ» аз забони ҳуди Ҷомӣ чунин овардааст: «Мавлоно Фаҳриддини Луристонӣ дар Харгарди Ҷом дар сарое, ки тааллуқ ба падари ин фақир дошт, нузул фармуданд, ман чунон хурд будам, ки маро пеши зонуи худ нишонда, ба ишорати ангушти мубораки худ номҳои машҳур, мисли «Алӣ» ва «Умар»-ро бар рӯи ҳаво мекашиданд ва аз ман мепурсиданд, ман бе ҳеҷ душворӣ ва тааммул ҳамаро меҳондам, эшон табассум менамуданд ва тааҷҷуб мекарданд» [62, с. 9].

Ҳамин воқеаро Аброр Зоҳир низ дар фасли «Пири тариқат»-и романи ҳеш ҳангоми баҳси Саъиддини Қошғарӣ ва Абдурраҳмони Ҷомӣ овардааст. Мубоҳисаи онҳо ба масъалаи насабнозиҳои аҳли содот иртибот дошт. Ҷомӣ дар ин масъала бар он ақида буд, ки мутолиаву заҳмат инсонро ба камолот мерасонад, вале Саъиддини Қошғарӣ дар камолоти шахс мақоми ирсро бартар доништа, мегӯяд: «Беш аз сӣ ҳиссаи сиришти инсонро ирс, бистро тарбия, бисти дигарро муҳит, бистро таълим, даҳро рушди табиӣ ташкил медиҳад. Ва он сӣ ҳиссае, ки ба ирс тааллуқ дорад, ба ҳафтад тасаллут пайдо мекунад... Ба қавли Мавлоно Фаҳриддини Луристонӣ, ки меҳмони қиблагоҳат будаанду он гоҳ ту панҷсола будай ва ӯ он чизеро, ки дар ҳаво менавиштанд, беҳато меҳондӣ... Ба пиндори ту ин аз ғояти дониш буд, ки ҳонда будӣ ва ё зеҳн, ки бо хун ба ту интиқол ёфтааст?» [23, с. 106].

Мо аз муқоисаи порчаи матнҳои боло фарқиятро дар синни Ҷомӣ ва муҳтасару муфассал будани онҳо дарёфтем. Ҳарчанд ҳар ду муаллиф ҳам як воқеаро бозгӯ карда бошанд ҳам, дар онҳо фарқият андакест. Агар Аълоҳон Афсаҳзод воқеаи мазкурро дар синни 4-солагӣ ба вуқӯъ омада ҳисобадӯ онро муфассалтар орад, Аброр Зоҳир онро дар синни 5-солагии Ҷомӣ доништа, онро хеле муҳтасар овардааст. Таҳлилҳои қиёсии асари бадеии Аброр Зоҳир бо

осори илмий мазкур далолат бар он мекунад, ки нависанда бо он, ки дар коргоҳи ҳаёли хеш чехраи адиби маъруфро меофарад, вале дар шарҳу баёни ҳаводиси рӯзгори вай аз асли воқеият дур намеравад ва афкору андешаашро мустанад баён мекунад. Ин шеваи баёни ўро маълумоти осори илмӣ низ тасдиқ менамоянд.

Аброр Зоҳир барои аз тариқаву маслакҳои гуногуни исломӣ нек боҳабар шудан худ ҳамчун як муҳаққиқи исломшинос равияҳои исломиро ҷиддӣ омӯхтааст ва мақсаду ҳадафи ҳар яки онҳоро маърифат намуда, мазмуну муҳтавои онҳоро дар романи хеш баён намудааст. Масалан, ў аз забони Ҷомӣ ҳангоми дар хусуси маслаки ҳуруфия бо падар гуфтугӯ кардан муҳтавои ин равияро аз забони асосгузори он чунин меоварад: «Фазлуллоҳи Астарободӣ худро Маҳдии мавбӯд доништа, шинохти инсон ва кулли мавҷудоти оламро дар бисту ҳашт ҳарф доништааст, ки аз зоти Парвардигор ҷудо нест» [23, с. 28].

Дар ҷойи дигари роман нависанда мақсади намояндагони маслаки ҳуруфияро аз забони Ҷомӣ ба падар боз ҳам возеҳтар баён мекунад: «Онҳо худро бо он чиз ҳақ медонистанд, ки гӯё таҷаллии зоти Ҳақ дар руҳи онҳо зухур ёфтааст. Ва онҳо чун нусхаи зоти Илоҳӣ дар ин айём, ки даврони нубувват ва авлиёгӣ гузаштааст, дар сурати инсон ба даъват омадаанд, то ки одамон аз нури ҳақ бархӯрдор шаванд» [23, с. 28].

Муаллиф дар романи хеш чи гуна ба равияи нақшбандия майл кардани Абдурраҳмони Ҷомиро пас аз мутолиаи китобҳои ба ин ҷараён бахшидашуда шарҳу тафсир мекунад: «Ҷомӣ чанд китоби дигарро дарёфт, ки ба нақшбандия дахл дошт. Ин ҷараёни навпайдо ҳанӯз то бар марзи Ҳирот ба таври шоиста маълум набуд. Танҳо осори дар ин мавзӯ интишоршударо аз Самарқанду Бухоро барои китобхонаи шоҳӣ харидорӣ карда буданд» [23, с. 34].

Дар ҷойи дигари роман шахсияти Ҷомии акнун ба мазҳаби нақшбандия гараванда чунин тасвир шудааст: «То дили шаб ба мутолиаи осори пайравони ҷараёни нақшбандия машғул шуд, сипас намоз гузорида хуспид. Дар мағзаш рӯшаниеро ҳис кард, ки кайҳо боз интизораш буд. Азм кард дар ин хусус ба

Бойсунғур гӯяд, ки ин чараёни мазҳабӣ нисбат ба қисман равияҳои миёни муслмонон роичу раво бартарӣ дорад» [23, с. 36].

Роҷеъ ба асолати тариқати нақшбандия дар китоби «Қустучӯ дар тасаввуфи Эрон»-и Абдулҳусайни Зарринқӯб чунин шарҳ дода шудааст: «Нақшбандия, яке аз машҳуртарин силсилаҳои тасаввуфро гӯянд, ки дар асри XIV таъсис ёфтааст. Асосгузораи Баҳоваддини Нақшбанд... Нақшбандия пайравонашро ба риояи қоидаҳои шариат тарғиб карда, касбу ҳунаро барои онҳо ҳатмӣ мешуморад ва аз ҳамин нуқтаи таълимоташ даъвати «даст ба кору дил ба ёр» ба вучуд омад» [73, с. 377].

Аз ин маълумот равшан мегардад, ки нақшбандия дар асл яке аз силсила ё тариқати тасаввуф аст, на чараёни мазҳабӣ, ки нависанда дар асари хеш қайд намудааст. Ба андешаи мо, истифодаи истилоҳи чараёни мазҳабӣ нисбат ба нақшбандия чандон саҳеҳ наменаояд, чун фарқ миёни мазҳаб ва тариқат дар маънии истилоҳӣ зиёд аст. Ин шеваи баёни нависанда метавонад хонандаро, ки ба аслу моҳияти тариқаву чараён ва фирқаҳои маҳзабӣ ва тасаввуфӣ огоҳӣ надорад, раҳгум занонад.

Муаллиф дар роман симои Ҷомиро ҳамчун ҷӯяндаи илму дониш дар фасли «Ҳирот маркази илму дониш» низ тасвир намудааст. Ӯ ба Шохрух дар хусуси ба Самарқанд майли сафар доштаниаш чунин баён мекунад: «Самарқанд низ як гӯшаи мамлакат аст, ки Шумо сарвараш ҳастед, Улуғбек ҷону чигари Шумост. Донишомӯзон тайёранд илмо аз диёри Чин бичӯянд, ки зикри он дар ҳадиси Расул-ул-Лоҳ рафтааст» [23, с. 37].

Ҳамчунин, дар ин қисмати роман Ҷомӣ аз забони Шохрух ҳамчун ҷавони соҳибилме, ки бо донишаш ба ҳадди пирони донишманд расида, тасвир гардидааст: «Офарин, Абдурраҳмон, ту ҳанӯз дар аҳди шубоб қарор дорӣ, аммо донишат ба ҳадде расидааст, ки пирон ба ин дараҷа пухта сухан гуфта наметавонанд» [23, с. 37].

Абдурраҳмони Ҷомӣ ба қадри вақт мерасид ва ҳатто дар сафарҳо низ бо худ китоб гирифта, ба мутолиаи он машғул буд. Ин нуқтаро ҳам муаллиф дар романи мазкур ба қалам додааст. Масалан, Ҷомӣ дар Самарқанд бо Азимуллоҳ ба мулоқоти Қозизодаи Румӣ мераванд ва дарбони расадхона ба онҳо аз берун

рафтани вай хабар медиҳад ва Азимуллоҳ нияти баргаштан мекунад, вале Ҷомӣ дар назди расадхона мунтазири ӯ менишинад. Азимуллоҳ, ки тоқати интизорӣ надошт, ба Ҷомӣ тамасхуромез мегӯяд: «Вақтро бар ҳадар мегузаронӣ». – Ҷомӣ ба китоби дар даст доштааш ишоракунон мегӯяд: «Ман танҳо нестам, муддате, ки мунтазири пири корам, машғулият дорам. Хурсанд мешудам, агар ту вақтшинос ҳастиву чорагари кор. Хафа он гоҳ шавам, ки нақди Худододаро беҳуда, аз хеш дур кунӣ, на чизе бигирӣ ва на чизе ба кас диҳӣ» [23, с. 44].

Ҷамчунин, аз романи мазкур баъзе лаҳзаҳои тарҷумаиҳолии шоир низ маълум мегардад. Масалан, лаҳзаи аввал ба худ таҳаллуси Даштиро интиҳоб кардани Ҷомӣ, бо ин ном шеър гуфтан, ба китобати ашъори худ ва дигарон саъй варзидан, байни ӯ ва донишманди замонаш Қозизодаи Румӣ мукотиба доштан, ҷамчунин, Қозизодаи Румӣ ўро ба ҳузури худ хондан, аз хурсандию ҳаяҷони зиёд ба пайкор маҷмуаи шеърҳояшро фиристодан дар роман чунин тасвир гардидааст: «Ҷомӣ аз ин хабар шод шуда, ҳаяҷонашро нигоҳ дошта натавонист ва нахуст маҷмуаашро, ки худ нусхабардорӣ карда, ба хеш Даштӣ таҳаллус дода буд, ба пайкор эҳдо намуд чун барги сабз» [23, с. 49].

Дар фасли «Имтиҳон»-и роман нависанда Ҷомии толибилро, ки ба ҳузури Қозизодаи Румӣ расида, аз санчиши нахустини ӯ мегузарад, басо воқеъбинона тасвир намудааст. Дар ин маврид Қозизодаи Румӣ Ҷомиро ба ҳозирин шинос намуда, ўро чунин тавсиф мекунад: «Ин кас, ки шумо мебинед, Абдурраҳмон ибни Низомиддин Аҳмад маъруф ба таҳаллуси Ҷомист. Ба хидмати шумо арз кунам Ҷомӣ хатмкардаи ду мадрасаи Ҳирот Низомия ва Дилкаш мебошад. Аз илми замона огоҳ аст. Бо банда нома менавишт, дар масоили ирфон баҳс мекард. Андешаи хосси хешро дорад. Афкори аксар уламои маъруфро рад мекунад. Ҷуръаташ ўро чун шахсият, ки афкори хосси худро дорад, барои ман муаррифӣ менамуд» [23, с. 50]. Ба назар мерасад, ки дар баъзе маворид такрорҳои ноҷо ба сабки сухани адиб таъсир мегуздоранд, ки онҳо зиёд нестанд. Масалан, дар ҷумлаи дувум дубора зикр шудани «афкори хосси худро дорад» нобачо ва нозарур аст. Ҳарчанд чунин такрорҳо зиёд нбошанд ҳам, аммо вучудашон ба сабки нависанда бетаъсир намонанд.

Баҳои ба Абдуррахмони Қомӣ додаи алломаи замон Қозизодаи Румӣ воқеият дошт, зеро ӯ қаблан Қомиро надида бошад ҳам, аммо тавассути номаҳояш аз афқору андешаҳои вай нек бохабар буд.

Аббор Зоҳир дар романи таърихияш на танҳо воқеаву ҳодисаҳои таърихии ба Қомӣ алоқадортаро баён карда, балки ӯ олами ботинии қаҳрамонашро низ тасвир намудааст. Хонанда тавассути чехранигории нависанда ба олами руҳӣ, афқору андеша, ва, умуман ба олами ботинии қаҳрамони асар ворид шуда, онро дар сатҳи матлуб маърифат мекунад. Ин нукта дар ҷарёни тасвири мулоқоти Қомӣ бо Қозизодаи Румӣ бисёр барҷаста ва равшан нишон дода шудааст: «Қомӣ аз ин суҳбат, ки беғаразонаву дилсӯзона буд, як ҷаҳон маънӣ бардошт... Дарк кард, ханӯз то ба дараҷае, ки чашмдор буд, нарасидааст, беш аз даҳ соли дигар бояд заҳмат кашаду таҳти назари устодон дониш омӯзад» [23, с. 53-54].

Дар фасли «Самарқанд пойдевори тариқай нақшбандӣ» нависанда симои Қомиро ба вучуди ҷавон буданаш ҳамчун донишманд, файласуф, фақеҳ ва донандаи хуби улуми шаръӣ тасвир намудааст. Ҳангоме ки Қомӣ бо Маҳмуд ибни Саод дар бораи дини ислому тариқати нақшбандия баҳс меороянд, бо ақлу заковат, дониши амиқ ва суҳанони бомантиқӣ худ ҷавобҳои сазовор мегардонад. Чунончи, ҳангоми суҳбат Маҳмуд ибни Саод дар бораи Ҳоҷа Аҳрори Валӣ бо истехзо суҳан ронда, ӯро шахси заминдору молдор ва муршиди шоҳ Абусаид доништа, мегӯяд: «Ҳоҷа Аҳрор дар Самарқанду Бухоро заминҳои зиёдеро аз худ карда, чорвои бешумореро дар ҷароғоҳҳои бекарон парвариш мекунад. Кучои ӯ сӯфист?». – Қомӣ ба гуфтаҳои Маҳмуд ибни Саод бо нармӣ чунин посух медиҳад: – «Ман ба замини Ҳоҷа Аҳрори Валӣ, ки дар он ҷӣ мекораду кадом намуди чорворо асра мекунад, кор надорам, ин кори шахсии ӯст. Ҳар як инсон ба ин ҳақ дорад, барои рушди зиндагии худ ва оилааш ҷаҳд кунад. Худованд дар ин маврид инсонро ҳуқуқ додааст, аммо аз худ кардани ҳосили заҳмати дигаронро аз ҷониби шахсе ба зӯрӣ маҳкум намуда, онро ҷурми гарон шумурдааст» [23, с. 89].

Манзараи ҷолибе, ки дар роман ба қалам дода шудааст, ин мурдаи хари Ҷавонбаҳт ва бар сари гӯри он зиёратгоҳ сохтани мутаваллиҳо ва аз ин ҳисоб

даромад рӯёндани онҳо мебошад. Ҷомӣ ҳамроҳи ҳамсабақонаш Алибахшу Ҷавонбахт сирри ин ҳодисаро ошкор сохта, мардумро аз гумроҳӣ мераҳонанд. Дар ҳамин асно яке аз зоирин дар симои Ҷомӣ шахси тавозуъпеша, хоксор ва ҳақиқатгӯю донишмандро дида, талаби дуо мекунад. Яке аз шарикони Ҷомӣ ўро ба ҳозирин чунин тавсиф мекунад: «Шумо танҳо зоҳири Мавлоноро мебинед, ботини эшон укёнусест, ки ҳеҷ наметавонед соҳили дигарашро бо чашми одӣ бубинед» [23, с. 97].

Абдурраҳмони Ҷомӣ пас аз 15 соли илмомӯзӣ аз Самарқанд ба Ҳирот бармегардад. Дар ин муддат Абулқосими Бобур аз соли 1449 то инҷониб дар Ҳирот ҳокимият меронд ва аз ташрифи Ҷомӣ хушнуд шуда, ўро ба ҳайси дафтардор ба дарбор ба кор даъват мекунад, зеро ў хуб медонист, ки бо ҷалби Ҷомӣ ҳам обрӯяш дар миёни мардум баланд мегардад ва ҳам корҳои дафтардории дарбор ривочи тоза касб мекунанд. Аз ҳамин хотир, Абулқосими Бобур Ҷомиро ба дигарон муаррификунон дар ҳаққи ў чунин суханони таҳсиномез мегӯяд: «Ҳар коре, ки дар ҷодаи илм анҷом медиҳӣ, ифтихори мост, чаро ки сокини ин шаҳри бошукӯҳ ҳастӣ ва ба қасди он Самарқандро тарк гуф்தӣ. Имрӯз дар Кобулу Рай, Балху Бухоро, Марву Тирмиз, Исфажону Шероз аз ин чиз ёд мекунанд, ки Ҷомӣ ба қаламрави Хуросон омадааст чун мулки амну обод, ки аҳли илмро саробон аст» [23, с. 101].

Ҳамин ҳусни тафохуми тарафайн буд, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ ду асари тозаҷоди худ – «Рисолаи кабир дар муаммо» ва «Ҳуляи ҳулал»-ро ба номи Абулқосими Бобур эҳдо мекунад.

Дар фасли «Маҳбуби Ҳирот»-и роман симои Абдурраҳмони Ҷомӣ ҳамчун шахси вақтшиносу ҳамеша ба мутолиаву таълифот саруқордошта равшантар инъикос гардидааст. Ў назар ба дигар адибони гузашта бештар ба осори Рӯдакӣ, Фирдавсӣ ва Мавлоно таваҷҷуҳ зоҳир карда, таълифоти онҳоро мудом мавриди мутолиа қарор медодааст, ки инро нависанда дар роман чунин овардааст: «Домани мутолиаву корро дар таснифи осори илмӣ ва иншои шеър маҳкам гирифт. Акнун аз субҳи содиқ то поси шаби торик машғули кор буд. Чун фориг шуд, девони Рӯдакӣ, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Девони Шамси Табрешӣ»-ю

«Маснавии маънавӣ»-и Чалолуддини Балхиро рӯйи даст мегирифт, то андаке ҳам бошад, ҳузур кунад» [23, с. 101].

Дар ин фасл нависанда мубоҳисаи Алии Қушчӣ бо Абдуррахмони Қомиро, ки дар маҳфили илмии дарбори шохӣ доир гардидааст, хеле зебо тасвир кардааст. Мубоҳисаи онҳо аз баҳси илмӣ дида бештар ба имтиҳонгирии устоду шогирд шабоҳат дорад: «Алии Қушчӣ дар ҳузури чанд шахси муътабар, ки ин шарофатро тавассути маҳбубияташон ба илм пайдо карда буданд, ўро аз ғалбер гузаронд. Қомӣ ба ҳама саволҳои ў, ки ба сарфу наҳв, мантиқ, ҳикмати машшой, ҳикмати ишроқ, ҳикмати табиӣ, ҳикмати риёзӣ, илмҳои фикҳ, усул, ҳадис ва тафсир тааллуқ дошт, ҷавоби муфасссал дода, нишон дод, ки талаби илму дониш карданаширо ҳавову ҳавас боис нашудааст, бал азмаш кависту Алоуддин Алии Қушчӣ дар додани маърифат нисбат ба Қомӣ зихнагӣ накунад» [23, с. 101]. Аз мутолиаи ин қисмати роман хонанда ин нуктаро маърифат мекунад, ки Абдуррахмони Қомӣ пас аз имтиҳони ҷиддии Алии Қушчӣ ба унвони Мавлоногӣ мерасад.

Дар фасли «Пири тариқат»-и роман нависанда суҳбати Саъдиддини Қошғарӣ бо Абдуррахмони Қомиро ба қалам додааст. Хонанда дар ҷараёни мутолиаи ин қисмати китоб дармеебад, ки ҳусни тавачҷуҳи пири тариқати нақшбандия – Саъдиддини Қошғарӣ нисбат ба Абдуррахмони Қомӣ хеле зиёд аст. Дар ин фасл Қомӣ бо бародараш Мавлоно Муҳаммад доир ба тариқати нақшбандия сари мавзуи мақом баҳс меорад, зеро Мавлоно Муҳаммад пас аз мутолиаи китоби «Табақот-ус-суфия»-и Абдуллоҳи Ансорӣ роҷеъ ба ин масъала ихтилофро дида, барои аниқтар дарк намудани он ба назди Қомӣ омада буд. Қомӣ таълимоти суфиёро аз рӯйи мақом ба бародараш чунин тавзеҳ медиҳад: «Мақом остонест, ки ба ҳадди он расидан, ба қавли аҳли тасаввуф, пайраҳҳои гуногунро тай задан лозим меояд, ки фуруду фарозҳои хос дорад ва он яксон нест» [23, с. 101].

Аз баҳсу мунозираҳои миёни Қомию устодаш Саъдиддини Қошғарӣ ва бародараш Мавлоно Муҳаммад сурат гирифта, ў ҳамчун донишманди замон аз андешаву ақоиди намоёндогони тариқатҳои гуногуни тасаввуф неқ бохабар намоён мегардад. Ҳамин буд, ки пас аз марги Саъдиддини Қошғарӣ бо

пешниҳоди ӯ пешвоии тариқати нақшбандияро ба Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ муносиб донистаанд: «Мавлоно Муҳаммад (бародари аршади Ҷомӣ. – Т.С.) бузургсолиро ба хушзеҳнии бародар (Ҷомӣ. – Т.С.) нафурӯхт, бал ӯро арҷ ниҳода, пешниҳоди Мавлоно Саъудудини Қошғариро бамавқеъ арзёбӣ кард. Акнун ӯ (Ҷомӣ. – Т.С.) дар Хуросон чун Хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрорӣ дар Самарқанд ва Мавлоно Яъкуби Чархӣ дар Чағониён нуфузу эътибор пайдо намуд, дар ин ҷода ба хидмат пардохт» [23, с. 113].

Тибқи навиштаи муаллифи роман Ҷомӣ ба суфиёну шайхони манфиатҷӯю тамаъкор нафрат дошта, ин қабил муридону пайравони тариқати нақшбандияро мазаммат мекардааст ва мо инро аз ҷумлаҳои зерин неқ маърифат мекунем: «Пайравони тариқат ҳама ба як низом равонаи роҳи ҳақ набуданд. Бархе аз шайхони судҷӯ, ки хешро пайраву солики тариқат медонистанд, бо худнамоиву хушғуфторӣ муридонро ба хеш моил намуда, аз мардуми авом назр мерӯёнданд, ки ин ба Ҷомӣ хуш намеомад. Дар иҷлосҳои илмӣ, ки зуд-зуд доир мекард, ба самъи эшон мерасонд, ки ба ин роҳ хешро ҷилва надиханд, ки нафсашон минбаъд ба ҳасм бадал шаваду ҳасмашон ба аждар, ки оқибат худи эшонро бибалъад» [23, с. 113]. Истифодаи вожаву таъбирҳои «нафс», «ҳасм», «бадал шудан», «бибалъад» сабки навиштори нависандаро ба забони асри зиндагонии қаҳрамони асар наздик сохтааст, ки ин шева дар дигар романҳои таърихӣ вай низ мушоҳида мешавад.

Ба фазилати Ҷомӣ дар мавриди расидан ба қадри вақт нависанда эътибори ҷиддӣ дода, дар ҷанд маврид онро дар романи хеш шарҳу тафсир кардааст, ки хонанда низ бояд манзалати вақтро бишносад. Масалан, ӯ вақти суҳбату вохӯрӣ кардан бо наздикон ва ё муридонашро ҳангоми хӯрокхӯрӣ ва шабона таъйин мекард ва дар ин хусус дар роман ҷунин омадааст: «Ҷомӣ ҷунин суҳбатҳоро бо хешу ақрабо, асосан, вақти масрафи хӯрок ва шомгоҳ баъд аз фарорасии торикӣ, ки ҷашмонаш аз мутолиаи зиёд хира мешуданд, анҷом медод ва ба толибони дидор мефармуд маҳз ин вақту соат ба кулбаи ӯ ташриф биоранд» [23, с. 118].

Манзараи дигари ҷолиби таваҷҷуҳи роман он аст, ки пири тариқати нақшбандияи Мовароуннаҳр Хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрори Валӣ вақте ба Ҳирот

ташриф меорад, чун аз вазъи номусоиди мардум бохабар мешавад, ба шох Абусаиди Курагонӣ маслиҳат медиҳад, ки аз нияти андозгундории барзиёд ва аз кишваркушоиҳои худхоҳонааш даст кашада, андозро аз раият кам кунад ва аз дӯши Ҷомӣ, ки ихлосмандону муридони зиёд дошта, бо ин сабаб харҷаш низ зиёд мебошад, андозро бардорад: «Абдурраҳмони Ҷомиро аз андоз озод гардонед. Ба ӯ аз ҳисоби заминҳои шохӣ, ки обианду серҳосил боз иловатан замин диҳед, ки харҷаш ниҳоят гарон аст. Ҷомӣ шайхи чилланишину мутаваллии сари мазор нест. Ҷомӣ шоири тавонову донишманди аъло, ки ба ҳузураш аз гӯшаву канори олам аҳли илму фарҳанг меояд, то дар суҳбаташ нишинанду аз файзи ҳунараш баҳра бардоранд. Ба онҳо рӯзе се маротиба ғизо омода мекунанд. Инро ба чашми сар дидам. Ман имрӯзҳо меҳмони ӯям» [23, с. 121-121].

Дар романи мазкур Ҷомии донишманд дар баҳсе, ки дар миёни муфтии шаҳр ва пири тариқаташ Хоҷа Аҳрори Валӣ рух дода буд, бо шеърҳои дархӯри мавзӯ ва ҷавобҳои сазовори худ баҳсу мунозираи онҳоро фуру менишонад ва бо роҳи фаҳмондадихӣ оқибат муфтии шаҳр тариқати баргузидаашонро меписандад ва муриди Хоҷа Аҳрори Валӣ мегардад. Ҳамин тариқ, Ҷомӣ муддати шаш моҳ дар Самарқанд иқомат карда, бо пираш Хоҷа Аҳрори Валӣ суҳбатҳои илмию динӣ баргузор менамояд ва ҳангоми озими Ҳирот шуданаш дар дарвозаи он ҳучрае, ки бо устодаш нишасту хест дошт, алоқамандону мухлисонаш бо хатти хоно чунин менависанд: «Дар ин ҳучра Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ бо пири тариқати нақшбандӣ Хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрор мулоқот анҷом дода, муридони хешро бо суҳбати пурмуҳтаво ба таъҷубу ҳайрат меғузоштанд» [23, с. 130].

Ҷомӣ дар гуфтору кирдор ҳамеша тарафдори адолатхоҳию ҳақиқатпарастӣ буд. Ӯ кӯшиш менамуд, ки тавассути нигоштаҳои на танҳо мардумро, балки ҳокими мамлакатро низ ба адлу дод ҳидоят намояд. Нависанда инро дар романи хеш тавонистааст дар мувоҳишаҳои байни ӯ ва шогирдаш Алишери Навоӣ, ки доим ба вуқӯ мепаивастанд, тасвир намояд. Дар фасли «Шӯри дили мардум» Алишери Навоӣ ба назди устодаш Абдурраҳмони Ҷомӣ омада, шеърҳои дар мазаммати шох ва беадлиҳои замон навиштаашро

хотиррасон менамояд, ки шояд боиси ранчиши шоҳ гарданд. Онҳо дар ин хусус суҳбати хоса мекунамд ва он порчаҳои шеърӣ, ки Ҷомӣ дар ин мавзӯ навиштааст, дар миён гузошта мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳанд. Нависанда ин гуна мубоҳисаро дар порчаи зерин аз забони Навоӣ Ҷомӣ чунин ба қалам додааст:

«— Чунин мисраъҳо хоҳ дар ғазал аст ё рубоӣ, маснавӣ аст ё қитъа, чандон дурушт нестанд. Аз шунидани он, (Ҳусайни Бойқаро. – Т.С.) ба худ меояд ва борони маломатро ба сари арбобони бедӣнасти муфтиҳӯр мерезад. Сангандозиҳоятон ба сари шоҳ, малулам кардааст» [23, с. 160].

Пас аз ироаи ин гуфтор Ҷомӣ рост ба чашми Навоӣ нигоҳ карда, чунин мегӯяд:

– Фасод аз поён то боло зина ба зина дар маъмурияти давлат реша давондааст. Ин оқибати хуб надорад. Ҳам ба шоҳ ва ҳам ба ту борҳо гуфта будам. Натиҷае ҳосил нашуд. Ночор дардамро дар коғаз қайд кардам. Гумон надоштам он ба самъи садришинон мерасад» [23, с. 161].

Ба назар мерасад, ки дар тасвири манзараи мазкур нависанда то андозае ба дуруштии роҳ додааст ва сабаби инро мо дар он медонем, ки шояд дар айёме, ки роман навишта шуд, муаллифи он бар матни комили номаҳои Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ дастрасӣ надоштааст ё аз онҳо истифода накардааст. Агарчи дар роман манзараҳои номанависӣ тасвир мегардад. Маълум аст, ки номаҳои ба унвони ҳамдигар навиштаи ин ду нафар устоду шогирд, ки намунаи барҷастаи устодиву шогирдӣ дар адабиёти ҷаҳон эътироф гардидааст, шеваи олиии муносибатҳоро таҷассум кардааст. Ҳарчанд, шояд чунин муколамаҳо миёни онҳо иттифоқ афтада бошад, аммо ба ин сурати дурушт ҳаргиз аз ҷониби Навоӣ нисбати устоди хеш набояд сурат бигирад, чун аз номаҳои ба унвони ҳамдигар навиштаи онҳо равшан мегардад, дар ҳама ҳолат онҳо миёни ҳамдигар бо назокат ва меҳрубонӣ гуфтугӯ кардаанд. Истифодаи номаҳо дар ин маврид ба ҳукми сарчашма метавонист дар таълифи муассири ҳолати мазкур мусоидат намояд.

Дар боби «Ҷодаи ваҳдат» нависанда Абдурахмони Ҷомӣ ҳамчун маслиҳатчию мушовири Султон Ҳусайни Бойқаро ба қалам додааст. Тавре аз

тазкираву китобҳои таърихӣ бармеояд, масъалаи низои сунниву шиӣён, ки солҳо боз дар миёни мусулмонони Хуросону Мовароуннаҳр ва соири кишварҳои исломӣ идома мекард, аҳли илму донишро ба ташвиш оварда буд. Азбаски масъалаи мазҳабситезӣ дар асри XV дар Ҳирот низ боиси ҷангу ҷидоли мусулмонон гардида буд, Султон Ҳусайни Бойқароро низ ба ташвиш наандохта наметавонист, бинобар ин, ӯ Ҷомӣ ва Навоиро ба ҳузур хонда, сари ин масъала хеле суҳбат меороянд ва барои аз ин мушкилӣ раҳо шудан илочу тадбир ҷустани мешаванд. Онҳо барои ба ваҳдат овардани тарафдорони ин ду шоҳи бузурги исломӣ хеле баҳсу мунозираҳо мекунанд ва чун илочи аз ин варта раҳо шуданро намеёбанд, дар охири суҳбат Ҳусайн Бойқаро доир ба ин ду ҷаҳонбинӣ нуктаи назари Ҷомиро пурсон мешавад ва ӯ дар ҷавоб рӯбоии зерини худро қироат мекунад:

Эй муғбачаи даҳр, бидеҳ ҷоми майм,

К-омад зи низои сунниву шиа қаям.

Гӯянд, ки Ҷомӣ, чӣ мазҳаб дорӣ?

Сад шуқр, ки сагсунниву хариша наям» [23, с. 168].

Нависанда сирату атвори Ҷомиро дар фасли «Каъбаи мақсуд»-и роман боз ҳам возеҳтар нишон додааст. Ҷомӣ тирамоҳи соли 1472 ҳангоми сафар ба Ҳичоз ба ҳаводорону мухлисони барои хайру хуш ҷамъомада мақсади худро ба таври мухтасар чунин баён менамояд: «Ҷуз ин, ҳама коре, ки пеши худ гузошта будам, иҷро гардид. Як сол пеш ду мадраса дар Ҳирот ва масҷиде дар Ҷом бино кардам. Ғуломҳоямро баъд аз он ки калима арза намуданд, озод сохтам. Дигар боре бар дӯш надорам» [23, с. 169].

Дӯстию ҳамнишинӣ ва мукотибаю номанависии Ҷомию Навой, ки ҳамеша сурат мегирифт, дар айёми сафари Ҳичоз ҳам қатъ нагардида будааст ва инро нависанда дар романи хеш бо маҳорати баланди нависандагӣ ба тасвир кашидааст. Манзараи номанависии Ҷомӣ ба Навоиро чунин ба қалам додааст: «Дар ин се моҳи дурӣ аз ёру диёр ва шогирду дӯсти вафодор Мир Алишери Навой шоири зоирро пазмонӣ бори дӯшу ҷазабаи қалб шуда буд. Ҷомӣ ба

хочиёне дар дашти Карбало бархӯрд, ки ба Хирот равона буданд. Ба дасти эшон нома ирсол дошт» [23, с. 170].

Абдурраҳмони Ҷомӣ агар дар сафари ҳаҷ дар баҳсҳои донишмандон нишаста ба суолоти эшон посух дода бошад, ҳамчунин, дар ҳалқаи мазҳабситезони мутаассиб низ афтада, бо дониш ва мантиқи сухани хеш онҳоро мафтуну қонъ мегардонад. Аброр Зоҳир доир ба чунин масъалаҳои нозук осори илмию адабии Ҷомӣ ва ҳамчунин, осори илмӣ дар бораи рӯзгор ва осори шоир навиштаи олимони мутолиа карда, ҷойҳои муносибу мувофиқи онро бо рангубори бадеӣ дар романи хеш ҷой додааст. Чунин баҳсҳо мо дар шаҳрҳои Нишопур, Сабзавури Бастом, Домғону Қазвин, Ҳамадону Курдистон мебинем, ки Ҷомӣ дар ағлаби онҳо дастболо шудааст. Чунончи, ҳангоми гузар аз дашти Курдистон Ҷомӣ гурӯҳи шишёнро мебинад, ки бо занҷир ба пушти худ зада, ба ҳазрати Алӣ ихлосмандии хешро нишон доданӣ мешуданд. Онҳо чун донишманд, ки Ҷомӣ ҳамсухбаташон гардидааст, ўро ба баҳс мекашанд. Неъматӣ Ҳайдарӣ, ки даъвои худро ҳам аз рӯи шариату ҳам аз рӯи тариқат медонист, бо шоир баҳскунон суолҳои тавҳиномезе медиҳад:

«Туру кӣ мондааст ба мазҳаби мо (шииён. – Т.С.) санг андозӣ?». – Ҷомӣ бо ҳамон таҳаммули азалий гуфт: – Шариат агар шиор несту ба он пайрав ҳастӣ, мӯи лаб бичин, ки чун думи муш даҳонатро палид насозад.

Ҳаводорони Неъматӣ чун ин калом аз Ҷомӣ шуниданд, дарҳол ўро тағӣ по карда пушти лабашро аз мӯй ҳолӣ карданд ва хоҳиши аз пири тариқат дуову фотиҳа гирифтани намуданд, то ба ҳақ расидагӣ кунад, вагарна ба ин сурат ҳарфу ҳичояш ботил бувад» [23, с. 171].

Тавре дар боло зикр намудем, Аброр Зоҳир барои таълифи романи таърихӣ хеш осори зиёди илмию бадеӣ гузаштагону муосиронро мавриди мутолиаву омӯзиш қарор дода, ба ақоиди фалсафии Ибни Сино, Ибни Арабӣ, Фаҳриддин Иброҳими Ироқӣ Ҳамадонӣ, Садриддини Қуниявӣ, Абдулқарими Ҳамадонӣ ошноӣ пайдо карда, он ҳамаро дар иртибот ба ҷаҳонбинии Абдурраҳмони Ҷомӣ ба қалам додааст, ки ин худ аз ҷаҳонбинии фарох доштани ў ҳам дарак медиҳад. Масалан, нависанда дар роман аз забони шоир дар хусуси

бо афкору андешаи гуногун ба зиёрати хонаи Худо омадани ихлосмандон ақидаи Ибни Арабиро асос қарор дода, сухан рондани ӯро чунин нигоштааст: «Қомӣ дар аснои ҳаҷ бо одамоне дучор омад, ки эшонро ақида, ба тавофи хонаи Каъба оварда буд, ки роҳи ҳақшиносиашон яксон набуд, аммо ҳадафашон ягона буд. Ва дар ин маврид ба ақидаи Ибни Арабӣ таъя мекард, ки дар масъалаи расидан ба ваҳдат, роҳи ягона муҳим нест, бал асос он аст, ки ҳадаф ягона бошад» [23, с. 173].

Мартабаву бузургии Абдурраҳмони Қомӣ боз дар он зоҳир мегардад, ки ӯ бо дониш ва хулқи ҳасанаи худ дар миёни қавму миллатҳои гуногун низ маҳбубият доштааст ва инро нависанда тавонистааст, ки дар роман ба чашми хонанда ҷилвагар намояд. Чунончи, Қомӣ пас аз зиёрати Каъба ба шаҳри Табрез мерасад, ҳокими он Узун Ҳасан барои ташрифи ӯ базми бузурге меорояд ва баъди ба сӯи Хуросон равон шуданаш намояндагони дину мазҳабҳои гуногун то ними роҳ барои гуселонидани ӯ мебароянд: «Баъд аз намози одина қофила бо имои шоир ҷониби Хуросон роҳ пеш гирифт. Аз паси онҳо то ними роҳ мухлисони гуногунқавм, ки иборат аз арабу форс, озариву туркману курд буданд, шоири тавоно, ҳоҷии барҳақро гусел карданд» [23, с. 176].

Дар фасли «Азми сафари Самарқанд» нависанда Абдурраҳмони Қомиро ба чашми хонандаи роман ҳамчун шахси заҳматкаш ва бо меҳнати ҳалол ризқу рӯзиёбанда ва вобастаи ҳеҷ касу ҳеҷ чиз набуда тасвир намудааст: «Қомӣ... фориғ аз корҳои эҷодӣ, асосан ба деҳқонӣ машғулият мекард. Ҳосили хуби гандум, ҷав, наску нахӯд мерӯёнд, чорвояш низ наслдеҳ буд. Мавсими наслгирӣ рамааш ду баробар зиёд шуд. Ҳаргиз музду маоши даҳмардаву шубонҳояшро аз муҳлати таъиншуда дер намедод. Дигар ғулом надошт, онҳоро озод карда буд. Ва ин корро Хоча Убайдуллоҳ низ таъкид мекард, ки аз барои нафс ҳаргиз инсонро аз имкони озод зистан маҳрум накунад» [23, с. 198].

Нуриддин Абдурраҳмони Қомӣ на танҳо шоир ва олиму мутафаккири замони хеш, балки ӯ мусиқишиноси машҳури асри худ низ буд ва дар ин мавзӯ асаре бо номи «Рисолаи мусиқӣ» ҳам эҷод кардааст. Нависанда дар ҳунари мусиқӣ устоди комил будани Қомиро дар фасли «Базму тараб»-и асари хеш

инъикос намудааст. Дар манзили шоир ба ин ё он муносибат базмҳои бошукӯхе доир мегардид, ки дар он дастаи ромишгарони Ҳирфавӣ бо асбобҳои мусиқӣ ҳозир мешуданд ва Ҷомӣ онҳоро шахсан сарварӣ мекард. Дар чунин яке аз базмҳои дар манзили Ҷомӣ баргузоршуда меҳмонони олиқадре ба монанди шайхулисломи қаламрави Ҳирот Ҳазрати Мавлоно Сайфиддини Аҳмад ва Шайхшоҳ – яке аз шахсони маъруфи руҳонӣ низ даъват шуда буданд. Азбаски мусикинавозони дастаи Ҷомӣ ҳама ҳунармандони Ҳирфавӣ буданд, мусиқии онҳо шунавандагонро ба худ мафтун мекард.

Пас аз ин Шайхулислом барои ба дигарон собит намудани қудрати мусиқӣ чанд нафар аз мусикинавозони маҳалли худро ба базми хеш даъват карда, ба истимои он мепардозад, ки ба ҷойи роҳат, баръакс гӯшаш харош меҳӯрад ва худро маломат мекунад, ки чаро ба чунин кори бидъате даст зада, дунболи Иблис рафтааст. Рӯзе сари ин масъала ба Ҷомӣ гиламандона шиква мекунад. Ҷомӣ аз ӯ кӣ будани навозандагонро мепурсад ва чун мефаҳмад, ки онҳо мусиқичиёни маҳаллианду ба мазмуни шеърӯ суруд ҳам чандон сарфаҳм намераванд, ба Шайхулислом нармакак чунин мегӯяд: «Мусиқӣ низ зодаи арши барин аст, ҳар оҳанг, ки дар тақлид мешунавӣ, навозишгари руҳу равон нест. Агар хумори оҳанги ноб дорӣ, ба ҳузури ман биё, то мусикинавозонро, ки хушзавқанду маънифаҳм гирд биёранд, то бинавозанду бисозанд, ки таъби нозукат хуш шавад» [23, с. 233].

Аз таҳқиқи масъала маълум мегардад, ки нависанда ҳангоми таълифи роман гоҳ ба арқои таърихӣ, гоҳ ба осори илмию бадеи ба рӯзгор ва осори Абдурраҳмони Ҷомӣ бахшидашуда такя намуда, асари хеле ҷолибу хонданӣ офаридааст. Барои инъикоси симои воқеи Абдурраҳмони Ҷомӣ муаллиф на танҳо аз осори худӣ ӯ, балки аз дигар осори илмию адабӣ низ истифода бурда, то андозае симои шоирро ба чашми хонанда воқеъбинона ҷилвагар сохтааст. Муаллиф тавассути сухбатҳои байни қаҳрамони асосӣ ва дигар персонажҳои роман суратгирифта олами ботинӣ, фикру ақида, дурандешию донишмандӣ ва зираку огоҳ будани Ҷомиро бармало намудааст.

Ҳар вақте суҳан дар бораи Темур равад, ба хонанда кишваркушоиҳову аз калла манора сохтанҳои ӯ пеши назар меояд. Муаллиф дар гуфтугӯи байни Низомиддин Аҳмаду писараш Абдурраҳмони Ҷомӣ дар хусуси Шохрух ба Самарқанд бо силоҳу сипоҳ рафтаниаш аз Темури Ланг чунин ёдрас мешавад: «Бале, (Шохрух. – Т.С.) барои ҳифзи марзу бум талош меварзад, ин чиз ҳаққи ҳалолаш аст. Агар ба ин кор даст назанад, ҳудуди васеъ, ки онро Темур бо пойи лангаш зери тасарруф дароварда буд, пора-пора мешавад» [23, с. 25].

Бо вучуди хислатҳои бад доштан Темур барои обод намудани шаҳрҳои Самарқанду Бухоро қорҳои арзандаеро анҷом додааст, ки ин чиз аз қалами нависанда дар қанор намонда, онро аз забони Низомиддин Аҳмад – падари Абдурраҳмони Ҷомӣ ҳангоми суҳбат чунин овардааст: «Самарқандро Темур ободон намудааст. Садҳо ҳазор ҳунармандонро барои эъмори он сафарбар намуда буд» [23, с. 25].

Дар фасли «Ҳайрати устод» Мавлоно Ҷочармӣ дар суҳбат бо толибилмони ғайри панҷнафараи худ боз аз ҳадиси пайғамбари ислом чунин ёдрас мешавад: «Илмро омӯzed, агар онро дар Чин дарёbed, – гуфт Ҷочармӣ» [23, с. 7].

Аброр Зоҳир образи Қиличхонро дар роман тавонистааст, ки воқеъбинона тасвир намояд. Масалан, дар фасли «Бозгашти сафирон аз Чин» дар хусуси алайҳи шиаҳо хусумат доштану дар қуштани онҳо ҳудро ғозӣ донишани Қиличхон аз забони Абдурраҳмони Ҷомӣ дар суҳбат бо падараш чунин омадааст: «Қиличхони муфти, агар имкон ёбад, сари ҳазорҳоро ҳудаш аз тан ҷудо мекунад ва бо ифтихор низ мегуяд: «Ғозии ҳақ аст, чун аҳли шиаро ба ин миқдор кам кард» [23, с. 29].

Мусаллам аст, ки ҳар як асари бадеӣ ба ягон ҳадафе офарида мешавад ва романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» низ бо мақсади ба хонанда нишон додани симои таърихию адабии Абдурраҳмони Ҷомӣ таълиф гардидааст. Дар роман бар замми нишон додани симои воқеии Абдурраҳмони Ҷомӣ, ҳаммаслақону ҳамасрони ӯ, ҳамчунин, воқеаҳои таърихӣ, ҳокимону чехраҳои адабию сиёсӣ, фикру ақоиди онҳо ва таълифоти он замон дар муқоиса бо замонҳои гузашта

низ инъикос гардидааст. Масалан, дар китоб дар мавридҳои зарурӣ ба осоре монанди «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Тазкират-ул-авлиё»-и Аттор, «Аршнома», «Ишқнома», «Урфнома», «Муҳаббатнома», «Навмнома», «Анфус ва офоқ», «Мифтоҳ-ул-ҳаёт», «Устуворнома», «Ҷовиднома» рӯчуъ мешавад, ки ин аз доираи фарохи мутолиа доштани муаллифи роман ва истифода аз манобеи фаровони ӯ дарак медиҳад.

Агар дар бораи китобҳои ба монанди «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Тазкират-ул-авлиё»-и Аттор ва «Ҷовиднома» сухан аз арзандаю хонданбоб будани онҳо рафта бошад, дар хусуси китобҳои «Аршнома», «Ишқнома», «Урфнома», «Муҳаббатнома», «Навмнома», «Анфус ва офоқ», «Мифтоҳ-ул-ҳаёт» ва «Устуворнома» назари муаллиф дигар аст. Барои собит намудани ин ақида ӯ қиссаеро дар бораи Фазлуллоҳ ном шахсе, ки худро «Ҳотам-ул-авлиё» номида, пайравонашро аз худошиносӣ ба самти дигар бурда буд, дар роман овардааст. Фазлуллоҳ ҳатто Темурро низ ба сӯйи ақидаи худ кашидани ӯ шуда, бо ин восита меҳост машҳури замон гардад. Аммо Темур ин масъаларо дар байни фақеҳон мегузорад ва ботил будани он чараён фош шуда, қобили хондан набудани китобҳои дар боло зикршударо амр мекунад. Ин воқеа дар роман аз забони Низомиддин Аҳмад бо Ҷомӣ чунин баён мегардад: «Фазлуллоҳ шахсан ба Темур пешниҳод намуда буд, ба ақидаи ӯ бипайвандад чун ақоиди саҳеҳ. Темур, ки мафтунӣ фазилятфурӯшии ӯ шуда буд, дар ин масъала аз фақеҳон мадад ҷуст. Эшон аз Темур муҳтавои китобҳои, ки дар ин руҳия иншо шуда буданд, фош намуданд» [23, с. 27]. Пас аз он ки ақидаи бидъатноки Фазлуллоҳ аз ҷониби фақеҳон фош мегардад, Темур ба оташ задани китобҳои дарбаргирандаи ақоиди онҳоро амр карда, худӣ Фазлуллоҳро мавриди таъқиб қарор медиҳад.

Дар асар ҳар гоҳ, ки сухан аз симои зоҳирию ботинии Шохрух – писари Темур равад, муаллиф онро на ҳамчун лашкаркаши золим, балки шоҳи маърифатпарвар нишон додааст. Масалан, дар фасли «Бозгашти сафирон аз Чин» дар мусоҳибаи Низомиддин Аҳмад бо писараш Абдурахмони Ҷомӣ, ки хоҳиши дар Самарқанд давом додани таҳсилро дорад, аз забони падари Ҷомӣ

симои шоҳи Ҳирот – Шохрух ва мадориси Ҳирот чунин тасвир гардидааст: «Шитоб нақун, ҳоло бисёр чизҳоро метавонӣ дар ин шаҳр биомӯзӣ. Ҳирот марказ аст. Шохрух низ дар бунёди мадрасаҳои нав дасти кам надорад. Аҳли илму донишро аз ғушаву қанори олам ҷамъ меорад. Писари Темур аст, аммо чун ӯ ба ҳоку заминӣ лашкар намекашад» [23, с. 25].

Дар китоби мазкур дар баробари дигар персонажҳо, ҳамчунин, симои Улуғбек низ тасвир гардидааст. Дар оғози роман вақте суҳан дар бораи Улуғбек меавад, маълум мегардад, ки фақат фикру зикри ӯ ба илму дониш марбут мебошад. Чунин лаҳзаҳо дар китоб зиёд ба назар мерасанд. Нависанда дар оғози асар симои Улуғбекро ҳамчун шахси илмдӯсту донишпарвар, ҳомии донишмандону ҳунармандон ба қалам дода, ҳар ҷо ки суҳан дар бораи ӯ равад, ҳатман чунин хислатҳояш зикр менамояд.

Чунончи, дар фасли «Шаби беҳобӣ», ки дар он аз ташвишу изтироби Шохрух дар хусуси тохтутози ҳокимчаҳои темурӣ ба сари якдигар суҳан меавад, аввалин маротиба номи Улуғбек зикр мегардад. Дар ин ҷо симои Улуғбеки ҷавон ҳамчун шахси илмдӯст, ҳамеша дар пайи кашфиёти илмӣ ва ғориғ аз ҷангу кишваркушоӣҳо буда, аз забони пайкорону ҷосусони Шохрух чунин инъикос гардидааст: «Шохрух зоҳиран ба он сӯи Ому сарварӣ мекард, писараш Улуғбек дар пойтахти собиқ (Самарқанд. – Т.С.) нуфузи қалон дошт, то рӯди Ому даъваш (даъвоаш. – Т.С.) медавид, ҷосусони Шохрух мудом ба ӯ хабарҳои тоза меоварданд, ки Улуғбек дар синни понздаҳ соли 1409 ба тахти Самарқанд нишаста, инони идораи давлатро ба шеваи худ ба роҳ мондааст. Нияти васеъ қардани ҳудуди давлатро фаромӯш карда, дар пайи донишандӯзӣ асту кашфиёти нави илмӣ» [23, с. 4].

Дар ҷойи дигари ин фасл нависанда аз қору фаъолияти Улуғбек қаноатманд будани Шохрух ва ӯро ҳамчун шоҳи мустақил, бетамаъ, хирадманду дур аз ғайриҳо ба қалам додааст:

«– Улуғбекро сода напіндоред, ки ӯ бо ин ҳуқ, пӯлоду оҳан бишканад. Аз қирдаш розиям. Маро ҳокимчаҳои ин сӯи Ому ба ташвиш овардааст, ки

чилави корро ба амирони лашкар дода, худ ба амалҳои аз одоб берун машғул хастанд» [23, с. 4].

Ҳамчунин, дар фасли «Ҳайрати устод» аз забони Мавлоно Ҷочармӣ дар бораи вақти худро сарфи ободонии Самарқанд ва ривочи илму дониш намудани Улуғбек суҳан меравад: «Улуғбеки ҷавон чун ҳокимону шоҳони пешин барои ҷамъ кардани маблағ саргарм нашуда, даст ба ободонӣ зада, донишмандонро аз ғушаву канори олам гирд овардааст» [23, с. 6-7].

Дар ҷойи дигари роман Шохрух хабари ба Самарқанд ҳуҷум кардани узбекҳо ва шикаст ҳурдани лашкари Улуғбекро шунида, оташин мешавад ва писараш Бойсунғурро ба ҳузур хонда, дар ин бора бо ӯ суҳбат меорад. Бойсунғур ба падар дар давлатдорӣ бародараш Улуғбекро шоиставу сазовор надониста, дар ҳақи ӯ ҳасадхӯрона чунин мегӯяд: «Улуғбек агар дар Рай ва ё Кобул ҳоким мебуд, кораш осон мешуд, чун ба бунёди мадрасаву расадхона даст задааст. Гузашта аз ин ӯ ба тақлиди Шумо олимони саршиносро аз баҳру бар ҷамъ оварда, ба онҳо идрор медиҳад, ки аз ин хазина рӯз то рӯз тӣҳӣ мешавад» [23, с. 10].

Аз гуфтори мазкур бармеояд, ки Улуғбек аз лашкардориву тохту тоз дида, бештар ба илму дониш ва пурқувват гардидани фазои илмии кишвараш диққат медиҳад. Ҳамчунин, нависанда дар симои Улуғбек шахсеро нишон медиҳад, ки ба фақехону шайхони риёкор созиш карданро ба худ раво намебинад. Ин матлабро мо аз гуфтугӯи Шохрух бо писараш Бойсунғур дар бораи Улуғбек фаҳмида метавонем. Ҳамин аст, ки падар муносибати хуб надоштани Улуғбек бо шайхону фақехонро ёдрас шуда, аз ҷумла зикр менамояд, ки «мадраса сохт, олимонро дар атрофи худ ҷамъ овард, аммо бо фақехон насохт. Акнун онҳо на танҳо ба узбекони шимол, бал бо атрофиёни худӣ ӯ дӯст шуда, нақшаи хешро баҳри сарнагун намуданаш тарҳрезӣ кардаанд» [23, с. 11].

Хулоса, аз таҳқиқи дар романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» анҷомдода симои Мирзо Улуғбекро чунин маълум кардан мумкин аст: шахси илмдӯсту донишпарвар, хайрхоҳ, ҳомии донишмандону ҳунармандон; шоҳи мустақил, бетамаъ, хирадманду дур аз гапҳои атрофиён; ҳоким ва шахси зиёӣ,

донишманд, адабпарвару ободгар; нафраткунандаи ҷангу ҳарб, ба ғасби сарзамини ҳамсояхо мутаннафир, ситезанда бар шайхону фақеҳони риёкор, ишратпараст, хурофотпарасту мутаассиб; бунёдгузори мадраса, расадхона ва марказҳои илмӣ; олими ситорашинос ва кашшофи ситораи нав; дар миёни аҳли илму адаб ҳамчун шоири тоҷикзабон эътирофшуда; дар муҳити забони тоҷикӣ тарбияёфта, ба ривоҷи забону фарҳанг ва суннатҳои форсиҷаҳон мусоидаткунанда; Абдурраҳмони Ҷомиро барои «Ҳамса»-нависӣ ташвиқкунанда; аз адабиёт ва таърихи гузаштаи тоҷикон хуб баҳраварбуда; муаллифи хотираҳо ва рисолаи илмӣ «Китоби ситораҳо»; ба ғолбинию хурофотпарастӣ нафратдошта ва ба илму мантиқ амалкунанда; мубатлои васвасои тоҷу тахталабӣ ва ҳариси дунёгашта; аз дур шудан аз илму дониш пушаймонгашта мебошад.

Дар умум, аз баҳсу баррасии анҷомёфта дар бораи романи «Ҷилои ҷомӣ Ҷомӣ», ки дар меҳвари он симои бадеӣ ва таърихӣ Абдурраҳмони Ҷомӣ қарор гирифтааст, ба натиҷаҳои зерин метавон расид:

Аз мутолиаи роман пайдост, ки мақому манзалати Абдурраҳмони Ҷомӣ, пеш аз ҳама, аз рӯйи дониш ва ҳули ҳасанаи худ дар миёни қавму миллатҳои гуногун низ муқаррар мегардад. Шахсияти ӯ ҳамчун донишвар, ҳаким, фақеҳ ва ҳатто мушовир дар умури сиёсӣ тасвир ёфтааст.

Нависанда Абдурраҳмони Ҷомиро ба ҷашми ҳонандаи роман ҳамчун шахси заҳматкаш ва бо меҳнати ҳалол ризқу рӯзиёбанда ва вобастаи ҳеҷ касу ҳеҷ чиз набуда тасвир намудааст, ки ин шева ба пайванди ӯ ҳамчун шахсияти таъсиргузор дар ирфон, бавежа пешвои тариқати нақшбандия, ки инсонро ба меҳнат кардану заҳмат кашидан талқин мекунад, муносибат мегирад.

Дар романи Аброр Зоҳир Нуриддин Абдурраҳмони Ҷомӣ на танҳо шоир ва олиму мутафаккири замони ҳеш, балки ӯ мусиқшиноси машҳури рӯзгориш низ тасвир шудааст.

Хулосаи боби II

1. Аброр Зоҳир дар романҳои таърихии «Мунтасир», «Шикасти зулмот», «Арсаи набарди гургон», «Ёри ғор», «Муқовимат» ва «Қилои қоми Қомӣ» мавзӯҳои гуногунро таълиф намудааст.

2. Мавзӯ ва мундариҷаи романҳои таърихии Аброр Зоҳир вобаста ба фарогирии рӯйдодҳои муҳталифи замонҳои таърихӣ гуногунранг буда, дар меҳвари он тасвири симоҳои адабию таърихӣ, корбурди асноду арқом ва истифодаи суварӣ ҳаёли нависанда шарҳу баён ёфтаанд.

3. Аброр Зоҳир бо таълифи чунин романҳои таърихӣ хостааст, ки хонандаро ба гузаштаи таърихӣ бехтару хубтар ошно созад ва ҳофизии таърихро таҳким бахшида, худшиносиву ҳудогоҳии миллиро баланд бардорад.

4. Нависанда ҳангоми таълифи роман ҳам ба арқоми таърихӣ ва ҳам ба осори илмию бадеии ба рӯзгор ва осори Абдурраҳмони Қомӣ бахшидашуда така намудааст, ки асари Аълоҳон Афсаҳзод ва муқоисаи бархе маворид бо маводи он ҳақиқати ҳолро баён мекунад.

5. Барои инъикоси симои воқеии Абдурраҳмони Қомӣ муаллиф на танҳо аз ҳуди роман, балки аз дигар осори илмию адабӣ истифода бурда, то андозае симои шоирро ба чашми хонанда воқеъбинона ҷилвагар сохтааст, ки дар ҷараёни таҳқиқ ишорот ва ручӯ ба маводи бархе аз манобеъ ва сарчашмаҳо ин амрро тасдиқ мекунад.

6. Муаллиф тавассути суҳбатҳои байни қаҳрамони асосӣ ва дигар персонажҳои роман суратгирифта олами ботинӣ, фикру ақида, дурандешӣ, донишманд, зираку огоҳ будани Қомиро ба таври барҷаста тасвир намудааст.

7. Дар роман бар замми нишон додани симои воқеии Абдурраҳмони Қомӣ, ҳаммаслақону ҳамасрони ӯ, ҳамчунин воқеаҳои таърихӣ, чехраи аслӣ ва амалкарди ҳокимону ходимони адабию сиёсӣ, фикру ақоиди онҳо ва таълифоти эшон дар муқоиса бо замонҳои гузашта низ инъикос гардидааст.

8. Дар асар Шохрух – писари Темур на ҳамчун лашкаркаши золим, балки ҳамчун шоҳи маърифатпарвар тасвир шудааст, ки дар он нуфузи ормон ва андешаву таҳаюли нависанда ҷилваи бештар дорад.

9. Симои Улуғбекро ҳамчун шахсе тасвир намудааст, ки аз лашкардориву тохту тоз дида, бештар ба илму дониш гараванда, қувватбахшандаи фазои илмӣ кишвар ва бо фақеҳону шайхони риёкор созиш нақунанда.

10. Дар баъзе маворид дар сабки нигориши адиб калавишҳои услубӣ, такрор ва ба воқеиятҳои таърихӣ созгор набудани ҳолатҳо ба ҷашм мерасанд.

БОБИ III. ВИЖАГИҲОИ САБКИИ РОМАНҲОИ ТАЪРИХИИ АБРОР ЗОҲИР

3.1. Сабки баён ва мухтассоти забони романҳои таърихии Аброр Зоҳир.

Ҳар як нависанда дорои забон ва услуби хосси худ мебошад. Аброр Зоҳир низ чун адиби сермаҳсули давраи Истиқлол бо вежагиҳои хосси забони осори мансури хеш таваҷҷуҳи хонанда ва аҳли таҳқиқро ҷалб намудааст. Ӯ тавассути эҷоди тасвирҳои зебо, истифодаи ташбеҳоти воқеӣ, маҷозу киноя ва зарбулмасалу мақолҳо аз забони зиндаи халқи тоҷик худро ҳамчун донандаи хуби назокатҳои хосси забони тоҷикӣ нишон додааст. Дар баробари ин, тавассути корбурди ин падидаҳо забони осори хешро рангобарангӣ, ҷилои хосса ва фасоҳат бахшидааст.

Дар назари аввал истифода аз зарбулмасалу мақол, ки дар мавридҳои дигар низ ба он ишорат намудем, сабки таълифи намунаҳои насри таърихии адибро ҷаззоб гардондаанд. Масалан, ҳангоми тасвири Мунтасир дар зиндон бо маҳбусон аз дӯст доштани Ситора меғуфт, яке аз онҳо бо така ба мақоли маъруфи «Зан ҷафо, сағ вафо» чунин меғӯяд: «Сода нашав, аз зан вафой нахоҳӣ дид» [18, с. 9]. Дар ҳамин ҷо қайд кардан бамаврид аст, ки дар байни мардуми мо чунин андешае роиҷ аст, ки ба зан эътимод кардан нашоёд. Вале вақте ки Мунтасир зиндонӣ мешавад, боз ҳамон Ситора ӯро озод мекунад.

Насри Аброр Зоҳир гувоҳи он аст, ки ӯ аз ғановати каломи модарӣ бомаҳорат истифода намудааст, ки истифодаи санъатҳои бадеӣ барои тақвияти суҳанаш яке аз ин роҳҳои тақмили бадеияти забони наср мебошад. Масалан, «Чехраи чун шир сафеду чашмони лахчавор сиёҳи духтар диққати ҳар бинандаро ба худ мекашид» [18, с. 11]. Дар ин нигошта чехраро ба шир ва чашмонро ба лахча ташбеҳ кардааст, ки маҳорати суҳанвариӣ нависанда дар истифодаи санъати ташбеҳ ба назар мерасад.

Аброр Зоҳир нависандаи тасвиргаро аст ва тасвирҳои офаридаи ӯ хеле ҷолиб ва ба ҳуди ӯ хосанд. Дар назари аввал зимни эҷоди чунин тасовир ба назар мерасад, ки гӯё ӯ аз ҷаҳорҷӯби одоби баён берун рафтааст, аммо назари

амиқ ин андешаро рад мекунад. «Абрувони ҳилолу лабони лоларангаш ҳусни ўро зиёдтар карда буданд, ки Исмоили шоҳзодаро мафтун намуд. Ва нигоҳаш тадричан ба гардани дарози зебо, чоки гиребони ў лағжида, дар пистонҳои чун себ акнун об гирифтаи духтар, ки зери пирохани таршудааш барчааста буданд, қарор гирифт» [18, с. 11].

Дар тасвири боло нависанда аз санъати ташбеҳ моҳирона истифода кардааст. Агарчи зоҳиран баёнаш аз доираи одоб берунро нишон диҳад ҳам, вале зимни мутолиа равшан мегардад, ки шеваи тасвирсозӣ ва офариниши симо, ба истилоҳи адабиётшиносӣ портрети духтар нозук ва ҷаззоб ифода гардидааст.

Дар баробари ин, таркибҳои «нигоҳаш тадричан ба гардани дарози зебо, чоки гиребони ў лағжида» зебову ҷолиб садо додаанд. Дар забони тоҷикӣ маъмулан исми «нигоҳ»-ро бо феъли «афтодан» тавҷам мекунанд, аммо нависанда калимаи нигоҳро бо феъли лағжидан кор фармудааст, ки оҳанги шоиронаро ба худ гирифтааст.

Бояд гуфт, ки корбурди чунин унсурҳои забонӣ вежагии муҳим ва хосси нависандагии Аброр Зоҳир мебошад. Дар баробари баёноти шоирона барои тақвияти сабки иншоӣ худ ба забони халқ тақия карда, аз он ҷо ганҷҳоро берун меорад, ки инҳо сухани ўро боз ҳам ҷаззоб мегардонанд. Зарбулмасали «Аз як даст садо намеояд» [18, с. 13]-ро бисёр хубу ҷаззоб дар идомаи баёноташ ба кор гирифтааст. Мисли ин зарбулмасалу мақол ва панду андарзҳои зиёдеро ба кор гирифтааст, ки дар обуранги бадеии забони насри вай таъсир гузоштаанд ва дар поён ба чанд намунааш ручӯъ хоҳем кард: «Нанги мардони китобхон қавӣ бувад» [18, с. 6], «Халқ довари ҳақбин аст, неку бад аз назараш пинҳон наместонад» [18, с. 15], «Осудагон хуфта дар хоканд» [18, с. 35], «Шитобзадагӣ ҳосили сабуксарӣ бошад, сабуксар як умр пушаймон бошаду ғамнок» [18, с. 99], «Ҳама кори дунё бо хости Худост» [18, с. 101], «Қасрҳо хароб мешаванд, боғҳо ба биёбон табдил меёбанд, рӯдҳо хушк мегардаду маҷро дигар мекунад, вале сухани шоир боқӣ мемонад» [18, с. 120], «Шоҳзода будам, гадо шудам. Агар сару либос ва эътирофи мардум набошад, касе шоҳ будан ва

набуданатро намефаҳмад. Шоҳ ҳам чун сипоҳию кишоварз зодаи инсон аст, аммо яке мартабаву мақом дораду дигаре не» [18, с. 157].

Дар канори ин, дар матни асарҳои насрии таърихии Аброр Зоҳир мақолҳои «паси подшоҳ ғайбат», «нияти нек ними давлат», «аз як даст садо намеояд» ва зарбулмасалҳои «дер ояду шер ояд», «шитоб пешаи дев асту таҳаммул кори худой», «офтобро бо доман пӯшида намешавад», «сари мор дард кунад рӯйи раҳ мебарояд» ва ғайра оварда шудаанд.

Равобити наздик ба кишварҳои ҳамҷавор ва ҳамзабон ба мисли Эрону Афғонистон боис шудааст, ки дар байни забонҳои тоҷикӣ, форсӣ ва дарӣ табодули калимаю ибораҳо рух диҳад ва ҳатто дар сабки нигориши адибони мо бар асари мутолиаи намунаҳои осори адибони ҳамзабон базъе луғоту таркиботи хос ворид гардидаанд. Аммо, Аброр Зоҳир кӯшидааст, ки бештар маъноҳои хосси забони тоҷикиро ба кор гирифта, аз чунин таъсир худро эмин нигоҳ дорад. Масалан, гоҳе калимаи «нигаронӣ»-и тоҷикӣ, ки ба маънои интизори касе ё чизе будан ва ё ба касе ва ё чизе нигоҳ карданро дорад, ин маънои худро фурӯгузор намуда, ба маънои дар Эрон доштаи он, яъне хавотир будан мавриди истифода қарор гирифта истодааст. Аммо дар навиштаи нависанда ин калима ба маънои тоҷикии он, яъне интизорӣ, мунтазир будан истифода шудааст: «Ситора, ки то аз чашм дур шудани ӯ нигаронаш буд, бо сад гумону андеша ҷониби хонаи хоҷааш гом бардошт» [18, с. 13].

Яке аз талаботи насри таърихӣ бо калима ва ибораҳои замони мавриди тасвир эҷоди ҷазои иҷтимоӣ ва ҳаётии он давра мебошад, ки дар ин бора қаблан ҳам ишорат шуд. Нависанда бояд асари худро тавре таҳия намояд, ки ҷазои он замон пеши назар ҷилвагар шавад ва ин амал дарки маънои калима ва ибораҳоро осон мегардонад: «Ба сипоҳиён силоҳу сипар ва пирохани симтур ҳамесохтанд» [18, с. 22]. Истифодаи истилоҳи силоҳу сипар ва пирохану симтур бо феъли «ҳамесохтанд» ин қаробати замониро таъмин кардааст.

Нависанда зимни эҷоди асари таърихии «Мунтасир» аз калимаҳои лаҳҷавӣ аз қабилӣ, бохчон – зани дуюм, куталкунон – кашола карда бурдан, шалпар – хаста, монда, пучала – пажмурда ва ғайра истифода бурдааст. Ба

назари мо, дар асл ин калимаҳои истифодабурдаи нависанда чандон қобили қабул ҳам нестанд ва ҳусни асарро то андозае коштаанд. Чунки мо намедонем, ки ин калимаҳо оё дар забони тоҷикӣ қарни X истифода мешуданд ё на, ҳарчанд ин калимаҳо дар лаҳҷаҳои муосир мураввачанд. Зимни мутолиаи осори гуногуни насри он замон низ мо бо ин қабил калимаҳо вонахӯрдём.

Аброр Зоҳир дар романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» калимаҳои шевагии маҳаллии худро зиёд истифода намудааст, ки дар миёни мардум хеле роиҷанд. Ин қабил калимаҳои шевагӣ на танҳо хосси маҳалли нависанда мебошанд, балки сокинони аксар манотиқи ҷумҳуриамон низ онҳоро хуб мефаҳманд ва дар муҳовараи худ зиёд истифода мебаранд. Нависанда ҳамин серистифода будани ин қабил калимаҳои шевагиро ба назар гирифта, онҳоро дар романи хеш ба тақрор қор фармудааст, ки на дар ҳама маврид мақбул афтадаанд.

Таҳқиқ маълум намуд, ки нависанда дар асари «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» зиёда аз панҷоҳ калимаи шевагиро мавриди истифода қарор додааст. Мо ин гуна калимаю таркибҳои шевагии дар асар истифодашударо ба қисмҳо ҷудо намудём:

Як қисми ин гуна калимаҳо номи ашёро ифода мекунанд, чунончи: ачинабод, бефарагӣ, бору бун, гулаку санг, ғанан, чойлоб, челақ, улус, шиғ, ҳода, почаканда, таҷанг, иргай. Қисми дигари калимаҳои шевагӣ ибораҳои сифатианд: буғмаворӣ, ғанани ҷавмаст. Аз калимаҳои шевагии дар роман истифодагардида аксарияташон ҳаракату амали ашёро мефаҳмонанд. Масалан: асра қардан, вар нахӯрдан, ғӯтақ задан, дам ҳот қардан, дингила задан, дови соф додан, зихнагӣ нақардан, қаллағут задан, қӯр гирифтан, маҳтал нашудан, меқарден, сану ман қардан, сурондан, хара қардан, чаппақардон қардан, чен набудан, шаст шинонидан, таҳранги накуҳиши наҳшат, сусти фулуст, сари бод бардоштан, сардақа рафтан, қундабур қал қардан, песонда нигариштан ва ғайра.

Таъкиди ин нуктаро зарур медонем, ки нависанда дар роман, агар баъзе калимаю вожаҳоро дар ҳолатҳои зарурӣ ҳамагӣ як маротиба қор фармуда бошад, бархеи онҳоро дар лаҳзоти барои худ мувофиқ бештар тақрор намудааст. Масалан, калимаю таркибҳои шевагии «бору бун», «маҳтал

нашудан», «сану ман кардан» ва «сардака рафтан»-ро думаротибагӣ корбаст кардааст.

Дар фасли «Шаби беҳобӣ» нависанда ҳангоми тасвири ҳолати беқарорию ҳоби роҳат надидани Шохрух калимаи шевагии «ғот»-ро чунин истифода кардааст: «Шоҳ дар ин ғот, ҳар шаб ҳоби роҳат дошт, аммо имшаб таъя ба болиштҳои ғафси пашмин дода, гирифтор буд ба андешаҳои мағшуши ҷонҷоҳ» [23, с. 3]. Аммо дар мисоли истифодаи ин калима онро метавон як навъ кӯшиши эҳёи чунин вожагон аз ҷониби нависанда унвон кард. Вожаи «ғот»-ро мураттибони «Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» чунин шарҳу тавзеҳ додаанд: «Ғот – вақт, ҳин, маврид, лаҳза» [168, с. 161]. Азбаски ин калима дар аксар манотиқи ҷумҳуриамон мавриди истифодаи умум қарор дорад ва одамон дар аснои гуфтугӯи худ ин калимаро фаровон истифода мебаранд, бинобар ин, муаллиф ҳамин серистифода будани вожаи мазкурро ба назар гирифта, онро дар асараш ҷой додааст. Вале бояд ба эътибор гирифт, ки дар мутуни классикӣ ҳам баъзан истифодаи ин калима ба ҷашм мерасад, ки ба ҳамин маънии мавриди назари муаллиф ба қор рафтааст.

Ҳамчунин, дар фаслҳои «Шаби беҳобӣ» ва «Баҳси шомҷоҳ» вожаи «сардака» дар ҷумлаҳои зерин мавриди истифода қарор гирифтааст: «Ҳар ки ба неруи лашкари ман сардака меравад, шохаш мешиканад» [23, с. 3]. «Бо тавоно сардака рафтани тикидаст қамолӣ беҳирадист» [23, с. 20]. Калимаи шевагии «сардака» ҳосси ғӯиши соқинони Данғараи боло бошад ҳам, ин вожаро соқинони баъзе мавзеҳои шаҳри Леваканд, аз ҷумла дар зодгоҳи муаллиф (деҳаи Боҳтуробод) ва деҳоти шаҳру ноҳияҳои дигари ҷумҳуриамон низ мавриди истифода қарор медиҳанд. Калимаи мазкур аз ҷониби мураттибони «Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» чунин шарҳ дода шудааст: «Сардака: сардака шидан – ба ифода омадан» [168, с. 537]. Аз мазмуни матни боло бармеояд, ки назар ба ҷумлаи якум дар дуҷумлаи он калимаи «сардака» муносибтару возеҳтар мавриди истифода қарор гирифтааст.

Бад-ин минвол дар фасли «Ҳайрати устод» ҳангоме ки Ҷомӣ бо ҳамсабақони худ дар хусуси ба Самарқанд барои таҳсил рафтаниро маслиҳат

мекунад, Муиниддин бо баҳонаи волидайнӣ пир доштан ва ба парастории ӯ ниёзманд буданашон ба Самарқанд рафта натавонистанашро баён месозад, вале рафиқон бародар доштанаашро ба ӯ ёдрас мешаванд. Дар ҳамин маврид Муиниддин дар хусуси бародари аёлмандаш чунин иброз медорад: «Ӯ худ гулаку санги бисёре дорад. Писари аршадашро натавонист ба таълим фаро гирад, ҳарчанд ки зехни тезу гиро дошт» [23, с. 7].

Таркиби шевагии «гулаку санг»-ро, ки хосси гӯйишҳои сокинони ҷануби Тоҷикистон мебошад, мардум онро аксаран дар мавриди баён намудани аёлмандию соҳиби тифлони зиёд будани шахс истифода мебаранд. Таркиби «гулаку санг»-ро дар шакли таркибиаш мо дар «Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» пайдо накардем, вале дар он вожаи «гулак», ки хосси гӯйиши сокинони Шимоли Кӯлоб мебошад, ба ду маъно шарҳ дода шудааст: «Гӯлак – 1. кӯдак, тифл; 2. ҷавон, наврас» [168, с. 134].

Аброр Зоҳир, ки худ дар деҳот ба воя расидаву аз калимаҳои шевагии маҳалли худ, ҳамчунин, тавассути мутолиаи зиёди кутуби бадеӣ ва муошират бо сокинони дигар манотиқи ҷумҳури аз вожаю калимаҳои зиёди шевагии халқи тоҷик оғаҳӣ дошт, чун дигар адибони муосиру классикӣ баъзеи онҳоро дар осори хеш низ ба кор бурдааст. Ҳамин аст, ки дар романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» калимаю вожаҳои зиёди шевагӣ ба назар мерасанд.

Дар роман дар баробари фаҳмо будани маъноӣ аксар калимаҳои шевагӣ, ҳамчунин, дар он ба вожаҳое рӯ ба рӯ меоем, ки на ҳар кас ба маънии асосии онҳо сарфаҳм меравад. Дар забони гуфтории халқамон вожаҳои нодире низ мавҷуданд, ки шояд хосси як манотиқи кишварамон бошанд. Масалан, дар фасли «Баҳси шомгоҳ» мо ба таркиби «тахранги накуҳишу нашҳат дошт» дучор меоем, ки дар фаҳмидани он на ҳар кас қодир аст: «Як муддат хомӯш ба чехраи ороми писар зехн монда, ба тақвияти суҳанони боло чанд ҳарфи дигар таҳранги накуҳиши нашҳат дошт, афзуд...» [23, с. 21]. Мутаассифона, калимаҳои шевагии «тахранг» ва «нашҳат»-ро мо дар ягон фарҳангу луғатҳои дастрас пайдо карда натавонистем. Аз рӯйи мантиқ таркиби шевагии «тахранги накуҳиши нашҳат дошт»-ро дар ҷумла ба маъноӣ монанди суҳанони накуҳишӣ

таъсир доштани кавли гӯянда фаҳмидан мумкин аст. Дар бархе гӯйишҳо калимаи «таҳранг» бо «шакли таҳдор» дучор меояд, ки сухани кинояомезро мегӯянд, ки он ҳам ба дашном қаробат дорад.

Ҳамчунин, дар фасли «Бойсунғур ва китобхонаи ӯ» таркиби «сари бод»-ро муаллиф бамаврид қор фармудааст ва он хосси забони гуфтори мардуми тоҷик аст. Ин таркибро муаллиф ҳангоми ба таъкиби саҳти Шохрух гирифта шудани намоёндогани маслаки ҳуруфия истифода кардааст: «Бадхоҳон аз фурсати фароҳамомада ба суди хеш истифода бурда, ҳарифи ҳудро бо як гап қурбон мекарданд. «Пайрави маслаки ҳуруфист». Сари бод мебардоштандаш» [23, с. 34].

Ин таркибро мурағбатҳои «Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» зимни шарҳ додани вожаи «сар» чунин ба қалам овардаанд: «Сари бод – дар як лаҳза; зуд, якбора, дарҳол, ғавран; барқвор, тозон, шитобон» [168, с. 532].

Дар фасли «Рӯ ба Самарқанди илмпарвар» дар ҷумлаи зерин ду унсури шевагӣ: яке калимаи мураккаби «аҷинабод» ва дигаре таркиби «ҳара мекард» истифода гардидааст, ки аз мазмуну муҳтавои онҳо қуллӣ сокинони кӯҳистони ҷумҳуриамон воқифанд: Чунончи «Роҳ аз регзори паҳновар мегузашт, ки мушхори хушқу парешонро аҷинабод аз як гӯша ба гӯшаи дигар ҷарҳонда, бо ҷангу ҳок печонда дар доманаи тепаҳои дурушт ҳара мекард» [23, с. 41]. Ҳамчунин, дар ҳамин фасли китоб калимаи мураккаби «кундабур» низ оварда шудааст, ки хосси гӯйишҳои мардуми деҳот мебошад: «Дарахтони бедро кундабур ҷо-ҷо қал қарда буданд, ки ин нишони наздик будани манзили зисти одамон маҳсуб меёфт» [23, с. 41].

Агар ҳонанда ба мазмуни аксар калимаҳои шевагӣ шинос бошад ҳам, на ҳар кас ба маънии вожаи «кундабур» сарфаҳм меравад. Мутаассифона, ин вожа дар «Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» шарҳ дода нашудааст, вале аз мазмуну мантиқи ҷумла фаҳмидан мумкин аст, ки шохҳои дарахтони аз кунда болотар буридашударо мефаҳмонад.

Ҳамчунин, дар ҷумлаҳои зерин муаллиф овардани калимаҳои шевагии «қӯр», «дингила мезад» ва «гирду вана»-ро истифода кардааст, ки қам қасоне

шевагӣ будани он вожаҳоро пайхас мекунад: «Ба шарафашон оши палав пухтанд. Сухбаташон кӯр гирифт» [23, с. 42]. «Ҳанг мезаду ханг мезаду тиз медод, дингила мезаду чарх мерафт» [23, с. 52]. «Қозизодаи Румӣ, ки дар Самарқанду гирду ванаи он бо таҳаммулпазириву ҳӯи нек ном бароварда буд, бо шогирди доно, вале хоксори худ Абдурраҳмони Ҷомӣ суҳбати гарм орошт» [23, с. 58].

Шарҳи калимаи «кӯр»-ро мо аз «Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» пайдо карда натавонистем, вале онро дар «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» чунин дарёфтем: «Кӯр – моя, сафедӣ, миқдори муайяни ҷурғот, ки барои хобонидани ҷурғоти тоза ба даруни шир меандозанд» [159, с. 263]. Калимаи «дингила» ва таркиби «гирду вана»-ро мураттибони «Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» бад-ин гуна тавзеҳ додаанд: «Дингила/динг-динг – динг-динг, ҷастухез» [168, с. 201], «гирду вано – гирду атроф» [168, с. 128].

Аз шарҳи калимаю ибораҳои шевагии дар боло овардашуда маълум мегардад, ки нависанда дар баробари хуб донишони забони адабии тоҷикӣ, ҳамчунин, аз калимаю ибораҳои шевагии диёри худ ва манотиқи дигари ҷумҳурӣ ва ҳатто берун аз он низ нек бохабар будааст. Масалан, нависанда дар ҷумлаҳои зерин тавонистааст, ки калимаҳои шевагии «чаппагардон» ва «таҷанг»-ро истифода намояд: «Дар деворҳои чаппагардонаш аломатҳову навиштаҳои барояш номафҳумро пайхас бинмуда буд, ки чун авроқи пора-пора парешон мехобиданд» [23, с. 58-59]. «Дар яке аз ҷунин рӯзҳои тира, ки саргарону таҷанг буд, мулозимон хабар оварданд, ки ҳузури ӯ чанд нафар ашхосси ба назар фозил ташриф меоранд» [23, с. 67].

Агар аз маънои калимаи «чаппагардон» хонанда хуб огоҳ бошад ҳам, ба мазмуни вожаи «таҷанг» на ҳама сарфаҳм меравад. Вожаи «таҷанг» дар «Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» ба ду маънӣ омадааст: «Таҷанг – 1. Таҷанг, бадҳашм, бадқаҳр; ҷангара, ҷанҷолӣ; 2. Яқрав, гарданшах» [168, с. 600].

Дар романи «Чилои чоми Чомӣ» дар баробари истифода гардидани калимаҳои шевагӣ, ҳамчунин, аз ҷониби муаллиф калимаю вожаҳои нодиру камистеъмоли адабӣ низ истифода гардидаанд, ки ба маънои онҳо на ҳар хонандаи одӣ сарфаҳм меравад. Аҳли қалам, махсусан адибон, калимаҳои нодири дар боло овардашударо дар осори хеш хеле кам, ё ин ки банудрат истифода мебаранд. Чунончи: «пузханд» [23, с. 3-92], «даъваш» [23, с. 4], «ошарф» [23, с. 5], «кирд» [23, с. 6; 8; 9; 13], «маншаи ханда» [23, с. 103; 113; 156], «зарангӣ» [23, с. 13], «дастак» [23, с. 18], «фазилятфурӯшӣ» [23, с. 27], «бармахида» [23, с. 49], «шинга» [23, с. 52], «гулпурсӣ» [23, с. 68], «тавтиа» [23, с. 75], «виждонҳаромӣ» [23, с. 82], «лачан» [23, с. 89], «лоуфассал» [23, с. 102], «шолудагарой» [23, с. 128], «ситеғ» [23, 131], «роҳиб» [23, с. 133], «эхтизоз» [23, с. 138], «сизар» [23, с. 139], «хату чак» [23, с. 212] ва ғайра.

Аз байни калимаю таркибҳои дар боло овардашуда вожаи «пузханд» ва таркиби «маншаи ханда кардан»-ро нависанда дар асари хеш зиёд истифода карда, боқимонда калимаҳоро фақат якборӣ қор фармудааст. Инро ҳам бояд таъкид кард, ки таркиби «маншаи ханда кардан»-ро нависанда гоҳо дар шакли «машаи ханда кардан» низ овардааст.

Шарҳу тафсири ҳар ду гунаи таркиби боло дар «Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ» оварда шудааст. Чунончи, «маншаи ханда кардан» маънои «масҳара, мазох; ҳаҷв» [160, с. 234]-ро дошта, «манша: машаи ханда табассум, табассум кардан» [160, с. 237]-ро мефаҳмонад.

Калимаи «пузханд»-ро мураттибони «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» чунин шарҳ додаанд «пузханд//писханд – лабханди масҳараомез, лабханд аз рӯи таҳқир ва истехзо, пузханд; писханд задан (кардан) лабханди масҳараомез кардан; бо писханд гап задан, бо истехзо гап задан [167, с. 105].

Дар романи мазкур нависанда ҷо-ҷо ба ин ё он муносибат аз номи қаҳрамонҳои асар ҳадисҳои пайғамбари ислом ҳазрати Муҳаммад (с)-ро низ меоварад. Масалан, дар фасли «Ҳайрати устод» суҳан дар хусуси толибилмони панҷгонаи мадрасаи Ҳирот меравад ва мударрис Мавлоно Ҷоҷармӣ аз уҳдаи таълими панҷнафарон – Хусайн, Шамсиддин, Довуд, Муиниддин ва Чомӣ

набаромада, онҳоро аз дарс озод менамояд, вале онҳо як лаҳзаи вақти худро беҳуда нагузаронда, ба илмомӯзӣ бештар саъй мекарданд: «Ночор, боз муддате онҳоро ҷавоб медод, ки вақтро ба истироҳат гузаронанд, аммо толибилмони иродатманд ягон лаҳзаи вақти қимати худро таслими фароғату фараҳмандӣ намекарданд. Ҳадиси ҳазрати Муҳаммад (с) ҳалқаи гӯш аз гахвора то гӯр илм ҷустанӣ буданду дониш» [23, с. 6].

Пас аз таҳқиқу баррасӣ гуфтан мумкин аст, ки Аброр Зоҳир дар романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» калимаҳои шевагиро бамаврид истифода намудааст, ки дар забони гуфтугӯии мардуми тоҷик роиҷанд. Вожаҳои истифодашудаи шевагӣ дар асар на танҳо хосси маҳалли нависанда мебошанд, балки сокинони аксар минтақаҳои кишварамон низ онҳоро хуб доништа, дар гуфтугӯ истифода мебаранд. Муаллифи роман калимаҳои шевагиро вобаста ба мазмуну моҳияти матн ба назар гирифта, онҳоро дар романи ҳеш кор фармудааст.

3.2. Истифодаи шеър дар романҳои «Мунтасир» ва «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ».

Дар ин фасли диссертатсия кӯшиш ба ҳарч рафт, ки истифодаи шеър дар романҳои «Мунтасир» ва «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» мавриди таҳқиқу пажӯҳиш қарор дода шавад. Ёдовар бояд шуд, ки хонандаи тоҷик аввалин маротиба бо шеърҳои Мунтасир ҳамчун шоири замони Сомониён тавассути китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (1958) ошноӣ пайдо карда буд.

Муаррих А. Мухторов дар китоби «Сомониён: замон ва макон» дар боби «Ташаккули адабиёти тоҷик» дар қатори дигар шоирони замони Сомониён мухтасар оид ба рӯзгори Мунтасир маълумот дода, дар ҳаҷми 13 байт шеърҳояшро низ намуна овардааст.

А. Мухторов шеърҳои Мунтасирро аз китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (1958) баргузида, бо кадом сабабе як порчаи шеърӣ ӯро, ки аз ду байт иборат мебошад, ҳазф намудааст. Баъдан мураттибони китобҳои «Шоирони аҳди Сомониён» (1999) ва «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (2007) Худой Шарифов ва Абдушукури Абдусаттор низ дар бораи Мунтасири Сомонӣ мухтасаран маълумот дода, аз ашъори ӯ 8 байтро намуна овардаанд, ки дар байни онҳо як

рубоиӣ ӯ тозапайдо мебошад. Онҳо низ бо кадом сабабе аз байтҳои собиқ дар китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (1958) чопшуда 5 байтро ихтисор намуда, дар охири маълумотномаи ба шоир додашон «аз ӯ 8 байт боқӣ мондааст» [150, с. 125], [4, с. 453] гуфтаанд.

Муаррих Н. Неъматов низ дар китоби «Давлати Сомониён» дар бораи шоир мухтасаран маълумот дода, як порчаи шеърӣ ӯро намуна меорад. Ӯ ба соҳибмаълумоту бамаърифат будани Мунтасир чунин ишорае кардааст: «Абуиброҳими Исмоили Мунтасир марди заковатманд ва бомаълумот буд» [111, с. 148].

Бо вучуди асари таърихӣ будани романи «Мунтасир» дар он шеърҳои шоирони гузашта ва муосирони Абуиброҳими Исмоил мавҷуд мебошанд. Масалан, дар китоб шеъри адибони замони қадим чун Абулянбағӣ Аббос ибни Тархон (асрҳои 7-8 м.) ва ашъори шоирони замони Сомониён ба монанди Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ (858-941), Форобӣ (873-950), Абумузаффари Балхӣ, Абулмуайяди Балхӣ (ним. ав. а. X), Муродӣ (ним. ав. а. X), Абумансурӣ (ваф. 963), Абулқосим Фирдавсӣ (934-1020), Унсурӣ (968-1040), Фаррухӣ (977/981-1038) ва Абуалӣ ибни Сино (980-1037) ба ин ё он муносибат истифода гардидаанд.

Инро ҳам бояд зикр намуд, ки дар роман байтҳои «Зи шири шутур хӯрдану сусмор»-и Абулқосим Фирдавсӣ дар саҳифаҳои 82 ва 107 такроран омадааст ва хуб мебуд, ки дар мавриди дуҷум муаллиф ягон байти дигари шоирро иқтибос мекард. Дар оянда агар романи «Мунтасир» бознашр шавад, матни китобро аз назари таҳрири ҷиддӣ гузаронида, фикру ақидаҳои мунаққидону хонандагон низ перомуни беҳтар гардидани он ба назар гирифта шавад.

Муаллиф баръакси симои Абдумалики беирода (бародари Мунтасир – Т.С.), Абуиброҳими Исмоилро ҳамчун шоиру шеърдӯст нишон додааст, ки инро мо дар тасвири нависанда аз забони худӣ ӯ пай мебарем: «Ба шеъру шоирӣ ҳавас доштам, андешаи мансаб кай ба ҳаёлам меомад. Акнун ин ният (барқарорсозии давлати Сомониён – Т.С.) ба сар дорам. Зиндон маро дигар

кард. Оё мардуми ба ин ҳол афтода, ки гуруснагиву душвории рӯзгор мекашад, аз паси ваъдаҳои ман меравад? Оё ба мани шоир, ки ҳаргиз ҳаваси минбару мансаб надоштам, бовар мекунад? Маро китобу хома аз ҳаёти воқеӣ дур намуд, – бо қаҳр муҳокима меронд Абуиброҳими Исмоил» [18, с. 5].

Дар ҷойи дигари китоб ба шеърӯ шоирӣ майл доштани Абуиброҳими Исмоилро мо дар суҳбати сартарош бо муштариаш дармеёбем, ки дар роман ҷунин ба қалам дода шудааст: «Абуиброҳими Исмоил ба шеърӯ шоирӣ ҳавас доштааст. Ба шунидам, шефтагӣ ба шеър онҷунон дар ӯ қавӣ будааст, ки ҳаргиз орзуи тоҷу тахт накарда. Маҳз бо ин иллат ба тахт Абдумаликро шинондаанд, ки ягон фазилате надошт» [18, с. 6].

Нависанда барои тақвияти суҳанони хеш аз забони қаҳрамони асосии асар – Мунтасир дар лаҳзаҳои мувофиқ порчаҳои шеъриеро мисол меорад. Масалан, ҳангоми дар зиндон будан Абуиброҳими Исмоил дар ҳасрати рӯйи дӯстдоштааш Ситора обу адо гашта, худ ба худ начво мегуфт ва ин вазъияти ӯро яке аз зиндониён пай бурда, дар ҷӣ хусус суҳан карданаширо мефурсад ва ӯ дар ҷавоби ин суол байти зеринро меҳонад:

Бо ошиқон нишину ҳама ошиқӣ гузин,

Бо ҳар ки нест ошиқ, ба вай кам гӯю кам нишин [18, с. 9].

Пас аз таҳқиқи байти боло маълум гардид, ки он яке аз абёти қитъаи зерини Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ буда, аз се байт иборат аст ва шакли саҳеҳи он ҷунин аст:

Бо ошиқон нишину ҳама ошиқӣ гузин,

Бо ҳар ки нест ошиқ, кам кун қариниё [32, с. 59].

Абуиброҳими Исмоил дар зиндон бештар аз ҳама ба ёди маҳбубааш Ситора месӯхту шеърҳои ошиқона месурӯд ва ин рафтори ӯро зиндониён ҷунунзадагӣ мешумориданд» [18, с. 10].

Дар ҷойи дигари роман ҳангоме ки лашкари Сомониён аз ҳамлаҳои Қарахониён шикаст меҳӯрад ва Мунтасир ҳамроҳи лашкариёнаш фирор карда ба Хуросон паноҳ мебарад, он ҷо бо Абулқосими Симҷӯрӣ оид ба нақшаҳои ояндашон суҳбат меороянд. Дар аснои суҳбат суҳан аз он меравад, ки Султон

Маҳмуд Бухороро забт кардан мехоҳад. Мунтасир дар ин лаҳза барои Абулқосими Симҷӯрӣ ду байти Фирдавсиро, ки ба муносибати ҳамлаи арабҳо ба хоки Мовароуннаҳр гуфта шуда буд, кироат мекунад:

*Зи шири шутур хӯрдану сузмор,
Арабро ба ҷое расидаст кор,
Ки тахти Каёнро кунад орзу,
Туфу бар ту, эй чархи гардун, туфу [18, с. 82].*

Дар ҷойи дигар муаллиф як порчаи қасидаи Фаррухиро, ки дар он ӯ Султон Маҳмуди Ғазнавиро барои забт намудани Рай талқин менамояд, истифода кардааст, ки матлааш чунин аст:

*Райро баҳона нест, бибояд гирифт Рай,
Вақт аст агар ба ҷанг сӯи Рай кашӣ инон [18, с. 90].*

Маълум аст, ки байти мазбур, яке аз абёти қасидаҳои барои кишваркушоиҳои Султон Маҳмуди Ғазнавӣ бахшидаи Фаррухӣ мебошад.

Дар оғози роман аз забони Абуиброҳими Исмоил қитъаи шеърӣ оварда мешавад, ки муаллиф онро аз китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (1958) баргузидааст ва дар поён матлаи онро намуна меорем:

*То ту, эй моҳ, зери хок шудӣ,
Хокро бар сипеҳр фазл омад [3, с. 374].*

Дар боби ҳаждахуми роман нависанда боз як шеъри Мунтасирро аз забони сарбозон намуна меоварад, ки аз 4 байт иборат аст:

*Гӯянд маро, ки зи чӣ рӯ хуб насозӣ
Маъвогаҳи ороставу фарши мулавван?
Бо наъраи гурдон чӣ кунам лаҳни муганнӣ?
Бо нӯяи аспон чӣ кунам маҷлиси гулшан?
Чӯши маю нӯши лаби соқӣ ба чӣ кор аст?
Чӯшидани хун бояд бар айбаву ҷавшан.
Асп асту силоҳ асту маро базмгаҳи бог,
Тир асту камон асту маро лолаву савсан [18, с. 119].*

Дар боби ҳаждаҳуми роман як рубой ва ду ғазали Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ аз забони писарбачае оварда шудааст. Таҳқиқ нишон дод, ки рубоии бо унвони «Номат шунавам дил аз фараҳ зинда шавад» ва ғазали бо мисраи «Гирифт хоҳам зулфайни анбарини туро» оғозшуда моли Рӯдакӣ буда, ғазали бо матлаи зерин омада, дар девони ӯ мавҷуд нест:

*Маро зи ҳасрату ғам як даме ҷудой нест,
Нишотро зи азал бо ман ошноӣ нест [18, с. 120].*

Муаллифи шеърӣ болоро муайян кардан ба мо муяссар нагардид, зеро онро дар миёни ашъори Рӯдакӣ ва шоирони ҳамасри ӯ пайдо карда натавонистем ва маълум нагардид, ки нависанда онро аз кучо иқтибос оварда бошад.

Аз ҷониби муаллиф дар боби бисту сеюм ҳангоми дар таърифи шаҳри Самарқанд сухан рондан порчаи шеърӣ машҳури Абулянбағӣ Аббос ибни Тархонро намуна меоварад, ки чунин аст:

*«Самарқанди қандманд,
Баз-инат кӣ афғанд?
Аз Чоч та беҳӣ,
Ҳамеша та ҳеҳӣ...» [18, с. 15].*

Дар боби бисту чоруми роман як қитъаи Мунтасирро, ки сарбозон ҳангоми муҳорибаҳо месуруданд, дӯсти наздики шоир – Мақсуд барои таскини дили Мунтасир қироат мекунад. Ёдовар мешавем, ки матни пурраи шеърро мо дар боло нишон додаем ва дар роман аз ин қитъа фақат байти матлаи он оварда шудааст.

Ба ҳамин монанд дар боби бисту шашуми роман ҳангоме ки Мунтасир дар набардҳои нобарори панҷсола хаставу дилмонда мешавад, порчаи шеърӣ зеринро барои таскини дили ҳеш замзама мекунад:

*Ғарра машав ба он ки ҷаҳонат азиз кард,
Эй бас азизро, ки ҷаҳон кард зуд хор.
Мор аст ин ҷаҳону ҷаҳонҷӯӣ моргир
В-аз моргир мор барорад гаҳе димор [18, с. 155].*

Пас аз таҳқиқ маълум гардид, ки шеърӣ боло моли Имораи Марвазӣ буда, дар китоб байти дуҷуми он ба Рӯдакӣ низ нисбат дода шудааст ва нависанда ҳаминро ба назар гирифта, дар романи хеш онро бидуни зикри муаллифи он истифода кардааст.

Боби бисту шашуми роман ба мағлубият, гурезагӣ ва дилхастагӣю руҳафтадагӣ, ғаму дард ва нобарориҳои Мунтасир бахшида шудааст. Дар чунин вазъияти номусоид ҳам Мунтасир орзу мекард, ки «баъди ба даст овардани тоҷу тахт, чун дар замони ҳукмронии Исмоил ва Насри II ҳамаи фозилони давронро гирд меорад, китобхонаҳои бузургро аз нав барқарор мекунад. Вале қудрат надошт!» [18, с. 155].

Нависанда муносиби ҳоли қаҳрамони асосии роман байте аз Абулмуайяди Балхиро намуна меорад, ки чунин аст:

*Далере, ки тарсад зи пайкону тир,
Зани зоҷ хонаш, махонаш далер [18, с. 155].*

Аброр Зоҳир дар ин боб низ аз эҷодиёти Мунтасир шеъреро истифода менамояд, ки аз шаш байт иборат аст ва мо дар поён матлаи онро намуна меоварем:

*Зи бими теги ҷаҳонгиру гурзи қалъакушой,
Ҷаҳон мусаххари ман шуд чу тан мусаххари рой [18, с. 158].*

Бояд зикр намуд, ки дар романи «Мунтасир» қариб ҳамаи шеърҳои истифодашуда бо саҳву хатоҳои имлоиву мантиқӣ чоп гардидаанд ва ин ҳама иштибоҳоти дар шеърҳо рухдодаро дар нашрҳои ояндаи роман ислоҳ мебояд кард. Дар шеърӣ ғавқуззикр низ мисраи сеюми он аз чоп афтадааст, ки қаблан низ ба ин нукта ишорат рафт.

Дар боби бисту ҳафтуми роман ҳангоми Ситора дар тан либоси мардона ба ҷониби Бухоро равон мешавад, дар саҳро бо мӯйсафеди ҷӯпоне вомехӯрад ва онҳо дар бораи Бухоро, мардуми он, Мунтасиру Насри Илоқхон суҳанронӣ мекунанд ва дар аснои суҳбат мӯйсафед аз Рӯдакию Балъамӣ ва замони гулгулшукуфӣи ҳокимияти Сомониён ёдовар шуда, шеърӣ машҳури Рӯдакӣ

«Бӯйи Ҷӯйи Мӯлиён ояд ҳаме»-ро меҳонад. Дар роман матни ин қасидаи Рӯдакӣ дар ҳаҷми шаш байт оварда шудааст.

Романи «Мунтасир», агар аз як тараф, дар бораи талошҳои охири намояндаи сулолаи Сомониён Абуиброҳими Исмоил бар зидди ғосибону аҷнабиён эҷод шуда бошад, аз дигар тараф, дар роман ӯ ҳамчун шоир, зиёӣ ва шахси фарҳангпарвари замони Сомониён инъикос гардидааст. Аз ин рӯ, романи «Мунтасир»-ро аз рӯйи мазмуну муҳтавоаш метавон асари таърихӣ, эпикӣ, эпикӣю ишқӣ ва ишқӣю адабӣ номид. Дар роман тасвири майдони ҷангу набард ва кишварситонӣ назар ба лаҳзаҳои ишқварзию адабӣ бештар мебошанд ва аз ҳамин хотир ҷанбаи эпикӣ он дар ҷойи аввал истода, мазмуни ишқӣю адабӣ доштани асар дар назари хонанда ҷойи дуюму сеюмро ишғол менамояд.

Хулоса, дар романи «Мунтасир» дар 14 маврид порчаҳои шеърӣ оварда шудааст. Абёти дар роман истифодашуда, дар маҷмӯъ аз 41 байт иборат мебошанд. Матни шеърҳо ба истиснои чанд байт, асосан, аз шоирони замони Сомониён интихоб гардидаанд, ки мансубияти онҳо ба шоирон ба таври зайл аст: Аз Абулянбағӣ 1 шеър (2 байт), Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ 6 шеър (11 байт), Абулмуайяди Балхӣ 1 шеър (1 байт), Абулқосим Фирдавсӣ 2 шеър (4 байт), Имораи Марвазӣ 1 шеър (2 байт), Фаррухӣ 1 шеър (3 байт), Мунтасир 4 шеър (14 байт) ва 1 шеър (4 байт), ки муаллифаш маълум нагардид. Нависанда тавонистааст, ки шеърҳоро вобаста ба мазмуну муҳтавошон дар мавридҳои муносиб дар асар ҷой диҳад. Чунончи, он шеърҳое, ки аз номи Мунтасир меорад, чунин ҷойгузин намудааст. Шеърҳои мазмуни ошиқона доштаре ҳангоми суҳан дар бораи маҳбубааш – Ситора рафтан оварда, он шеърҳое, ки дорои мазмуни ҷанговаронаанд, дар аснои размҳо ва шеърҳои мазмуни маъносидоштаре вақтҳои шикасту нобарориҳои Мунтасир овардааст.

Хотиррасон бояд кард, ки аз 14 порчаи шеърӣ дар роман истифодашуда, шеъри Абулқосим Фирдавсӣ («Зи шири шутур хӯрдану сусмор...» (саҳ. 82, 107) ва шеъри Мунтасир («Гӯянд маро чун салаби хуб насозӣ...» (саҳ. 119, 150) ду маротибагӣ намуна оварда шудаанд.

Романи таърихии «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ»-и Аброр Зоҳир ба рӯзгори талху пурмочаро ва ғочабори яке аз симоҳои бузурги асри XV Мавлоно Нуриддин Абдуллоҳи Ҷомӣ бахшида шудааст. Муаллиф дар роман айёми дар мадрасаҳои Ҳироту Самарқанд таҳсил кардаҳои Ҷомӣ, дӯстӣ ва робитаҳои эҷодии ӯ бо аҳли илму адаби ҳавзаҳои адабии Ҳироту Самарқанд, ҳамчунин, ҳамкорию ҳамнишинӣ бо ҳокимони ин шаҳрҳо, сафарҳо, ҳамчунин, лаҳзаҳои воқеаҳои ҳаёти шоирро бо рангубори бадеӣ ба риштаи таҳрир кашадааст. Инро ҳам бояд қайд кард, ки Аброр Зоҳир дар баробари инъикоси рӯзгори басарбурдаи қаҳрамони асосии асар – Абдуллоҳи Ҷомӣ, ҳамчунин, дар роман аз ашъори ӯ ва дигар шоирони гузаштаи тоҷикӣ форс порчаҳои шеърро мавриди истифода қарор додааст.

Аз таҳқиқоти анҷомдода бармеояд, ки муаллиф дар роман дар 92 маврид дар ҳаҷми 285 байти шоирро истифода намуадааст. Муаллиф дар асар аз ашъори Абдуллоҳи Ҷомӣ 170 байт, аз Камолиддин Биноӣ 39 байт ва аз Алишери Навоӣ 31 байт намуна оварда, аз шоирони дигар нисбатан камтар, яъне аз 1 то 7 байтӣ баргузидааст.

Агар боз ҳам аниқтар назар намоем, маълум мегардад, ки Аброр Зоҳир ҳангоми навиштани таърихии «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» аз шоироне ба монанди Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ 5, Абулқосими Фирдавӣ 6, Ҳофизи Шерозӣ 7, Бадриддин Ҳилолӣ 7, Абдуллоҳи Ҳотифӣ 6, Султон Ҳусайни Бойқаро (Ҳусайнӣ) 7 байтиро истифода карда, аз шоироне чун Шарафуддин Умар ибн ал-Мисрӣ ас-Саъдӣ, Мир Камолиддин Ҳусайн ва аз Саъдии Шерозӣ 2-байтиро баргузида, фақат аз пири тариқати нақшбандия Абдулоҳи Ғиждувонӣ ҳамагӣ 1 байтиро иқтибос овардааст.

Шеърҳои дар асар истифодагардида дар ҳолатҳои гуногун оварда шудаанд. Як қисми онҳо шеърҳои муборакбодие мебошанд, ки онҳоро шоирон ба муносибати ба тахт нишастани шоҳону амирони темурӣ гуфта бошанд, дигаронашонро назирағазалҳо, номаҳо ва ғайра шеърҳои ишқию пандуахлоқӣ ташкил медиҳанд.

Аввалин порчаи шеъриро нависанда дар фасли «Ҷомӣ азми Ҳирот мекунад» овардааст. Ҷомӣ хангоми бозгашт аз Самарқанд ба Ҳирот ҳамроҳи ҳамсафаронаш – Алибахшу Ҷавонбахт дар сари роҳ мебинанд, ки мутаваллие гӯри хари мурдари зиёратгоҳ сохтааст. Онҳо понздаҳ сол пеш аз ин дар ҳамон ҷо хари мурдаи Ҷавонбахтро гӯронда буданд. Инак қабри ҳар ба зиёратгоҳи умум табдил ёфтаву мардум барои рафъи мушкилот, баровардани ҳоҷат, шиғои дард ва ё барои расидан ба муроду мақсадҳои худ ба он ҷо омада дуову ғотиҳа хонда, хайру садақа низ мекардаанд. Ҷомӣ зиёраткунандагонро аз ин қор огоҳ месозад ва ба зоирини навмедшуда рӯ оварда, онҳоро барои ин амалашон гунаҳгор намеҳисобад, балки онҳоро тасалло дода, ҳамчунин, дар ин бора шеъри зерини худро низ қироат мекунад:

*Ғизон зи аблаҳии ин харони бедуму гӯш,
Ки ҷумла шайхтарош омаданду шайхфурӯш.
Шаванд бар ду-се рӯзе муриди нодоне,
Тихӣ зи дину хирад, ҳолӣ аз басирату ҳуш [18, с. 95].*

Аброр Зоҳир ғазали болоро аз девони аввали шоир, ки «Ғотиҳат-уш-шубоб» ном дорад, баргузидааст. Ғазали мазкур, дар маҷмӯъ ҳафт байт буда, нависанда дар роман фақат ду байти аввали онро иқтибос овардааст. Муаллиф дар роман воқеаи понздаҳ сол пеш дар миёни Ҷомӣю ҳамсафаронаш – Алибахшу Ҷавонбахт рухдодаро тасвир карда, барои собит намудани воқеаи мазкур, абёти ба мавзӯ наздикбудаи шоирро аз дохили девонаш интиҳоб кардаву дар роман ҷой кардааст. Азбаски дар матлаи ғазал таркиби «харони бедуму гӯш» омадааст, аз ҳамин лиҳоз муаллиф онро ба мавзӯ наздик дониста, мавриди истифода қарор додааст. Ғазали боло дар ҷилди дуюми «Осор»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ мавҷуд мебошад ва мо дар поён ду байти охири онро намуна меорем:

*Нигоҳ дор, Худоё, мудом Ҷомиро
Зи шарри зарқи риёпешагони азрақнӯш.
Ба гӯши ҳуш расон аз ҳарими майкадааш,
Садои наъраи мастону бонги нӯшонӯш [43, с. 11].*

Ҳамчуни, дар фасли «Маҳбуби Ҳирот» низ муаллиф як ғазали Ҷомиро иқтибос меорад, ки он зоҳиран ба Абулқосими Бобур бахшида шудааст. Нависанда ин ғазали мадҳиявиро мустақиман аз чилди дуҷуми «Осор»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ баргузидааст, ки он аз ҳафт байт иборат мебошад. Мо дар поён фақат матлаи онро намуна меорем:

Биё, эй соқии маҳваши, бидеҳ ҷоми майи рахшон,

Ба рӯйи Шоҳ Абулқосим Муизуддавла Бобурхон [43, с. 236].

Ҳамчуни, дар фасли «Пири тариқат»-и роман ғазали навбатии Абдурраҳмони Ҷомӣ аз забони пири тариқати нақшбандия Саъдудиддини Қошғарӣ қироат мегардад, ки матлааш чунин аст:

Марҳабо, эй қосиди мулки маолӣ, марҳабо,

Ас-сало, к-аз ҷону дил нузли ту кардам, ас-сало [23, с. 103].

Мутаассифона, ғазали мадҳиявии шоирро мо муайян карда натавонистем, ки муаллифи роман онро аз кадом маъҳаз гирифта бошад.

Дар фасли «Вусъати ҳукми Абусаид», ки шоҳ Абулқосими Бобур пас аз бемории тулонӣ аз олам мегузарад, ба ҷойи ӯ Абусаиди Курагонӣ ба тахт менишинад ва ба ин муносибат аҳли фазлро ба ҳузур меҳонад, ки дар миёни онҳо Абдурраҳмони Ҷомӣ низ буд. Ҷомӣ ба шоҳи навҷулус ҳамчун армуғон ғазали муборакбодии худро қироат мекунад, ки аз ҳафт байт иборат аст. Мо дар поён фақат матлаъ ва мақтаи онро намуна меорем:

Соқӣ, ба шакли ҷоми зар омад ҳилоли ид,

Май деҳ ба фарри давлати Султон Абусаид [23, с. 115].

Ғазали боло дар девони аввали шоир – «Фотиҳат-уш-шубоб» мавҷуд буда, Аброр Зоҳир онро аз «Осор»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, чилди 1, ки дар ҷумҳуриамон соли 1986 интишор гардидааст, интиҳоб намудааст. Дар поён байти мақтаи онро аз девони шоир намуна меорем:

Ҷомӣ, шакарлабони Самарқандро шудӣ,

Аз ҷон мурид, яссарака-л-Лоҳу мо турид [42, с. 344].

Ҳамчуни, дар фасли «Хумори дидори пир», ки муфтии Самарқанд бо тарафдоронаш бар зидди ақоиди Ҳоча Аҳрори Валӣ барои баҳс кардан дар

ҳавлии ӯ чамъ меоянд, Қомӣ инро шунида, зуд худро барои тарафдорӣ кардан ба манзили пираш мерасонад. Ба баҳсу мунозираҳои мазҳабии дар байни муфтии шаҳру пешвои тариқати нақшбандӣ Хоҷа Аҳрори Валӣ бавуқӯмада, Қомӣ низ шарик шуда, дар тақвияти суҳанони худ, ки беминнат ризку рӯзӣ ёфтано талкину тарафдорӣ мекард, шеърӣ зеринро ба самъи онҳо мерасонад, ки дар поён матлаашро намуна меорем:

*Ба дандон раҳна дар фӯлод кардан,
Ба ноҳун роҳ дар хоро буридан [23, с. 127].*

Шеърӣ боло, ки нависанда дар роман мавриди истифода қарор додааст, яке аз қитъаҳои Абдурраҳмони Қомӣ буда, он аз девони аввал, яъне «Фотиҳат-уш-шубоб»-и ӯ баргузида шудааст. Хотиррасон менамоям, ки шеърӣ мазкур дар китоби «Осор»-и Абдурраҳмони Қомӣ низ ҷой дошта, бо тағйироти ҷузъӣ дар байти мақтаи он, чунин омадааст:

*Басе бар Қомӣ осонтар намояд,
Зи бори миннати дунон кашидан [42, с. 536].*

Айнан дар ҳамин фасл барои дар баҳси ба вучудомада сустӣ накардан Қомӣ шеъреро қироат мекунад, ки мо онро аз «Номаҳо»-и Абдурраҳмони Қомӣ пайдо намудем, ки чунин аст:

*Роҳату ранҷ чун бувад гузарон,
Ранҷи каш баҳри роҳати дигарон.
З-он ки бошад ба мазраи уммед,
Ранҷи ту тухми роҳати ҷовид [46, с. 328].*

Ҳамзамон дар ин фасл Хоҷа Аҳрори Валӣ дар баҳс бо муфтии шаҳр як байтеро аз забони пири тариқати нақшбандиён Хоҷаи ҷаҳон Абдуҳолиқи Ғичдувонӣ низ месарояд, ки чунин аст:

*Дари хилватро бибанду дари суҳбатро кушой,
Дари шайхиро бибанду дари ёриро кушой! [23, с. 129].*

Баъдан, Абдурраҳмони Қомӣ ба баҳс ҳамроҳ шуда, дар масъалаи манфиати дигаронро болотар аз манофеи шахсӣ доништан байтҳои зеринро меғӯяд:

*Зад ба ҷаҳон навбати шоҳанишаҳӣ,
Кавкабаи фаҳри Убайдуллаҳӣ.
Он ки зи ҳуррияти фақр огаҳ аст,
Хоҷаи Аҳрор Убайдуллаҳ аст [23, с. 129].*

Аброр Зоҳир дар фасли «Татаббуи Хоҷа» манзараи дар асри XV дар пайравии ғазалҳои Хоҷа Шамсиддин Ҳофиз Шерозӣ назирағазал навиштани шоирони ҳавзаҳои адабии Шерозу Хуросон, Бухорову Самарқанду Шош, Кобулу Исфаконро зикр намуда, ҳамчун мусобиқаи адабӣ ғазалҳои дар пайравии лисонулғайб сурудаи Ҷомӣ ва Навоиро пайи ҳам байт дар байт намуна овардааст. Дар аввал Абдуллоҳмони Ҷомӣ барои имтиҳони шогирди содиқаш – Алишери Навоӣ, ки бо таҳаллуси Фонӣ шеърҳои тоҷикӣ месурӯд, ишора мекунад, ки яке аз назирағазалҳои дар пайравии Ҳофиз Шерозӣ сурудаашро қироат кунад ва ӯ матлаи ғазалашро меҳонад:

*Баҳорон гар ба гулиан тарҳи ҷому соғар андозем,
Биё, ин сақф бишкوفему тарҳи нав дарандозем [23, с. 135].*

Ғазали мазкур аз нух байт иборат буда, нависанда онро аз «Девони форсӣ»-и Алишери Навоӣ, ки зери унвони «Татаббуи Хоҷа» [37, с. 172-173] омадааст, баргузидааст.

Абдуллоҳмони Ҷомӣ низ он замон матлаи ғазали Хоҷа Ҳофиз Шерозиро низ қироат мекунад, ки маҳз ин шеър боиси эҷоди ғазали Фонӣ гардида буд:

*Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сақф бишкوفему тарҳи нав дарандозем [23, с. 135].*

Ғазали Ҳофизро, ки аз ҳашт байт иборат мебошад, нависанда аз «Куллиёт»-и шоир баргузида дар роман истифода кардааст. Мақтаи ғазали мазкур ин аст:

*Сухандониву хушхонӣ намеварзанд дар Шероз,
Биё, Ҳофиз, ки то худро ба мулке дигар андозем [53, 454].*

Ба ҳамин минвол, Ҷомӣ аз абёти ғазали Ҳофиз Шерозӣ ва Фонӣ низ байтҳои назирағазалашро то ба охир қироат мекунад. Дар ин имтиҳони адабӣ Фонӣ аз ҷониби устодаш Абдуллоҳмони Ҷомӣ баҳои сазовор мегирад, ки ӯ бо

лутфи малеҳ гуфтааст: «Дар татаббуи ту на танҳо риояи ҳунари ҷавобгӯӣ, бал маҳорати олии шоириро дарёфтам, ки ин далел аз қудрати суҳанварии туст ва ояндаи дурахшонат. Аҳсант ба ту, Фонӣ!» [23, с. 136].

Зимни таҳқиқ дар фасли «Султон Абусаид – мучиби тағйири авзон замон» мо боз ба як ғазале дучор меоем, ки он аз «Фотихат-уш-шубоб»-и Ҷомӣ баргузида шудааст. Абдурраҳмони Ҷомӣ ба назди шоҳи навҷулус – Султон Ҳусайни Бойқаро барои расонидани хоҳиши пири тариқаташ – Хоҷа Аҳрори Валӣ дар бораи баргардонидани самарқандиёни аз тарси шоҳ тарки Ҳирот намуда меояд ва шоҳро пайдо карда натавониста, ғазале меғӯяд ва мо онро дар ҷилди дуюми «Осор»-и Ҷомӣ дарёфтем, ки чунин аст:

*На зуҳд омад маро монеъ зи базми ишратандешон,
Ғами худ дур медорам зи базми ишрати эшон.
Ба ҷое, к-атласи шоҳон нашоёд фарши раҳ, ҳошо,
Ки роҳи қурб ёбад далқи гардолуди дарवेशон* [43, с. 247].

Бояд қайд кард, ки Султон Ҳусайни Бойқаро, бо вучуди шоҳи Ҳирот буданаш, мисли Мирзо Улуғбек таъби шоирӣ низ дошт ва бо таҳаллуси Ҳусайнӣ шеър мегуфт. Ӯ дар пайравии ғазали мазкури Абдурраҳмони Ҷомӣ дар ҳаҷми 7 байт, дар ҳамон вазну қофия ғазали ҷавобӣ менависад. Нависанда дар асар шеъри дар пайравии ғазали Ҷомӣ гуфтаи Султон Ҳусайни Бойқароро дар ду маврид овардааст. Агар дар фасли «Султон Абусаид – мучиби тағйири авзон замон» се байти онро намуна оварда бошад, дар фасли «Мақтаби шоирӣ»-и роман ғазали мазкурро дар шакли пуррааш (7 байт) меоварад. Дар поён фақат матлаашро нишон медиҳем:

*Нашоёд маҷмаеро гуфт базми ишратандешон,
Ки набвад партави рӯяш ҷароғи маҷлиси эшон* [23, с. 207].

Муаллиф дар роман ҷараёни сафар карданҳои қаҳрамони асосии асар – Абдурраҳмони Ҷомӣ ва вазири шоҳаншоҳи Ҳирот – Алишери Навоиро низ бо обу ранги бадеӣ тасвир намудааст. Онҳо ҳангоми чунин сафарҳои хидмати пазмони якдигар мешуданд ва барои рафъи ташнагии дидор ба якдигар номаҳои манзум мефиристоданд, ки ҳар кадоми онҳо дар алоҳидагӣ ҳукми як

шеъри мустакилро доранд. Масалан, дар фасли номбаршуда Алишери Навоӣ ҳамоҳаи Султон Ҳусайни Бойқаро ба Марв сафар мекунад, ки он беш аз як моҳ тул мекашад ва Навоӣ суҳбати устодашро пазмон шуда, ба унвони Ҷомӣ рубоии зеринро ирсол менамояд:

*То дур фитода сарам аз хоки дарат,
Ҳар рӯз диҳам ба номае дарди сарат.
Беҳуд гардам чу нома ояд зи барат,
Ман беҳабар аз нома, чӣ донам хабарат* [23, с. 142].

Дар ҷавоби номаи боло Абдуллоҳмони Ҷомӣ низ дарҳол рубоии зеринро навишта ба ҷониби Навоӣ равон месозад:

*З-он дам, ки фитод иттифоқи сафарат,
То бӯ, ки кунам гаҳе ба хотир гузарат?
Гар мург парад сӯи ту ё бод вазад,
Хоҳам, ки диҳам ба номае дарди сарат* [23, с. 142].

Аз сабаби серкорӣ ва ба корҳои маъмурӣ машғул будан Алишери Навоӣ ба номаи манзуми устодаш ҷавоб гардонида наметавонад ва инро пай бурда, Ҷомӣ бори дигар ба ин мазмун шеъри дигареро ба ӯ ирсол менамояд ва мо онро аз «Номаҳо»-и шоир дарёфтем, ки матлааш чунин аст:

*Таҳийёте, ки чун аз дил барояд,
Ҳама руҳониёнро ҷон фазояд* [46, с. 392].

Пас аз расидани ин порашеър Навоӣ тамоми шаб нахуфта дар ҷавоби он чунин шеъри тозае иншо мекунад ва матлаашро намуна меорем:

*Саломе, к-аш чу мурғи ҷон сарояд,
Чу Рӯҳ-ул-Лаҳ равонбахшӣ намояд* [23, с. 142-143].

Номанигории Ҷомӣ Навоиро мо дар фаслҳои «Ҷомӣ савор» ва «Зимистони Ҳирот» низ мебинем, ки нависанда онҳоро тарзе дар асар ҷой додааст, ки хонанда аз бадеият дида, ба воқеияти онҳо бештар боғаварӣ ҳосил мекунад. Дар хусуси номанигории Ҷомӣ Навоӣ муаллифони дигар низ чунин нигоштаанд: «Номанависӣ аз қарни XV мелодӣ сар карда то андозае ривоч меёбад. Дар ҳуди ҳамин аср муншаоти Абдуллоҳмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ ва

Хусайн Воизи Кошифӣ маъруфу маърифатборанду қобили қайд аст» [100, с. 30]. Ҳамчуни, дар фасли «Ҷомӣ савор» рубоии шоири арабзабон Шарафуддин Умар ибн Алӣ ал-Мисрӣ ас-Саъдиرو, ки Ҷомӣ онро ба забони тоҷикӣ тарҷума карда буд, ҳамсафари доимиаш Алибахш бо шавқ меҳонад, ки чунин аст:

*Рӯзе, ки мадори чарху афлок набуд
В-омезиши обу оташу хок набуд,
Бар ёди ту маст будаму боданараст,
Ҳарчанд нишони бодаву ток набуд [23, с. 176].*

Нависанда тавонистааст, ки дар ҷавоби рубоии боло, ки аз ҷониби Алибахш суруда шуда буд, рубоии дигари Навоиро аз забони Фатҳӣ ном муҳофизӣ корвони Ҷомӣ биоварад, ки чунин аст:

*Ин нома, на нома, нофеи дарди ман аст,
Ороми даруни ранҷпарварди ман аст.
Таскини дили гарму дами сарди ман аст,
Яъне, хабар аз моҳи ҷаҳонгарди ман аст [23, с. 177].*

Дар фасли «Зимистони Ҳирот»-и роман, баръакси шеърҳои боло, аввал рубоии Навоӣ ба номи Ҷомӣ ирсол мешавад ва баъдан Ҷомӣ ба Навоӣ рубоии ҷавобии худро мефиристад.

Аз номанигориҳои устоду шогирд як чиз маълум мегардад, ки Ҷомӣ бо кадом навъи шеърӣ, ки ба ҷониби Навоӣ нома ирсол карда бошад, ӯ низ ба ҳамон шакли шеърӣ ҷавоб гардондааст. Ҷомӣ шеъри болоро дар шакли рубоӣ иншо кардааст, ки он аз мисраъ иборат аст ва Навоӣ низ дар ҷавоб дар шакли рубоӣ дар ҳудуди чаҳор мисраъ шеър гуфтааст.

Ҳамчуни дар фасли «Ҳироти сернуфус» нависанда аз забони Абдурраҳмони Ҷомӣ дар ҳаққи даъвогарони шоирӣ шеъреро дар шакли маснавӣ дар ҳаҷми ёздаҳ байт овардааст. Мо дар поён матлаи онро намуна меорем:

*То куҷо бӯ барад, ки як-ду-се кас,
Гашта ҷамъ аз сари ҳавову ҳавас [23, с. 155].*

Шеъри дигаре дар мавриде оварда мешавад, ки Султон Ҳусайн Бойқаро он сабукиҳои пештар дар замони Султон Абусаиди Курагонӣ дар чамъовариҳои андоз чорибударо барҳам зада, аз мардум аз рӯйи понздаҳ номгӯӣ андоз хироч меситонад ва дар хусуси ба андоз таҷдиди назар кардану ба аҳолии сабуки овардан Ҷомию Навоӣ чандин маротиба ба шоҳ мурочиат намуда бошанд ҳам, ӯ якравӣ карда, раъйи худро амалӣ месохт. Ин вазъият дили ҳассоси Ҷомиро ба дард оварда, дар ҳаққи ӯ чунин абётро равона месозад, ки матлааш чунин аст:

Ҳар ки ба як ҳарф қалам қач ниҳод,

Ҳарфи вай аз лавҳи бақо нест бод [23, с. 157].

Аз мазмуни шеър бармеояд, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ шеъри болоро дар ҳаққи Султон Ҳусайни Бойқаро сурудааст, зеро ӯ дар қатори шоирони замонаш шеър ҳам мегуфт.

Дар ҳамин фасл нависанда аз забони Абдурраҳмони Ҷомӣ шеъреро дар мавриде намуна меорад, ки Алишери Навоӣ дар нимишабӣ дар тан либосҳои одӣ ба хонаи ӯ ба маҳаллаи Хиёбон омада, сабаби дер боз ба дарбор ташриф наовардани Ҷомиро меурсад ва ӯ дар посух рӯби зеринро қироат мекунад:

Ҳастам зи алоқаи ҷаҳон озода,

Дорам ҳама асбоби тараб омода:

Ашъор – надиму касби дониш – маъшук,

Дафтар – дафу килк – най, сиёҳӣ – бода [23, с. 158].

Дар ҳамин ҷо Навоӣ бо устодаш мармузона сухан ронда, аз шеърҳои қаблан гуфтаи Ҷомӣ порчаи зеринро, ки оҳанги ранҷишу малолomez дошт, қироат мекунад, ки матлааш ин аст:

Шоҳ бошад шубону халқ рама,

Рамаву гурғи он рама залама [23, с. 159].

Доир ба абёти дар боло овардашуда нависанда иттилоъ медиҳад, ки шеъри Ҷомӣ қаблан сурударо дигарон ба Султон Ҳусайни Бойқаро пешниҳод кардаанд ва Алишери Навоӣ пас аз дастрас намудани он дар ташвиш шуда, барои игвоя барнаҳастан онро шабона ба ҳузури ҳуди Ҷомӣ оварда мекунад.

Абдурраҳмони Ҷомӣ ин абётро дар он хусус гуфтааст, ки шоҳ ба ваъдаи худ хилоф карда, аз зулми мардум даст барнамедорад ва аз дарду алам барои Алишери Навоӣ давоми он шеърро қироат мекунад, ки бо чунин байт оғоз мешавад:

*Кори ту шуд бори дили сад ҳазор,
Шарм намедорӣ аз ин кору бор? [23, с. 160].*

Навоӣ пас аз истимои шеъри Ҷомӣ чандон дар ташвиш нашуда, аз варақи дар даст овардааш, ки абёти зеринро қироат мекунад, ки боиси парешониаш гашта будаанд:

*Гург чу дар рама равон бошад,
Ҷурм бар гардани шубон бошад.
Зулм шоҳ аст, беҳи он золим,
Шохро бех парварад доим [23, с. 160].*

Вале Ҷомӣ гумон мекунад, ки мисраъҳои зерин ўро безобита кардаанд ва ҳамзамон порчаеро аз маснавии «Тухфат-ул-аҳрор» меконад:

*Говаки шировари ҳар пирзол,
Харҷ шуд аз ту ба хароҷоти сол.
Гурснаву ташна шуда гӯшагир,
Хуни ҷигар меҳӯрад акнун чу шир [44, с. 272].*

Ҷомӣ аз абёти дар ҳаққи шоҳ гуфтааш пушаймон нашуда, баръакс, бочуръат давоми шеърро қироат мекунад, байти оғозаш чунин аст:

*Чанд мададгориҳои золим кунӣ?
В-аз мададаш касби мазолим кунӣ? [44, с. 271]*

Абдурраҳмони Ҷомӣ ҳангоми сафари ҳаҷ дар Карбало ва Бағдод чор моҳ таваккуф карда, як силсила шеърҳо эҷод мекунад ва махсусан шеъри зерини ў ба муроди дили шаҳидони Карбало буд, ки дар поён байти матлаашро намуна меорем:

*Кардам зи дида пой сӯи машҳади Ҳусайн,
Хост ин сафар ба мазҳаби ушшоқ фарзу айн [23, с. 171].*

Муаллиф вобаста ба рафти ҳодисоти дар роман чараёндошта шеърҳои чудагонаи Ҷомиро интиҳоб намуда, онро ба мавзӯ ва ё сюжети асар мувофиқ кунонида, дар китоб ҷой додааст. Масалан, дар шаҳрҳои Начафу Бағдод чанд муддат таваккуф намудани қаҳрамони асарро тасвир намуда, дар хусуси аз сокинони ин шаҳрҳо муомилаҳои неку бад дидан ва ҳангоми аз он ҷо ба сӯи Ҳичоз раҳти сафар бастанаш ғазали сурудаи ӯро намуна меорад, ки ба сюжети асар пурра мувофиқат мекунад ва матлааш чунин аст:

*Бикишой, соқиё, ба лаби Шат сари сабӯй,
Дар хотирам кудурати бағдодиён бишӯй [43, с. 436].*

Ҳангоми муқоисаву муқобала намудани матни ғазалҳо маълум гардид, ки бо сабабҳои техникӣ дар роман дар ду маврид хатоҳои имлоӣ роҳ ёфтаанд. Чунинчӣ, дар роман матлаву мақтаи ғазал бад-ин гуна оварда шудааст:

*Бикишой, соқиё, ба лаби шат сари сабӯй,
Дар хотирам кудурати бағдодиён бишӯй...
Ҷомӣ, мақоми ростравон нест ин тариқ,
Барҳез, то ниҳем ба хоки Ҳичоз рӯй [23, с. 172].*

Мо дар фаслҳои «Дуои Ҷомӣ ба Абдуллоҳи Ҳотифӣ» ва «Остони Ҳирот манзили унси Ҷомӣ» ба базми шеър, ё худ сабақати шеърҳои шоирон рӯ ба рӯ мешавем, ки нависанда онҳоро тавре дар роман ҷо ба ҷо намудааст, ки табиӣ ва самимӣ намоён мегарданд. Агар дар фасли «Дуои Ҷомӣ ба Абдуллоҳи Ҳотифӣ» хоҳарзодаи Ҷомӣ, яъне Абдуллоҳи Ҳотифӣ бо шеърҳои тазминии худ ба шеъри шоирон муваффақ шуда, дуои Ҷомиро соҳиб гардида бошад, дар фасли «Остони Ҳирот манзили унси Ҷомӣ» мо шохиди мусобиқаи адабии байни шоироне чун Абдуллоҳи Ҳотифӣ, Ҷомӣ ва Бадриддини Ҳилолӣ мегардем, ки онҳо дар пайравии ғазалҳои якдигар ғазалҳои тазминии худро қироат мекунанд. Ин манзараро аз роман мутолиа карда, хулоса мебарорем, ки нависанда ҳангоми таълифи роман хеле заҳмат кашида, тавонистааст, ки ҳамчун муҳаққиқи шеършинос амал намояд. Ў пеш аз он ки фаслҳои сабақати шоиронро нависад, осори илмию адабии зиёдеро мавриди омӯзиш қарор додааст, зеро бидуни ин сухани ӯ самимию асоснок буда наметавонист. Ҳамчунин, маълум

мегардад, ки Аброр Зоҳир ҳангоми таълифи роман рӯзгору осор, ҳавзаҳои адабии Ҳирот ва китобҳои дар замони Ҷомӣ навишташуда ва осори илмӣ дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти қаҳрамони асараш навиштаи муҳаққиқонро фаровон омӯхта, дар роман онҳоро мавриди истифода қарор додааст. Матлаи ғазали зерин гувоҳи ин гуфтаҳост:

Бар канори Даҷла дур аз ёру маҳҷур аз диёр,

Дорам аз ашки қизаргун Даҷлаи хун дар канор [42, с. 509].

Аброр Зоҳир ҳарчанд худ нависанда бошад ҳам, ба шеърӯ шоирӣ мароқи зиёде доштааст ва мо дар аксар маврид таҳти таъсири ашъори шоирони гузашта қарор доштани ӯро пайҳас менамоем. Чунончи ӯ дар романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» порчаеро аз «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ тавассути нигоштаи Абдурраҳмони Ҷомӣ истифода кардааст.

Дар равзаи ҳафтуми «Баҳористон» дар фасли «Фирдавсӣ» панҷ байти шеъри шоир намуна оварда мешавад ва Аброр Зоҳир се байти онро дар романи мазкур иқтибос мекунад:

Дарахте, ки талх аст ӯро сиришт,

Гараш барнишонӣ ба боғи биҳишт.

В-ар аз ҷӯи хулдаи ба ҳангоми об,

Ба бех ангубин резю шаҳди ноб.

Саранҷом гавҳар ба қор оварад,

Ҳамон меваи талх бор оварад [41, с. 157].

Доир ба ғазали зерини Ҷомӣ гуфтаним, ки он дар девони шоир аз ҳафт байт иборат буда, байти матлаи он бо ивази мисраъҳо оварда шудааст, вале муаллифи роман бо қадом сабабе як байти онро ҳазф намудааст. Дар поён мо матлаъ ва байти афтодаи онро намуна меорем:

Чашии ҳар кас бар руҳи ёр аст, ёри ман қучост?

Рӯзи майдон аст, турки шаҳсавори ман қучост? [23, с. 226].

Бадриддин Ҳилолӣ дар пайравии ғазали Ҷомӣ назирағазале эҷод кардааст, ки дар девонаш аз ҳафт байт иборат мебошад, вале муаллифи роман дар асараш фақат шаш байти онро овардааст. Дар поён матлаи онро намуна меорем:

Рӯзи Наврӯз аст сарви гулӯзори ман кучост,

Дар чаман ёрон ҳама чамъанд, ёри ман кучост? [23, с. 227].

Аброр Зоҳир ҳангоми таълифи романи «Чилои чоми Чомӣ» аз адабиёти асри XV, махсусан аз осори ҳамзамонони Абдурраҳмони Чомӣ, фаровон баҳравар гардидааст. Ў бо истифода аз осори адабию таърихӣ ин замон тавонистааст, ки як романи таърихӣ офарад. Таҳқиқи порчаҳои шеърӣ дар роман истифодагардида собит месозад, ки Аброр Зоҳир барои офаридани романи мазкур бештар аз осори дар ҷумҳуриамон мунташиршуда суд бардоштааст. Масалан, ӯ барои муносибати хуб надоштани Биноӣ бо Навоиро инъикос намудан аз порчаҳои маснавии «Бехрӯзу Баҳром»-и Биноӣ, ки дар китоби «Биноӣ»-и Абдулғанӣ Мирзоев оварда шудааст, истифода кардааст, ки хонанда ҳангоми мутолиа ба воқеият доштани он боварӣ ҳосил менамояд. Нависанда вобаста ба мавзӯ аз китоби мазкури А. Мирзоев порчаи зеринро аз фасли «Сарват ва ҷоҳпарастӣ ҳамчун сарчашмаи тамоми ахлоқи разилона» гирифтааст, ки он аз 12 байт иборат мебошад. Ў барои инъикоси маҳфили шуаро ин порчаро чунон ҷой додааст, ки хонанда аз бадеият дида, бештар воқеият доштани онро тасаввур мекунад. Вақте хонанда ба мутолиаи он мепардозад, дар байни ин ду адиби ҳамасри Чомӣ – Фонӣ ва Биноӣ чунин якдигарнофаҳмиҳо вучуд доштанро эҳсос менамояд, ки матлааш ин аст:

Ҳаст суратпарастӣ бемаъно,

Яъне арбоби сурати дунё [91, с. 262].

Абдулғанӣ Мирзоев дар фасли дуюми китоби хеш, ки «Биноӣ ва Навоӣ» ном дорад, сарчашмаи муносибати хуб надоштани ин ду адибро аз китоби «Тухфаи Сомӣ» доништа, доир ба ин қазия чунин овардааст: «Масъалаи муносибати Алишер Навоӣ ва Камолиддин Биноӣ дар шарқшиносӣ аз масъалаҳои тоза нест. Ин масъала ҳанӯз аз аввали асри XIX сар карда, каму беш диққати шарқшиносонро ба тарафи худ кашида буд, вале дар давоми асри XIX ва аввали асри XX тамоми он фикре, ки оид ба ин мавзӯ баён карда шудааст, асосан аз рамкаи маълумоти феҳристи кутубхонаҳо берун нагардида», сураат гирифта будааст [91, с. 57].

Муаллифи тазкираи «Тухфаи Сомӣ» дар бораи муносибати хуб надоштани Алишер Навоӣ ва Камолиддин Биноӣ чунин навиштааст: «Мулло Биноӣ муллои шоирону шоири муллоён аст. Дар тасаввуф ва хушнависию хушхонӣ машҳур ва дар илми мусиқию адвор, ки аз ақсоми риёзӣ аст, расоил дорад. Зарофати табъаш ба мартабае буд, ки нисбат ба Амир Алишер, ки назокати мизочаш аз он машхуртар аст, ки эҳтиёҷ ба таъриф дошта бошад, суханоне зарофатомез мегуфтанд. Аз ҷумла он ки рӯзе ба дукони полондӯзе рафта ва гуфта, ки полони Амир Алишерӣ меҳоҳам. Ин сухан ба Амир Алишер расида, бо ӯ суимизоҷе пайдо кард. Чунонки дар ватани аслии худ натавониста буд, рӯй ба Ироқ овард ва дар хидмати Султон Яъқуб андак-андак тараққӣ карда, китоби «Баҳром ва Беҳрӯз»-ро ба номи подшоҳи мазкур гуфт» [127, с. 177].

Порчаи шеърӣ зеринро, ки нависанда дар романи хеш истифода кардааст, аз фасли «Мазаммати кибр ва сарчашмаи пайдоиши он»-и маснавии «Беҳрӯзу Баҳром»-и Биноӣ мебошад, ки онро Абдулғанӣ Мирзоев дар китоби таҳқиқотии хеш – «Биноӣ» овардааст, ки бо байти зерин оғоз мешавад:

Эй бародар, ридои кибр аз дӯш,

Рав, бияндоз, дар тавозуъ кӯш [91, с. 262].

Бо вучуди он ки Биноӣ бо Навоӣ муносибати хуб надошта бошад ҳам, Навоӣ дар тазкираи «Маҷолис-ун-нафоис»-и хеш уҷбу такаббур доштан ва бинобар ин сабаб аз Ҳирот ба Ироқ рафтанаширо чунин ёдрас шудааст: «Мавлоно Биноӣ аз авоситуннос аст ва мавлидаш шаҳри Ҳирот аст ва қобил аст. Аввал ба таҳсил машғул шуд, рушди тамои кард, аммо зуд бартараф сохт, ба хат ишқ пайдо кард ва ба андак фурсат нек навишт ва ба фанни мусиқӣ майл намуд, зуд омӯхт ва корҳои хуб тасниф кард ва дар адвор ду рисола навишт. Аммо ба воситаи уҷбу такаббур дар дили мардум мақбул нашуд ва тариқи фақр ихтиёр кард ва риёзатҳо ҳам кашид, чун бепир буд ва кор ба сари худ кард, ғоида ба ӯ нарасид ва аз таъни мардум дар Ҳарӣ натавонист буд, ба Ироқ рафт ва аз он диёр низ ахбораш ба ҳамин тавр омад» [106, с. 97].

Хулоса, таҳқиқи масъала аён намуд, ки нависанда барои рангорангии асари хеш тавонистааст, ки аз ашъори шоирон фаровон истифода намояд. Муаллиф дар роман дар 92 маврид дар ҳаҷми 285 байти шоиронро истифода намудааст. Дар роман аз ҳама зиёд шеърҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ (170 байт), Камолиддини Биноӣ (39 байт) ва Алишери Навоӣ (31 байт) истифода гардида, аз шоирони дигар нисбатан камтар (аз 1 то 7 байтӣ) намуна оварда шудаанд.

Шеърҳои дар асар овардашуда дар чор шакли шеърӣ: ғазал (133 байт), маснавӣ (115 байт), китъа (24 байт) ва рубоӣ (16 байт) навишта шудаанд, ки муаллифи роман онҳоро аз девони шоирон ва дигар маъхазҳо баргузидааст. Порчаҳои шеърӣ дар боло овардашуда аксарияташон моли Абдурраҳмони Ҷомӣ буда, ақалли онҳо аз шоирони дигаранд. Шеърҳо аз ҷониби шоирон ҳангоми муборакбодӣ, назирагӯӣ, номанигорӣ ва ғайра ҳолатҳо иншо гардидаанд ва нависанда онҳоро ба хатти сюжети асар чунон мувофиқ кардааст, ки хонанда аз бадеият дида, бештар ба воқеият доштани онҳо боварӣ ҳосил менамояд.

Ҳангоми мутолиаи романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ»-и Аброр Зоҳир мо бо як қатор калимаю вожа, таркибу ибораҳои рӯ ба рӯ мегардем, ки дар онҳо таъсирпазирӣ аз осори шоирони гузашта баръало ҳис карда мешаванд. Тавре ки ба мо маълум мегардад, Аброр Зоҳир яке аз адибони сермутолиаи тоҷик ба ҳисоб рафта, ҳеҷ гоҳ аз қаламу қоғаз ва аз мутоливу эҷод чудо набудааст. Ӯ ҳамеша дар пайи сайқал додани маҳорати нависандагии худ шуда, дар ин самт саъю талоши ӯ ҳангоми эҷодкориаш низ бармало мегардад. Ин гуна амалро мо дар осори бамеросмонда, аз ҷумла дар романҳои таърихӣ «Мунтасир» ва «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ»-и ӯ низ ба хубӣ пай мебарем. Ҳамчунин, ошкор мегардад, ки Аброр Зоҳир ҳарчанд худ нависанда асту осори зиёди мансур эҷод кардааст, бо вучуди ин дар навиштаҳояш таъсири назми оламгири классикони тоҷику форс ба мушоҳида мерасанд. Махсусан, ин таъсирпазирӣ дар романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ»-и ӯ ошкор аст ва барои исботи он чанд мисолеро, ки таҳти таъсири ашъори шоирони гузашта тарҳрезӣ шудаанд, нишон медиҳем.

Чунончи дар фасли «Улуғбек машғулият ба илмро мавқуф мегузорад» мо ба ҷумлае во мехӯрем, ки он таҳти таъсири яке аз рубоӣҳои оламгири Умари Хайём офарида шудааст: «Бадхоҳон дар ду дунё ба мақсад намерасанд, – гуфт Ғиёсиддини Кошонӣ» [23, с. 68].

Мазмуни ҷумлаи дар боло иқтибосшуда таҳти таъсири мисраи аввали рубоии зерини Умари Хайём эҷод гардидааст, ки чунин аст:

*Бадхоҳи касон ба ҳеҷ мақсад нарасад,
Як бад накунад, ки бар сараш сад нарасад.
Ман неки ту хоҳаму ту хоҳӣ бади ман,
Ту нек набиниву ба ман бад нарасад* [38, с. 38].

Ё худ дар ҷумлаҳои зерин таъсири шеъри Сайидои Насафӣ баръало ҳис мегардад: «Имомуддин ту одами бофаҳму фаросат, дарк мекуни вазъи ба амал омадаро, агар ба ин масоил диққат диҳанд, бурд-бурди онҳост, афсӯс аз ғояти ҷаҳлу худхоҳиву худпарастӣ, ба назар нагирифтани вазъи баамаломада, дур нест ин эҳтимол, ки кашмакашиҳо сари бисёриҳоро чун гирдоб меҳӯрад» [23, с. 72]. «Бо тундравие, ки ўро ҳаст, ҳамчу гирдоб сари худро хоҳад хӯрд» [23, с. 132]. Эҳсос мешавад, ки гоҳо маврид нависанда маънӣ ё таркиботи ҷузъи ашъори шоирони гузаштaro барои обуранги бадеии забони насри хеш мавриди истифода қарор додааст.

Дар таркибҳои «сари бисёриҳоро чун гирдоб меҳӯрад» ва ё ҷумлаи «Бо тундравие, ки ўро ҳаст, ҳамчу гирдоб сари худро хоҳад хӯрд» таъсири байти зерини Сайидои Насафӣ дида мешавад:

*Ҳар кӣ бо душмани халқ равон аст чу баҳр,
Зуд бошад, ки сари хеш чу гирдоб хӯрад!* [23, с. 280].

Дар ҷойи дигари ҳамин фасли роман муаллиф ҷумлаеро меорад, ки таҳти таъсири байте аз Абдурраҳмони Ҷомӣ эҷод гардидааст: «Ҷомӣ дар ин шабу рӯз аз манзили хеш берун намерафт, аниси кунчи танҳоияш китоб буд» [23, с. 72].

Ҳангоми таҳқиқ маълум гардид, ки нависанда мазмуни таркиби «аниси кунчи танҳоияш китоб буд»-и болоро аз байти зерини достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ гирифтааст:

Аниси кунҷи танҳой китоб аст,

Фурӯғи субҳи донӣ китоб аст [45, с. 372].

Ҳамчунин, дар роман ҷумлаеро мутолиа мекунем, ки таҳти таъсири байти машҳури Ҳоча Ҳофизӣ Шерозӣ иншо гардидааст: «Теъдоди мазорҳо, ки дар дашту биёбонҳо, назди анҳору рӯдхонаҳо пайдо шуда, теъдоди мутавааллихон манфиатҷӯи камсавод, дар сояи беду юртҳои туркманӣ якпахлу зада, сураву оятҳои Қуръонро барғалат қироат карда, онро доми тазвир намуда буданд, рӯз то рӯз меафзуд» [23, с. 81],

Хонанда таркиби «сураву оятҳои Қуръонро барғалат қироат карда, онро доми тазвир намуда буданд»-ро мутолиа карда, байти зерини Ҳофизӣ Шерозиро пеши назар меорад:

Ҳофизо, май хӯру риндӣ куну хуш бош, вале

Доми тазвир макун чун дигарон Қуръонро [23, с. 40].

Аброр Зоҳир азбаски ба шеърӯ шоирӣ алоқаи вофир дошт, бинобар дар аснои таълифи осори адабӣ баъзан мазмуни ашъори шоиронро, ки аз ёд кардааст, барои таъмини бадеияти онҳо мавриди истифода қарор додааст: «Ҷомӣ бо таъби хушу хотири шод ба манзилаш омад. Ва барои лутфи зиёду меҳрубонӣ, ки аз шоҳ дид, ба азми дурусту саъйи комил ба кор шуруъ кард» [23, с. 101].

Дар ҷумлаи боло таркиби «ба азми дурусту саъйи комил» таҳти таъсири мазмуни байти зерини Саъдии Шерозӣ нигошта шудааст:

Бе азми дурусту саъйи комил,

Касро нашавад мурод ҳосил.

Дар фасли «Хумори дидори пир» мо ба ҷумлае рӯ ба рӯ мешавем, ки мазмуни он ба шеъри дар бораи Самарқанд навиштаи Абулянбағӣ Аббос ибни Тархон (асрҳои 7-8 мелодӣ) наздикӣ дорад: «Фаросати фитрии Ҳоча Аҳрор, ки чун Ҷомӣ дар мадрасаҳо ва марказҳои илмиву динӣ зиёд вақти хешро ба омӯзиш сарф накарда буд, боис мегардид аҳли фазлро хумор нуфуз кунад, то озими Самарқанди қадманд шаванд» [23, с. 123].

Аз таркиби «Самарқанди қандманд», ки дар ҷумлаи боло истифода гардидааст, маълум мегардад, ки он мисрае аз шеъри Абулянбағӣ Аббос ибни Тархон (асри 7-8 мелодӣ) буда, нависанда онро хеле мувофиқ мавриди истифода қарор додааст.

Таҳқиқ нишон дод, ки шеъри ғавқуззикри Абулянбағиро, ки нависанда дар роман бидуни зикри муаллифи он намуна овардааст, мурағбатҳои китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» онро бо каме тағйирот чунин нигоштаанд:

*«Самарқанди қандманд,
Баз-инат кӣ афғанд?
Аз Чоч та беҳӣ,
Ҳамеша та хеҳӣ...» [4, с. 15].*

Ёдовар мешавем, ки шеъри мазкурро Аброр Зоҳир дар боби бисту сеюми романи «Мунтасир» низ бидуни зикри муаллифи он мавриди истифода қарор додааст.

Дар романи мазкур муаллиф бо ишора ба яке аз рубоии Ҳаким Умари Хайём чунин ҷумлаеро овардааст: «Аммо ба қавли Умари Хайём: «Маълум шуд ин ки ҳеҷ маълумат нашуд» [23, с. 127].

Таҳқиқи масъала равшан намуд, ки таркиби «Маълум шуд ин ки ҳеҷ маълумат нашуд»-ро нависанда таҳти таъсири мисраи чоруми рубоии зерини Умари Хайём навишта будааст:

*Гуфтам, ки дилам зи илм маҳрум нашуд,
Кам монд зи асрор, ки мафҳум нашуд.
Акнун, ки ҳамебингарам аз рӯйи хирад,
Умрам бигузашт, ҳеҷ маълум нашуд [39, с. 50].*

Ҳамин рубоӣ дар нусхаи дигари китоби «Рубоӣёт»-и Умари Хайём бо тағйирот дар мисраҳои якум, сеюм ва чорум чунин омадааст:

*Ҳаргиз дили ман зи илм маҳрум нашуд,
Кам монд зи асрор, ки мафҳум нашуд.
Ҳафтоду ду сол фикр кардам шабу рӯз,
Маълумам шуд, ки ҳеҷ маълум нашуд [38, с. 259].*

Вақте ки дар роман ҷумлаи «Афсонаро монад, ки шунидан дораду дидан надорад» [23, 132]-ро меҳонем, таркиби «шунидан дораду дидан надорад»-и шоири асри XIX Парии Ҳисорӣ (Парӣ чун рағғани поки Бухоро, шунидан дораду дидан надорад) низ пеши назарамон меояд.

Дар ҳақиқат, муаллифи роман шахси сермутолиа буда, барои хушрангу бӯшудани асараш аз ҳар гулзоре гулро баргузидааст, ки гулдастай зебоеро мемонад. Дар романи мазкур ӯ ҷумлаи зеринро таҳти таъсири мазмуни байти зерини «Гулистон»-и Шайх Саъдӣ офаридааст, ки чунин аст: «Тараҳҳум ба гург ситамгорӣ ба гӯсфандон бувад» [23, с. 161].

Хонанда пас аз мутолиаи порчай боло зуд пай мебарад, ки мазмуни он аз боби ҳаштум «Дар одоби суҳбат»-и «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ гирифта шудааст ва нависанда онро дар ин маврид хеле муносиби ҳол кор фармудааст ва ба асар зебоию бадеияти хоса бахшидааст:

*Тараҳҳум бар паланги тездандон,
Ситамгорӣ бувад бар гӯсфандон [51, с. 224].*

Ҳамчунин, таъсирпазирии Аброр Зоҳир аз Саъдии Шерозӣ боз дар он зоҳир мегардад, ки ӯ дар пайравии қитъаи «Гиле хушбӯй дар ҳаммом рӯзе»-и ӯ як ҷузъи онро дар ҷумлаи зерин истифода намудааст: «Камоли ҳамнишин бар ӯ асар карда буд, бо табассуми малех рӯ оварда гуфт» [23, с. 177].

Таркиби «камоли ҳамнишин бар ӯ асар карда буд»-ро, ки мо дар боло овардем, аз мисраи ҳафтуми қитъаи зерини Саъдӣ гирифта шудааст:

Гиле хушбӯй дар ҳаммом рӯзе

*Расид аз дасти маҳдуме ба дастам...
Камоли ҳамнишин бар ман асар кард,
Вагарна ман ҳамон хоке, ки ҳастам» [51, с. 9].*

Дар романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» ҷумлаи зеринро мутолиа мекунем, ки мазмунан ба рубоии машҳури Абуалӣ ибни Сино наздикӣ дорад: «Заҳми дасту бозувонам шифо ёфтаанд, ки дар баҳсҳо гиребонгирӣ доштам, мутаассифона, дарди дарунро дар қалбу мағзу чигар аз неши забон хӯрда будам, ҳеч табобат

карда натавонистам, шояд Абуалӣ ибни Синоӣ ҳозик низ дар илоҷи давои он дасткӯтоҳ бошад» [23, с. 177].

Чумлаи боло, ки дар он номи ҳакими бузурги форсу тоҷик Абуалӣ ибни Сино низ оварда шудааст, ихора ба мазмуни рубоии зерини ӯ мебошад:

*Аз қаъри гили сиёҳ то авҷи Зухал,
Кардам ҳама мушкилоти гетиро ҳал.
Берун частам зи қайди ҳар макру ҳиял,
Ҳар банд кушода шуд, магар банди аҷал? [34, с. 39].*

Ҳангоми мутолиаи таркиби «ба муродаш нагашт»-и чумлаи боло дарҳол байти зерини Хоҷа Ҳофизӣ Шерозӣ ба хотир мерасад, ки дар он таркиби зерин мавҷуд мебошад:

*Даври гардун гар ду рӯзе бар муроди мо нарафт,
Доиман яксон намонад ҳоли даврон, ғам махӯр [53, с. 316].*

Дар ниҳоят метавон гуфт, ки Аброр Зоҳир ҳангоми эҷоди романҳои таърихӣ «Мунтасир» ва «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» дар баробари истифода кардани осори назми классикони тоҷику форс, ҳамчунин, таҳти таъсири байту мисраъ ё таркибу ибораҳои адибони гузашта афтода, онҳоро баъзан мустақим ва ё баъзан мазмунан дар китоби хеш ҷой додааст. Истифодаи ашъор дар ҷаззобияти сабки сухани нависанда таъсир гузоштаанд, вале гоҳо маврид ба шакли нодуруст омадани баъзе шеърҳо боиси ҳалал ёфтани матни кулӣ гардидаанд.

3.3. Шеваҳои корбурди зарбулмасалу мақол дар романҳои таърихӣ Аброр Зоҳир.

Яке аз унсурҳои муҳимми таъмини ғаномандии забони тоҷикӣ корбурди зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ дар таркиби осори бадеӣ ба шумор меравад. Аброр Зоҳир дар романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» дар баробари калимаҳои шевагӣ, ҳамчунин, зарбулмасалу мақол ва ибораҳои рехтаи халқиро низ фаровон истифода карда, аз ин роҳ дар таҳкими сабки сухани хеш иқдом намудааст. Муллоҷон Фозилов дар муқаддимаи китоби «Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ» дар бораи ба забони адабӣ дохил шудани

унсурҳои халқӣ чунин изҳори назар кардааст: «Аз солҳои бистум адибон ва олимони тоҷик бо сардории устод Айнӣ роҳи ба забони адабӣ дохил намудани беҳтарин унсурҳои забони гуфтугӯӣ, аз ҷумла зарбулмасал ва мақолҳоро пеш гирифтанд... Зарбулмасалу мақолҳои халқиро асосан шоирон ба қолаби аруз даровардаанд ва аз ҳамин сабаб дар либоси нав боз хушоҳангу зеботар гаштаанд» [172, с. 4].

Носирҷон Маъсумӣ ба аҳли қалам доир ба истифодаи дурусти забони адабӣ ва забони халқӣ дар «Забон ва маҳорати адабӣ» ном мақолааш чунин таъкид мекунад: «Барои санъаткорони сухани бадеӣ – шоирон ва нависандагон – аз забони бойи адабиёти классикии тоҷик, аз забони зиндаи халқ... баҳраманд шудан он воситаи муҳиммест, ки бе вай бойигарӣ, образнокӣ, таъсири бошарофат ва маданияти забони асарҳои нависандаро тасаввур кардан душвор аст» [90, с. 207].

Аброр Зоҳир ҳам монанди дигар адибони тоҷик дар осори насрии хеш, аз ҷумла дар романҳои таърихӣ «Мунтасир» ва «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» зарбулмасалу мақолҳои халқиро фаровон истифода кардааст.

Ҷунончи, ҳангоми мутолиаи романи таърихӣ «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» мо ба зарбулмасалу мақол ва ибораҳои рехтаи халқӣ зиёд рӯ ба рӯ мешавем, ки муаллиф онҳоро барои муассир шудани забони роман мавриди истифода қарор додааст.

Масалан, дар фасли «Ҳайрати устод» нависанда гуфтугӯи миёни панҷ нафар толибилмони пешқадами мадрасаҳои «Низомия» ва «Дилкаш»-и Ҳирот (Ҳусайн, Шамсиддин, Довуд, Муиниддин ва Ҷомӣ) бо мударрис Мавлоно Ҷочармӣ рухдодаро тасвир намуда, аз забони Ҷочармӣ дар хусуси аз дигарон дар донишомӯзӣ бартарӣ доштани онҳо чунин ҷумлае овардааст: «Замоне буд, ки дар ин қаламрав як муллои босаводно намеёфтем, имрӯз сафи донишмандон афзудааст. Даъвогарон низ кам нестанд, ҳарчанд миси аксари онҳоро баровардаед» [23, с. 8]. Дар ҷумлаи боло ибораи рехтаи «миси аксари онҳоро баровардаед» ба маънои «сирри касе ё чизеро ошкор шудан» [175, с. 641] кор фармуда шудааст. Нависанда ба ҷойи он ки шумо дар донишмандӣ дигаронро

мағлуб кардаед гӯяд, ӯ ибораи зебои болоро истифода намуда, бо ҳамин сухани худро обуранги бадеӣ бахшидааст.

Дар ҷойи дигари роман мақоли халқии «тарки одат амри маҳол»-ро нависанда хеле муносибу мувофиқ кор фармудааст. Дар фасли «Ҳашми Шохрух» хангоме ки Улуғбек аз ҳучуми узбекони шимоли Самарқанд шикаст хӯрда, як қисми лашкаро талаф дода, бештари аспҳои ҷангиро ба душман монда мегурезад, Шохрух аз нобарории писараш дар ғазаб шуда, бо писари дигараш Бойсунғур ин ҳодисаро муҳокимакунон чунин ибраз мекорад: «Ман аз кори Улуғбек, ки соли 1414 ба Фарғона лашкар кашида, худсарона писари бародарам Умар Шайхро, ки саркашиҳои беақлона дошт, суронда, худро ғолиб эҳсос мекард, ба шигифт омадам, охир ӯ ба Самарқанд пас гашта гумон намекард, Аҳмад кушунҳои дар Фарғона мондаи ӯро торумор карда, боз мавқеи пештараи худро ишғол менамояд. Ман ба ӯ гуфта будам, минбаъд худсарӣ накунад, аммо тарки одат муҳол будааст» [23, с. 10].

Ҳарчанд дар таркиби мақоли боло калимаи «амри» ҳазф шуда бошад ҳам, хонанда дарҳол баробари мутолиаи ин бахш зарбулмасали маъруфи мазкурро ба ёд меорад. Мақоли болоиро Муллоҷон Ҷозилов дар китоби «Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризимҳои тоҷикию форсӣ» чунин шарҳ додааст: «Тарки одат амри маҳол аст. Ҳар касе, ки ба бадӣ хӯ гирад, дигар халосӣ аз он номумкин аст» [174, с. 113].

Ҳамчунин, дар романи мазкур нависанда зарбулмасали «Овозаи Рустам беҳ аз Рустам»-ро дар фасли «Баҳси шомгоҳ» дар мавриде истифода кардааст, ки Низомиддин Аҳмад (падари Ҷомӣ – Т.С.) бо Абдурраҳмони Ҷомӣ дар хусуси ривож гирифтани таассуби динӣ, аз ҳад зиёд ҷамъоварӣ кардани андоз аз тарафи ҳокимони худҳо, ба ҷойи Шохрух занаш Гавҳаршод дар Ҳирот ҳукмронӣ кардан ва писари Шохрух – Бойсунғур нисбат ба сухани падар бештар побанди фармони модар буданро сухан ронда, Ҷомӣ баҳри рафъи ин ҳама бенизомӣҳо ба Шохрух фаҳмондани онҳоро ёдрас мешавад, вале падар аз он хабар доштани ҳамагонро зикр намуда, аз ҷумла илова мекунад: «Ҳама интизори он аст, ки касе пайдо мешавад. Интизорӣ тул мекашад, аммо ҷавонмарде то ҳол бо дилу

гурдаи қавӣ ҳатто дар ҳадди «Овозаи Рустам беҳ аз Рустам» аз худ дарак намодааст» [23, с. 20].

Зарбулмасали дигареро низ мо дар ҳамин фасли китоб мебинем, ки нависанда онро дар давоми ҳамон баҳси падару писар овардааст. Онҳо аз бенизомиҳои Хирот сухан меронанд ва Ҷомӣ ҳаёл мекунад, ки сабабу омилҳои ин бенизомиҳоро Шохрух ва дигар ҳокимон шояд надонанд ва бо нияти огоҳ намуданашон ба яке аз калонони ходимони андоз иброз медорад, вале ӯ ба ҷойи монעי онҳо шудан гиребони Ҷомиро мегирад. Падар инро аз Ҷомӣ шунида, насихаташ ба писараш зарбулмасали «Об аз боло лой» буданро ба забон меорад: «Кори хуб накардӣ. Магар нашиндаӣ, ки «Об аз боло лой мешавад» меғӯянд?» «Об аз боло лой» [23, с. 20].

Зарбулмасали «Об аз боло лой (аст)»-ро М. Фозилов дар китоби хеш ду гуна тафсир намудааст: «1. Кор аз буну асосаш хароб аст. 2. Сабаби рӯй додани айбу нуқсон ва ногуворо будани вазъият калонҳоянд, гуфтани бошанд, ин зарбулмасалро эрод менамоянд» [173, с. 413].

Зарбулмасали «Оши касе бо касе напухтан»-ро муаллиф дар асари хеш чунин истифода намудааст: «Ташнаи оромӣ ҳам ҳаст, чаро ки оши ӯ бо Шайхулислом напухт» [23, с. 19]. Низомиддин Аҳмад (падари Ҷомӣ – Т.С.) бо Шайхулислом дар аксар масоил нуқтаи назари гуногун доранд ва аз рӯйи ҳулку хислат ҳам бо якдигар созгор намеоянд, бино бар ҳамин, Шайхулислом дар назди шоҳ дар ҳаққи ӯ бадгӯӣ мекунад ва ин чиз боиси озурдагии ӯ мегардад. Нависанда ҳангоми баёни ин воқеа аз зарбулмасали «Оши касе бо касе напухтан» истифода карда, бо ҳамин ба сухани худ бадеият ворид намудааст. Зарбулмасали мазкурро мо дар китобҳои бадеӣ зиёд дучор меоем, ки ба маънои «ба муросо, ба як маслиҳат омада натавонистан, ҳамраъӣ шуда натавонистан» истифода шудааст [175, с. 791]. Дар баробари ин, зарбулмасали «гап пухтан», ё «гапи касе бо касе пухтан» низ ба ҳамин маънӣ дар миёни мардум роиҷ аст.

Ба ҳамин мазмун зарбулмасали «Об ранг нагирифтани»-ро низ мо дар ҷумлаи зерин мебинем, ки нависанда онро муносиби ҳол ва дар мавриди зарурӣ

кор фармудааст: «Аммо таассуби мазҳабӣ дар он ҷо ба ҳаде расидааст, ки оби шиаву суннӣ ба ҳам ранг намегирад» [23, с. 19].

Дар баробари истифодаи зарбулмасалу мақол Аброр Зоҳир дар романи хеш ибораҳои рехтаро низ зиёд кор фармудааст. Чунончи, ибораи рехтаи «Боз ҳам шукр кард, худро ба талқини ҳикмати «Аввал пурсиш баъд кушиш», ба даст гирифт» [23, с. 68]. Ин ибораро низ муаллифи «Фарҳанги ибораҳои рехта» ба ин минвол тавзеҳ додааст: «Пеш аз ҷазо ё танбеҳ додан бояд таҳқиқ кард, аввал тафтишу таҳқиқ, баъд ҷазо» [175, с. 3].

Ибораи рехтаи дигареро дар ҷумлаи зерин мебинем, ки нависанда мувофику муносиб истифода кардааст: «Аз ин дурӯғ, ки на дар дег меистаду на дар кафгир, то ҳол ба худ наомадаам» [23, с. 24]. Ибораи мазкур дар китоби «Фарҳанги ибораҳои рехта»-и М. Фозилов ба маънои «хеле номуносиб, ночаспон; хандаовар» [175, с. 672] шарҳ дода шудааст.

Аз романи мазкур ибораи рехтаи дигареро мавриди таҳқиқ қарор медиҳем, ки омадааст: «Не, ман ба дурӯягии як гурӯҳ одамон бовар кардам, ки ҳам дар наъл мезананду ҳам дар пошна» [23, с. 73].

Шарҳи ин ибораи рехта дар китоби М. Фозилов ба ду маънӣ омадааст: «1. Ба ду тараф ҳам хотирхоҳӣ кардан. 2. чизе ё касеро дар айни замон ҳам нағзе ҳам бад кардан» [175, с. 575].

Ибораи рехтаи «ба дафи ӯ мерақсем»-ро дар ҷумлаи зерин чунин ҷой додааст: «Ӯ худро ба хонадони мо баробар медонад, ҳатто бартарӣ ёфтааст, чун мо намояндагони сулолаи Темуриҳо ба дафи ӯ мерақсем» [23, с. 76].

Ба ҳамин монанд ибораи «дер ояду шер ояд»-ро дар ҷумлаи зерин кор фармудааст: «Аммо ҳанӯз фурсат ҳаст. Дер ояду шер ояд!» [23, с. 78].

Корбурди ин навъ иборот ба сухани муаллиф обуранги бадеӣ бахшида, онро ба назари хонанда аз ҳар ҷиҳат нишонрасу зеботар нишон додааст. Чунончи, дар ин ҷумла мо мақоли «Дасти худро бўса созу миннати нокас макаш»-ро бо каме тағйирот дучор меоем, ки ба назар воқеӣ менамояд: «Маънии суханро идрок кардӣ, ки чист? Пас, ба дигар наҳв тавзеҳ хоҳамат дод: «Дасти худро бўса кун, миннати нокас макаш!» [23, с. 127].

Ҳамчунин, дар романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» муаллиф ибораҳои рехтаи «бо сари хеш бозӣ накунад», «думро хода кардан», «табассум дар лабон гул кардан», ҳамчунин, таъбирҳои зебои «панҷаи таҳсин ба китфи ӯ ниҳодан», «забонро бо теғи ғазаб тез кардан», «девор ҳангос задан»-ро истифода намояд: «Ин воқеият Ҳусайни Бойқароро водор сохт, то ба марказҳои ҳокимнишин нома ирсол дошта, эшонро хушдор диҳад, ки бо сари хеш бозӣ накунад» [23, с. 140], «Думро хода кардааст» [23, с. 147], «Табассум андар лабони шоҳу вазир гул кард ва ҳар ду ба Ҷомӣ рӯ оварда панҷаи таҳсин ба китфи ӯ ниҳоданд, ки аз ин қоматаш қавӣ гашту нигоҳаш рӯшан...» [23, с. 168], «Дарҳол забонашро бо теғи ғазаб тез карда, бо он ба сари муфти зад» [23, с. 23], «Баъд аз ин гӯё девор ҳангос зада бошад».

Бархе аз ин навъ таъбирҳо дар баробари ибораи рехта будан, ифодагари шугун ё падидаҳои фарҳанги мардумӣ мебошад. Масалан, дар миёни мардум аз пеши роҳ баромадани гурбаи сиёҳ хоссиати хубе надорад ва агар чунин иттифоқ афтад, аз он фоли хубе намегиранд. Дар баробари ҳангоме, ки миёни дӯстон ва наздикон нофаҳмие рух медиҳад, мегӯянд, ки аз миёнашон гурбаи сиёҳ гузаштааст. Аброр Зоҳир низ ба ҳамин маънӣ онро истифода кардааст. «Аз миёни ин ду нобиға гурбаи сиёҳ гузаштааст» [23, с. 187].

Ҳамчунин, хонандаи роман дар баробари ошноӣ пайдо кардан ба рӯзгор ва осори Абдурраҳмони Ҷомӣ, воқеаҳои дар асри XV рухдода, тарзи ҳукмронии шоҳони сулолаи темуриҳо, муҳити аҳли илму адаби ҳавзаҳои адабии Ҳироту Самарқанд, ҳамчунин, ба як қатор суҳанони ҳикматбори муаллиф низ рӯ ба рӯ мегардад, ки дар тарбияи насли наврас судманд мебошанд. Ба ибораи дигар, баробари мақол, ибораҳои рехта нависанда аз ҳикмат ва андарзҳо низ истифода кардааст. Масалан, ҷумлаҳои зерин ба сурати панду андарз даромаданд: «Бо омӣ баҳс накун, ки бадном шавӣ, онҳо дар ҳарфи қачи худ содиқанду устувор» [23, с. 24]. «Ҳар як зан, ки ба шоҳ тааллуқ дорад, акнун меҳодад ӯро чун модари шоҳ эҳтиром кунанд, арҷманд бошаду баргузида, маҳз онҳо ба фарзандони ноқобилу нозпарвард, ки ақлашон ба дарки каломи Аллоҳ намерасад, падаркуширо авло медонанд, ҳарчанд бармаҳидаву номзишт мемонанд дар

олам...» [23, с. 49]. «Дар баёни фикр таъчил накун. Қабл аз он ки чизеро рӯйи коғаз меорӣ, зиёд биандеш бо сарчашмаҳо киёс бикуну бо устодон маслиҳат. Баъд аз ҳамаи ин ба як хулоса биё. Вагарна андешаи хому носаҳеҳ хусни суҳанро коҳонда, тадричан онро ботил мекунад» [23, с. 53]. «Аҳли хонадони Темури Курагонӣ ба худ омада наметавонистанд. Ҳар кадом ман меғуфту ба сари якдигар ба кину қасд бархоста, зӯрӣ меҷунбонд. Марғи Темуру Шохруҳу Мироншоҳу Ҷаҳонгир дарсашон нашуд, ки бо вучуди ними дунё зери тасарруфашон будан, ҷуз суфе, ки ба андозаи қоматашон дӯхта шуд, аз ин дунёи фонӣ чизе бо худ набурдаанд. Ин чиз ба ҳар як инсони дорову тавоно, ки бо дасти тикӣ аз олам мераванд, аламовар аст, аммо ин ашхос, нерӯе надоранд, ки ормони дилро амалӣ созанд. Ихтиёрашон дар дасташон, ки нест, сар-сари дасти атрофиён ба ҳок супурда мешаванд» [23, с. 79]. «Умри дарахтони соядор дароз аст, ба мевадор мӯр роҳ ёбад, чун ширин аст, умраш кӯтоҳ аст, гуфт Яъқуби Чархӣ» [23, с. 220]. «Ҷомӣ рӯзи сешанберо муқаррар намуд. Шайхшоҳ низ вақти таъйиншуда омад. Омаду ба навозандагони хушиҳон бархӯрд, ки бо ҳунари хеш ўро мафтун сохтанд. Муסיқии асил аз муסיқии ғайриҳирфавӣ чӣ фарқ дорад? Ба Ҷомӣ ихлос овард, ки на танҳо дар иншои шеър, бал муסיқӣ низ устои комил аст» [23, с. 233]. «Шоир ба дӯсти роздонаш, ки чандон дониши мукамал надошт илло ҷасорат, ба ҳадди фаросаташ ҷавоб гуфт. Ба ў фаҳмонд, ки мақсад аз эҷоди осори бадеӣ ҳақиқати мутлақ нест, бал дар нигоштаҳояш, бо ин роҳ, бал (бо ин – Т.С.) усул тарбия додани одамон аст. Вагарна Ҳаҷҷочро ба ягон мазҳаб наметавон дар сафи муслимин ҷой дод» [23, с. 240].

Ҳамчуни, Аброр Зоҳир дар осори хеш, аз ҷумла дар романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ», калимаҳои ноби классикӣ ва ё нодиру зебои камистеъмолро ба кор гирифта, ба ин васила тавонистааст, ки дар таъмини ғанои забони осори хеш хидмат кунад. Масалан, калимаҳои пузханд [23, с. 3], «хуфтангоҳ» [23, с. 5], «ошарф» [23, с. 5], «кирд» [23, с. 6], «аршад» [23, с. 7], «зовияе» [23, с. 9], «аҳм» [23, с. 12], улғу [23, с. 212], бармало [23, с. 212] ва ғайра барои хонандагони имрӯз вожаҳои тозаву нодир ва камистеъмол ба ҳисоб мераванд.

Гоҳо дар матни осори Аброр Зоҳир калимаҳои ҳамқофияву ҳамрангро дучор меоем, ки дар адабиётшиносӣ ин хушоҳанг афтодани калимаву таркибҳоро санъати сачъ меноманд. Чунончи, Темур Атахонов дар китоби «Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ» санъати адабии сачъро ба хонанда чунин таъриф намудааст: «Сачъ (арабӣ сачъун— овози булбул, кумрӣ; суруд, нағма) — яке аз намудҳои санъати лафзист; сухани қофиядор. Ҳамшаклӣ, ҳамвазнӣ, ҳамоҳангии калима ва ибораҳои дар охири ҷумла овардашударо сачъ мегӯянд» [157, с. 316].

Дар ҷумлаҳои зерин аносири муҳимми насри мусаччаъ дар корбурди калимоти «бинӯш» ва «сархуш» ба мушоҳида мерасад, ки нависанда онҳоро барои хушоҳангу гӯшнавоз шудани калом истифода кардааст: «Ин зиёфат на барои оштист. Аз мусаллас бигиру бинӯш, то шавӣ сархуш» [23, с. 203]. Раҳими Мусулмониён дар китоби хеш «Сачъ ва сайри таърихии он дар насри тоҷик» хусусият ва вазифаи сачъро чунин баён намудааст: «Сачъ чунин хусусият дорад, ки он ҷумларо ба порчае ва ё фосилаҳои муайян тақсим намуда, ба он як мураттабӣ, як низоми оҳангӣ мебахшад» [98, с. 20].

Ҳамчунин, дар ҷумлаи поён низ мо таркибҳои «шаҳд аз он лабон резад» ва «шаҳд аз ин даҳон хезад»-ро мебинем, ки нависанда онҳоро маҳз ба ҳамин мақсад кор фармудааст: «Мавлоно, чи хуш гуфтӣ ҳарфи хуш, ки шаҳд аз он лабон резад, бихон як байти дилчасп, ки шаҳд аз ин даҳон хезад» [23, с. 229]. Сарчашмаи ин гуфтори нависанда ҳамоно мақоли ҳосси тоҷикист, ки ба шакли «аз даҳанат шакар резад», ки ба ҳангоми додани паём ё хабаре хуш истифода мегардад, мебошад.

«Шеърӣ туркӣ магар хор асту хас, ки мехалад бар чашми ҳар кас?» [23, с. 188]. Ҷумлаи боло аз лиҳози мусаччаъ буданаш бештар ба назм наздикӣ дорад ва дар он калимаҳои сачъдори «хас» ва «кас» барои таъмини назокат ва ҷаззобияти каломӣ нависанда истифода шудаанд.

Аброр Зоҳир дар баробари истифодаи зарбулмасалу мақол, ибораҳои рехта ва унсурҳои халқӣ, ҳамчунин, барои диққатҷалбкунанда шудани он дигар саноеи адабиро низ корбаст намудааст. Мо дар романи мазкур ба санъатҳои

адабии рӯчуи лирикӣ, ташбеҳ, тасвир, диалог, монолог, сачъ ва ғайра рӯ ба рӯ мешавем, ки муаллиф онҳоро барои таъсирнок шудани сухани хеш овардааст. Агар дар диалог гуфтугӯи ду нафар инъикос ёфта бошад, дар монолог муколамаи худ бо худ, олами андешаҳои қаҳрамони асар инъикос гардидааст.

Масалан, дар оғози фасли «Шабҳои беҳобӣ»-и асар муаллиф дар тавсифи шаб чунин ҷумлаҳои овардааст: «Шабҳои маҳтобии моламо аз ахтарҳо дар ҷӯши фасли тобистон сояи сафедори истироҳатҳои пуршукӯҳи Шохрухро тираву ваҳшатзо гардонда буд» [23, с. 3].

Дар ин ҷо эҳсос мешавад, ки дар тавсифи шаб шоир «ибораҳои маҳтобӣ ва моламо аз ахтарҳо»-ро истифода намудааст ва ба мушоҳида мерасад, ки зикри чанд вожа ва ибораи тавсифӣ онро ба сифатчинӣ кашонидааст. Дар таркиби сояи сафедори истироҳатҳои пуршукӯҳ ва «тираву ваҳшатзо гардонидан» низ чунин тавсиф ба ҷашм мерасад.

Санъати тавсифро Т. Зеҳнӣ дар китоби «Санъати сухан» чунин таъриф намудааст: «Нависанда барои тасвир кардани ягон воқеа, касе ё ҷизе гоҳе сифатеро меорад, ки яке аз муҳимтарин хусусиятҳои он воқеа, он касе ё ҷизеро хеле барҷаста нишон медиҳад» [76, с. 96]. Чунин нишондодҳои ин санъати бадеиро мо дар тасвирҳои Аброр Зоҳир ба мушоҳида мегирем, ки намунае аз он зикр шуд.

Ҳамин тавр, бояд гуфт, ки Аброр Зоҳир дар романи таърихӣ «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» дар баробари калимаҳои шевагӣ, ҳамчунин, зарбулмасалу мақол ва ибораҳои рехтаи халқиро ба таври фаровон кор фармудааст. Адиб дар ин асар кӯшиш намудааст, ки бо истифодаи зарбулмасалу мақол, ибораҳои рехта ва унсурҳои гуфторӣ халқӣ, ҳамчунин, барои ҷалби таваҷҷуҳи хонанда ва муассир афтодани шеваи баён дигар санъатҳои бадеиро низ мавриди истифода қарор диҳад.

Хулосаи боби III

1. Аброр Зоҳир зимни эҷоди романҳои таърихии «Мунтасир» ва «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» аз калимаву ибораҳои лаҳҷавие, ки дар гуфтори мардумӣ зиёд роиҷанд, фаровон истифода намудааст. Истифодаи вай гоҳо бомаврид ва гоҳи дигар чандон мувофиқ наафтадаанд, аммо ҳаройина дар эҳёи вожагони нодир дар забони насри хеш иқдом намудааст.

2. Романи «Мунтасир» бо вучуди асари таърихӣ буданаш, дар он шеърҳои шоирони гузашта ва муосири қаҳрамони марказии асар чун Абулҷанбаъ Аббос ибни Тархон (асрҳои 7-8 м.), Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ (858-941), Форобӣ (873-950), Абумузаффари Балхӣ, Абулмуайяди Балхӣ (ним. ав. а. X), Муродӣ (ним. ав. а. X), Абумансурӣ (ваф. 963), Абулқосим Фирдавсӣ (934-1020), Унсурӣ (968-1040), Фаррухӣ (977/981-1038) ва Абуалӣ ибни Сино (980-1037) истифода гардидаанд.

3. Муаллиф дар романи «Мунтасир» талошҳои охирин намоёндаи сулолаи Сомониён Абуиброҳими Исмоил бар зидди ғосибону аҷнабиёро тасвир намуда бошад, аз дигар тараф, ўро ҳамчун шоир, зиёӣ ва шахси фарҳангпарвари замони Сомониён нишон додааст.

4. Романи «Мунтасир»-ро аз рӯйи мазмуну муҳтавоаш метавон асари бадеӣ, таърихӣ, эпикӣ ва ишқӣ номид, зеро дар роман тасвири майдони ҷангу набард ва кишварситонӣ назар ба лаҳзаҳои ишқварию адабӣ бештар мебошанд ва аз ҳамин хотир, ҷанбаи эпикӣ он дар ҷойи аввал истода, мазмуни ишқию адабӣ доштани асар дар назари хонанда ҷойи дуюму сеюмро ишғол менамояд.

5. Аброр Зоҳир дар романи таърихии «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» дар баробари инъикоси рӯзгори қаҳрамони асосии асар – Абдуллоҳи Ҷомӣ, ҳамчунин аз ашъори ӯ ва дигар шоирони гузаштаи тоҷикӣ форс порчаҳои шеърро мавриди истифода қарор додааст, ки ба сабки асар обуранги бадеӣ бахшидаанд.

6. Муаллиф дар роман дар 92 маврид дар ҳаҷми 285 байт шеърӣ шоиронро истифода намудааст: аз ашъори Абдуллоҳи Ҷомӣ 170 байт, Камолиддин Биноӣ 39 байт ва аз Алишери Навоӣ 31 байт намуна оварда, аз шоирони дигар нисбатан камтар, яъне аз 1 то 7 байтӣ баргузидааст.

7. Шеърҳои дар асар истифодагардида агар як қисмашон шеърҳои муборақбодӣ бошанд, қисми дигарашонро назирағазалҳо, номаҳо ва ғайра шеърҳои ишқию панду ахлоқӣ ташкил медиҳанд.

8. Аброр Зоҳир дар роман манзараи дар асри XV дар пайравии ғазалҳои Хоҷа Шамсиддин Ҳофизӣ Шерозӣ назирағазал навиштани шоирони ҳавзаҳои адабии Шерозу Хуросон, Бухорову Самарқанду Шош, Кобулу Исфаҳонро дақиқкорона тасвир намудааст.

9. Ў дар таълифи романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» аз осори шоирони зиёди адабиёти классикии тоҷику форс ба монанди Абулғабӣ Аббос ибни Тарҳон (асрҳои 7-8 мелодӣ), Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ (858-941), Абуалӣ ибни Сино (980-1037), Умари Хайём (1140-1131), Низомии Арузии Самарқандӣ (асри XII), Саъдии Шерозӣ (1184-1292), Ҳофизӣ Шерозӣ (1320-1389), Абдурраҳмони Ҷомӣ (1414-1492), Сайиди Насафӣ (1618-1711), Парии Ҳисорӣ (ваф.1868) ва дигарон таъсирпазир шудааст.

10. Нависанда дар романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» дар баробари калимаҳои шевагӣ, ҳамчунин зарбулмасалу мақол ва ибораҳои рехтаи халқиро низ фаровон кор фармудааст, ки дар таъмини ҷаззобияти каломи шоир асари матлуб гузоштаанд.

11. Дар романи мазкур ба санъатҳои адабии рӯзи лирикӣ, ташбеҳ, тасвир, диалог, монолог, сачъ ва ғайра рӯ ба рӯ мешавем, ки муаллиф онҳоро барои муассир омадани сухани хеш мавриди истифода қарор додааст.

12. Агар дар диалог гуфтугӯи ду нафар инъикос ёфта бошад, дар монолог муколамаи худ бо худ, олами андешаҳои қаҳрамони асар инъикос гардидааст.

ХУЛОСА

Аз таҳқиқу баррасии романҳои таърихӣ Аброр Зоҳир бармеояд, ки ӯ дар таълифи ин намунаи наср иқдомоти шоистае дар идомаи нависандагони маъруф дар даври истиқлоли миллӣ кардааст, ки мақомашро дар рушди ин навъи наср бозгӯӣ мекунанд. Дар умум, аз пажӯҳишҳои меҳварӣ ва асосии таҳқиқот мо ба натиҷаҳои муайяне расидем, ки онҳоро ба ҳукми хулосаҳои диссертатсия чунин зикр хоҳем намуд:

1. Аброр Зоҳир аз ҷумлаи сермахсултарин адибони тоҷики даври Истиқлоли миллӣ буда, бо вучуди кӯтоҳии умр, осори фаровон ва гаронарзиши бадеӣ ба мерос гузоштааст. Бахусус, романҳои таърихӣ ӯро метавон ба қатори беҳтарин асарҳои тоҷикии даври муосир шомил намуд. Ин осори ӯ, ки ба рӯзгору пайкори шахсиятҳои барҷастаи таърихӣ бахшида шудаанд, дар тарбияи ахлоқии ҷавонону наврасон таъсиргуздор буда, барои баланд бардоштани ҳисси ватандӯстӣ ва худшиносии онҳо манфиатовар хоҳад буд [1-М].

2. Дар маҷмӯъ, осори таълифнамудаи Аброр Зоҳир беш аз 60 асарро дар бар гирифта, аз онҳо 28 роман, 4 гротеск, 17 повест, 2 очерк, 5 ҳикоя, 3 маҷмуаи ашъори назмию насрии бачагона, 1 маҷмуаи афкори панду андарз ва зиёда аз 10 филмнома мебошад. Мавҷудияти ашъори бачагона ва афсонаҳо аз он дарак медиҳад, ки нависанда дар рушди адабиёти кӯдаконаи тоҷик низ саҳми муҳим гузоштааст [2-М].

3. Чехраҳои дар романи «Мунтасир» амалкунандаро метавон ба чор гурӯҳ ҷудо намуд: 1. Тарафдорони барқароршавии давлати Сомониён; 2. Муқобилони барқароршавии давлати Сомониён; 3. Ашхосе, ки амал ё рафторашон дар назар ҳолисонаанд; 4. Шахсоне, ки барои манфиатҳои шахсӣ дар аввал худро тарафдори Сомониён нишон дода, баъдан даст ба хиёнат мезананд [9-М].

4. Дар романи «Мунтасир» саҳнаҳои драмавӣ, диалогу трилог ва гуфтугӯҳои персонажҳо зиёд истифода шуда, нависанда тавассути онҳо олами ботинӣ, ҳолати руҳӣ ва фикру андешаҳои қаҳрамону персонажҳои асарашро ба хонанда мустақиман расонидааст. Саҳнаҳои драмавӣ дар асар истифодашуда романи таърихиро бештар ба асарҳои саҳнавӣ наздик намудааст [9-М].

5. Дар ин роман дар 14 маврид 41 байти шоиронро мавриди истифода қарор додааст. Матни шеърҳо дар романи «Мунтасир» ба истиснои чанд байт, асосан аз шоирони замони Сомониёнанд: Абулянбағӣ 1 шеър (2 байт), Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ 6 шеър (11 байт), Абумуайяди Балхӣ 1 шеър (1 байт), Абулқосим Фирдавсӣ 2 шеър (4 байт), Имораи Марвазӣ 1 шеър (2 байт), Фаррухӣ 1 шеър (3 байт), Мунтасир 4 шеър (14 байт) ва 1 шеър (4 байт), ки муаллифаш маълум нагардид [4-М].

6. Нависанда тавонистааст, ки шеърҳоро вобаста ба мазмуну муҳтавояшон дар мавридҳои муносиб дар асар ҷой диҳад. Шеърҳои мазмунӣ ошкӯна доштаро ҳангоми суҳан дар бораи маҳбубааш – Ситора рафтани оварда, он сурудаҳоеро, ки дорои мазмунӣ ҷанговаронаанд, дар аснои рамзҳо ва шеърҳои мазмунӣ маъносидоштаро вақтҳои шикасту нобарорӣҳои Мунтасир овардааст [4-М].

7. Нигоранда дар романи «Мунтасир» аз ҷониби қаҳрамонҳои асосӣ ғайриасосӣ, ба ин ё он муносибат матни номаҳои навиштаи онҳоро низ меорад. Ҳарчанд мутунӣ мазкур асосан ба қалами ҳудӣ ӯ тааллуқ доранд, дар умум ривҷи суннатҳои номанигории классикиро бозгӯӣ мекунанд. Аз ин рӯ, романи «Мунтасир»-ро аз рӯйи мазмуну муҳтавояш метавон асари таърихӣ, эпикӣ, эпикӣю ишқӣ ва ишқӣю адабӣ номид, ки унсурҳои мазкур дар таркиби асар моро ба ин натиҷа мерасонад [9-М].

8. Нависанда ҳангоми таълифи романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» бо истифода аз арқои таърихӣ ва осори илмӣю бадеӣ симои воқеии Абдуллоҳи Ҷомиро тавонистааст, ки бо рангу бори бадеӣ инъикос намояд [5-М].

9. Адиб барои рангорангии муҳтаво ва мундариҷаи романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» дар 92 маврид дар ҳаҷми 285 байт шеърро истифода намудааст. Нависанда аз ҳама зиёд шеърҳои Абдуллоҳи Ҷомӣ (170 байт), Камолиддини Биноӣ (39 байт) ва Алишери Навоӣ (31 байт) истифода карда, аз шоирони дигар нисбатан камтар (аз 1 то 7 байтӣ) намуна овардааст. Шеърҳои дар асар зикршуда асосан аз чор шакли шеърӣ: ғазал (133 байт), маснавӣ (115 байт), қитъа (24 байт) ва рубоӣ (16 байт) интихоб шудаанд, ки муаллифи роман

онҳоро аз девони шоирон ва дигар маъхазҳо баргузида ва аз ҷониби шоирон ҳангоми муборакбодӣ, назирагӯӣ, номанигорӣ ва ҳолатҳои дигар иншо гардидаанд [5-М].

10. Муаллиф дар романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» симои Мирзо Улуғбекро ҳамчун шахси илмдӯсту донишпарвар, хайрхоҳ, ҳомии донишмандону ҳунармандон; шоҳи мустақил, бетамаъ, хирадманду дур аз гап-равихон атрофиён; ҳоким ва шахси зиёӣ, донишманд, адабпарвару ободгар; нафраткунандаи ҷангу ҳарб, ғасби сарзамини ҳамсояҳо, ситезанда бар шайхону фақеҳони рӯёкор, ишратпараст, хурофотпарасту мутаассиб; бунёдгузори мадраса, расадхона ва марказҳои илмӣ; олими ситорашинос ва кашшофи ситораи нав; дар миёни аҳли илму адаб ҳамчун шоири тоҷикзабон эътирофшуда; дар муҳити забони тоҷикӣ тарбияёфта, ба ривочи забону фарҳанг ва суннатҳои форсиҷаҳон мусоидаткунанда; Абдурраҳмони Ҷомиро барои «Ҳамса»-нависӣ ташвиқкунанда; аз адабиёт ва таърихи гузаштаи тоҷикон хуб баҳраварбуда; муаллифи хотираҳо ва рисолаи илмӣ «Китоби ситораҳо»; ба фолбинию хурофотпарастӣ нафратдошта ва аз рӯйи илму мантиқ амалкунанда; мубталои васвасаи тоҷу тахталабӣ ва ҳариси дунёгашта; аз дур шудан аз илму дониш пушаймонгашта тасвир намудааст, ки дар ин ҳол нуфузи таҳайюли бадеӣ бар воқеият мушоҳида шуда, арзиши асарро афзудааст [5-М].

11. Сабки насри бадеии таърихӣ нависанда ба воситаи истифода аз аносири забони зиндаи халқ, саноеи бадеӣ, вожагони нодир, зарбулмасалу мақол ғановати бештар ҳосил намудааст. Нависанда кӯшидааст, ки аз вожагони роиҷи лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ низ кор гирифта, ҳатто дар амри эҳёи онҳо дар сурати нав ва ҳамчун калимоти нодири забони адабиёти классикӣ иқдом намояд [8-М].

12. Дар баробари чунин дастовардҳо дар забони осори насри таърихӣ нависанда бархе камбудии забонӣ, аз ҷумла номувофиқати матолиб бо воқеияти замон, шарҳи нодурусти мафҳум ва истилоҳот, афтодагӣҳо дар ашъор ва шакли дақиқи шеър истифода нашудан ба ҷашм мерасанд, ки гоҳо маврид ба манзараи куллии сабки асар таъсир гузоштаанд [8-М].

Тавсияҳо барои истифодаи амалии натиҷаҳо:

Оид ба мавзуи мавриди назар то ба ҳол таҳқиқи ҷиддӣ ва дар шакли кори алоҳида пажӯҳиш сураат нагирифтааст, ба ҳамин хотир метавон чунин тавсияҳоро пешниҳод намуд:

1. Мухтавои диссертатсия барои муҳаққиқону пажӯҳишгарон имкон фароҳам меорад, то роҷеъ ба романҳои таърихии Аброр Зоҳир маълумоти муфасссал ҳосил намуда, дар оянда дар таҳқиқи бештари эҷодиёти пурдоманаи ӯ истифода намоянд, зеро дар ин таҳқиқот асосан мо ду романи нависандаро ба таҳқиқ кашидаем ва осори дигари вай ба таҳқиқи амиқ ниёз доранд.

2. Маводи таҳқиқ дар муқобалаву муқоисаи нусхаҳои ашъори шоироне, ки дар романҳои адиб зикр шудаанд, судманд аст, чунки гунаҳои мухталифи ашъор ба қор рафтаанд ва таҳқиқи матншиносии ашъор ва сарчашмаҳои он аз аҳаммият ҳолӣ нест.

3. Аз мабоҳисе, ки дар диссертатсия фароҳам омадааст, метавон дар таҳқиқоти минбаъдаи романҳои таърихии адибони муосири тоҷик истифода кард.

4. Аз пажӯҳиши мавзуи романҳои таърихии Аброр Зоҳир маълум гардид, ки муҳаққиқони ҷавон дар оянда, аз дигар паҳлу, нусхашиносӣ, забоншиносӣ, тазкиранигорӣ ва амсоли инҳо низ метавонанд осори насрии адибро мавриди истифода қарор диҳанд.

5. Аз маводи диссертатсия метавон дар таҳия, ғирдоварӣ ва тадвини фарҳанги истилоҳоти таърихӣ адабиётшиносӣ баҳра бурд.

6. Романҳои таърихии Аброр Зоҳир дар омӯзишу баррасии таърихи давлати Сомониён ва хонадони Манғитиён, зиндагӣ ва марҳилаҳои эҷодии Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ маводи илмӣ фароҳам меорад, ки аз он дар ҷараёни таълими дарсҳои таърихи адабиёти тоҷик, таърих ва фарҳангшиносӣ истифода намудан мумкин аст.

7. Материали диссертатсия метавонад дар таълифи кутуби илмӣ ва дарсии таърихи адабиёти муосири тоҷик, нақди адабӣ, сабқшиносӣ, таҳияи дастурҳои

методӣ барои муҳаққиқону мутахассисони соҳаи адабиётшиносӣ истифода шавад.

8. Маводи диссертатсия дар оянда барои тасҳеҳу нашри матнҳои нисбатан саҳеҳ ва камғалати романҳои «Мунтасир» ва «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» истифода шаванд, зеро чунин зарурат имрӯз фароҳам омадааст.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

I. Манобеи адабӣ:

1. Адибони Тоҷикистон: Маълумотномаи мухтасари шарҳиҳоли [Матн] / Таҳия ва танзими Асрори Сомонӣ ва Маҷид Салим. – Душанбе: Адиб, 2014. – 320 с.
2. Айнӣ, Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик. Куллийт [Матн] / Садриддин Айнӣ. Ҷилди 16. – Душанбе, 2010. – 420 с.
3. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ [Матн]. – Сталинобод, 1958. – 406 с.
4. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ [Матн] / Мураттибон: Худой Шарифов ва Абдушукури Абдусаттор. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
5. Зоҳир, Аброр. Арсаи набарди гургон [Матн] / А. Зоҳир. – Душанбе: Озар, 2011. – 280 с.
6. Зоҳир, Аброр. Бозгашт [Матн] / А. Зоҳир. – Душанбе: Адиб, 2012. – 240 с.
7. Зоҳир, Аброр. Бомдоди ишқ [Матн] / А. Зоҳир. – Душанбе: Меҳвар, 2009. – 225 с.
8. Зоҳир, Аброр. Ёри ғор [Матн] / А. Зоҳир. – Душанбе: Адиб, 2013. – 172 с.
9. Зоҳир, Аброр. Ғуруби офтоб [Матн] / А. Зоҳир. – Душанбе: Адиб, 2009. – 300 с.
10. Зоҳир, Аброр. Дунёи бесомон [Матн] / А. Зоҳир. – Душанбе: Балоғат, 2013. – 320 с.
11. Зоҳир, Аброр. Душанбе [Матн] / А. Зоҳир. – Душанбе: Адиб, 2007. – 270 с.
12. Зоҳир, Аброр. Дар ҷилди одам [Матн] / А. Зоҳир. – Душанбе: Озар, 2010. – 360 с.
13. Зоҳир, Аброр. Завол [Матн] / А. Зоҳир. – Душанбе: Адиб, 2015. – 296 с.

14. Зоҳир, Аброр. Қосиди дурдонаҳои адабиёти ҷаҳон [Матн] / А. Зоҳир // Ҷаҳони паём. – №16(249), аз 26 майи соли 2005.
15. Зоҳир, Аброр. Ману ту ва фаришта [Матн] / А. Зоҳир. – Душанбе: Балоғат, 2014. – 320 с.
16. Зоҳир, Аброр. Мотами гурбаи сиёҳ [Матн] / А. Зоҳир. – Душанбе: Балоғат, 2014. – 320 с.
17. Зоҳир, Аброр. Муқовимат [Матн] / А. Зоҳир. – Душанбе: Адиб, 2013. – 187 с.
18. Зоҳир, Аброр. Мунтасир [Матн] / А. Зоҳир. – Душанбе: Адиб, 2001. – 180 с.
19. Зоҳир, Аброр. Охирин сайди сайёд [Матн] / А. Зоҳир. – Душанбе: Балоғат, 2013. – 184 с.
20. Зоҳир, Аброр. Пайраҳаи Раҳмат [Матн] / А. Зоҳир // Ҷаҳони паём. – №18(251), аз 9 июни соли 2005.
21. Зоҳир, Аброр. Хоки фаромӯшӣ [Матн] / А. Зоҳир. – Душанбе: Андеша, 2001. – 95 с.
22. Зоҳир, Аброр. Хокпайванд [Матн] / А. Зоҳир. – Душанбе: Балоғат, 2015. – 144 с.
23. Зоҳир, Аброр. Ҷилои ҷоми Ҷомӣ [Матн] / А. Зоҳир. – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2015. – 260 с.
24. Зоҳир, Аброр. Ҷоннисори Ватан [Матн] / Аброр Зоҳир // Ҷавонони Тоҷикистон. – №18(9029), аз 8 майи соли 2008.
25. Зоҳир, Аброр: «Хонандаи имрӯзро ҳатто «Робинзо Крузо» ба худ ҷалб намекунад» [Матн] / Аброри Зоҳир // Рӯзгор. – №28(028), аз 11 декабри соли 2013.
26. Зоҳир, Аброр. Шафоатбахш [Матн] / А. Зоҳир // Ҷаҳони паём. – №20(253), аз 23 июни соли 2005.
27. Зоҳир, Аброр. Як рӯзи ҳаёт [Матн] / А. Зоҳир – Душанбе: Пайк, 1996. – 60 с.

28. Насафӣ, Миробид Сайидо. Куллиёт. (Таҳияи матн бо муқаддима ва шарҳу луғоту тавзеҳоти Алии Муҳаммадии Хуросонӣ ва Асрори Раҳмонфари Сомонӣ) [Матн] / Миробид Сайидои Насафӣ. – Душанбе: Дониш, 2018. – 582 с.
29. Низомулмулк. Сиёсатнома [Матн] / Низомулмулк. – Душанбе: Адиб, 1989. – 200 с.
30. Панду ҳикматҳо. Гирдоваранда М. Ҷоилов [Матн] / М. Ҷоилов. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1961. – 348 с.
31. Панду ҳикмат. Нашри савуми такмили тасҳеҳшуда. Мураттиб Муллоҷон Ҷоилов [Матн] / М. Ҷоилов. – Душанбе: Адиб, 2016. – 480 с.
32. Рӯдакӣ, Абуабдуллоҳ. Ашъор [Матн] / А. Рӯдакӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 416 с.
33. Самарқандӣ, Низомии Арӯзӣ. Чаҳор мақола. (Мураттиб, муаллифи сарсухан ва ҳозиркунандагони ҷоп: Х. Шарифов, У. Тоиров) [Матн] / Низомии Арӯзии Самарқандӣ. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 160 с.
34. Сино, Абуалӣ. Маҷмуаи шеърҳо [Матн] / Абуалӣ ибни Сино. Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1953. – 94 с.
35. Улуғзода, С. Восеъ / С. Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 369 с.
36. Улуғзода, С. Фирдавсӣ / С. Улуғзода. – Душанбе: Адиб, 1991. – 253 с.
37. Фонӣ, Амир Алишер. Девони форсӣ (Мунтахаб). Мураттиб ва муаллифи сарсухан Алии Муҳаммадӣ [Матн] / Фонӣ, Амир Алишер. – Душанбе: Ирфон, 1993. – 320 с.
38. Хайём, У. Рубоиёт [Матн] / У. Хайём (Бо забонҳои тоҷикӣ, англисӣ ва русӣ) Мураттиб: Ҳусайн Содикӣ. – Душанбе: Эҷод, 2007. – 272 с.
39. Хайём, У. Рубоиёт [Матн] / У. Хайём (Тартибдиҳанда Мирзо Муллоаҳмадов). – Душанбе: Дониш, 1983. – 100 с.
40. Ҳисорӣ, П. Ашъори мунтахаб [Матн] / П. Ҳисорӣ (Мураттиб ва муаллифи сарсухан: Саидмурод Эшзода). – Душанбе: Адиб, 2008. – 176 с.
41. Ҷомӣ, Абдураҳмон. Баҳористон (Таҳиягари матн, муаллифи сарсухану тавзеҳот ва шореҳи луғот Аълоҳон Афсаҳзод) [Матн] / А. Ҷомӣ. – Душанбе: Маориф, 2014. – 2008.

42. Ҷомӣ, Абдурахмон. Осор. Ҷилди якум. [Матн] «Фотиҳат-уш-шубоб». Девони аввал [Матн] / А. Ҷомӣ. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 560 с.
43. Ҷомӣ, Абдурахмон. Осор. Ҷилди дуюм. [Матн] «Фотиҳат-уш-шубоб». Девони аввал [Матн] – Душанбе: Ирфон, 1987. – 576 с.
44. Ҷомӣ, Абдурахмон. Осор. Ҷилди сеюм. [Матн] «Фотиҳат-уш-шубоб». Девони аввал [Матн] – Душанбе: Ирфон, 1987. – 576 с.
45. Ҷомӣ, Абдуррахмон. Осор. Дар ҳашт ҷилд. Ҷилди чорум [Матн] «Субҳат-ул-аброр», «Юсуф ва Зулайхо». (Мураттибон: З. Аҳрорӣ, М. Мамедова) [Матн] / А. Ҷомӣ. – Душанбе: Адиб, 1988. – 384 с.
46. Ҷомӣ, Абдуррахмон. Осор. Ҷилди 8. «Нафаҳот-ул-унс», «Рисолаи қофия», «Рисолаи арӯз», «Шарҳи рубоӣёт», «Номаҳо» [Матн] / А. Ҷомӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 496 с.
47. Шариф, Олмуҳаммад. Бодоми осемасар [Матн] / О. Шариф. – Душанбе: Балоғат, 2015. – 84 с.
48. Шариф, Олмуҳаммад. Гули маҳтоб [Матн] / О. Олмуҳаммад. – Душанбе: Балоғат, 2015. – 208 с.
49. Шариф, Олмуҳаммад. Дунёи афсона [Матн] / О. Шариф. – Душанбе: Балоғат, 2015. – 160 с.
50. Шариф, Олмуҳаммад. Ҳадя [Матн] / О. Шариф. – Душанбе: Балоғат, 2015. – 76 с.
51. Шерозӣ, С. Гулистон. Таҳияи Саҳобиддин Сиддиқов. Омодакунандаи чоп: Мубашшир Акбарзод [Матн] / Саъдӣ Шерозӣ. – Душанбе: Маориф, 2014. – 248 с.
52. Шерозӣ, С. Куллиёт [Матн] / Саъдӣ Шерозӣ. Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 1989. – 416 с.
53. Шерозӣ, Ҳ. Куллиёт [Матн] / Ҳофизӣ Шерозӣ (Мураттиби китоб ва муаллифи сарсухан Ҷ. Шанбезода). – Душанбе: Ирфон, 1983. – 672 с.

II. Адабиёти илмӣ:

54. Абдуллоев, А. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи аввали асри XI [Матн] / А. Абдуллоев. – Душанбе: Дониш, 1979. – 283 с.

55. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV [Матн] / Қисми I. – Душанбе: Дониш, 1976. – 348 с.

56. Акбаров, Ю. Ҷустуҷӯҳои эҷодӣ ва ахлоқӣ [Матн] / Ю. Акбаров. – Душанбе: Адиб, 1990. – 240 с.

57. Амиркулов, С. Нигоҳе ба инкишофи таърихи адабиёти тоҷик дар Мовароуннаҳр (Қарни XIX) [Матн] / С. Амиркулов. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 230 с.

58. Асозода, Х. Адабиёти тоҷик дар садаи XX [Матн] / Х. Асозода. – Душанбе: Маориф, 1999. – 448 с.

59. Асозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик (Давраи нав) [Матн] / Х. Асозода. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2014. – 672 с.

60. Асозода, Х., Кӯчаров, А. Адабиёти тоҷик [Матн] / Х. Асозода, А. Кӯчаров. – Душанбе: Тайфун-Менечмент, 2007. – 398 с.

61. Атохоҷа, А. Ёде аз Балзаки тоҷик [Матн] / А. Атохоҷа // Тоҷикистон. – №50, аз 14.12.2016.

62. Афсаҳзод, А. Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Маориф, 1978. – 190 с.

63. Баҳор, М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ [Матн] / М. Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.

64. Бертельс, Е.Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана [Текст] / Е.Э. Бертельс; ответственный редактор: В.А. Лившиц. – М.: Наука, 1988. – 558 с.

65. Бечка, И. Адабиёти форсӣ дар Тоҷикистон / И. Бечка. – Техрон, 1352 ҳ. – 272 с.

66. Брагинский, И.С. Из истории таджикской и персидской литератур (избранные работы) [Текст] / И.С. Брагинский. – М.: Наука, 1972. – 522 с.

67. Вахшона, Бобоев, Ф. Ёди нек аз Аброри Зоҳир [Матн] / Вахшона, Ф. Бобоев // Хатлон. – №49(3134), аз 7 декабри соли 2017.

68. Ғафуров, Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав [Матн] / Б. Ғафуров. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 976 с.
69. Ғулом, М. Романи таърихӣ / М. Ғулом. – Техрон: Чашма, 1381 ҳ.
70. Ёрмуҳаммад, Р. Рисолати адиб [Матн] / Р. Ёрмуҳаммад // Адабиёт ва санъат. – №32, 6 августи соли 2009.
71. Давлат, Толибшоҳ. Бигзар, эй боди дилафрӯзи Хуросонӣ [Матн] / Т. Давлат // Чавонони Тоҷикистон. – №51, аз 19 декабри соли 2013.
72. Девонакулов, А. Асрори номҳои кишвар [Матн] / А. Девонакулов. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 224 с.
73. Зарринқуб, Абдулхусайн. Чустуҷӯ дар тасаввуфи Эрон [Матн] / А. Зарринқуб. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 396 с.
74. Зарринқуб, А. Аз гузаштаи адабии Эрон. Муруре бар насри форсӣ. Сайре дар шеъри форсӣ. Бо назаре бар адабиёти муосир [Матн] / А. Зарринқуб. – Техрон: Ал-Худо, 1375. – 588 с.
75. Зеҳнӣ, Т. Санъати сухан [Матн] / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 304 с.
76. Зеҳнӣ, Т. Санъати сухан [Матн] / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 400 с.
77. Зоҳидов, Н. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои VIII-IX (Давраи арабизабонӣ) [Матн] / Н. Зоҳидов. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 443 с.
78. Идизода, А. Аждаҳои хуфтаре кӣ бедор кард? [Матн] / А. Идизода // Адабиёт ва санъат. – №33(1484), аз 13 августи соли 2009.
79. Идизода, А. «Бозгашт» асарест хонданӣ ва омӯзанда [Матн] / А. Идизода // Адабиёт ва санъат. – №31(1690), аз 1 августи соли 2013.
80. Идизода, А. Ёде аз Аброр Зоҳир [Матн] / А. Идизода // Ҷаҳони паём, №3-4 (853). – 2 феввали соли 2017.
81. Идизода, А. Маънии зиёд дар кӯтоҳтарин роман-памфлет [Матн] / А. Идизода // Адабиёт ва санъат. – №34(1589), аз 25 августи соли 2011.
82. Идизода, А. Муҷассамаи меҳру муҳаббат [Матн] / Алишер Идизода // Адабиёт ва санъат. – №14, аз 20 майи соли 2004.

83. Исрофилниё, Ш. Майдони нангу номус [Матн] / Ш. Исрофилниё // Адабиёт ва санъат. – №23(1578), аз 9 июни соли 2011.
84. Кӯчаров, А. Жанрҳои хурди наср дар «Адабиёт ва санъат» [Матн] / А. Кӯчаров // Адабиёт ва санъат. – №6, аз 7 феввали соли 2013.
85. Кӯчаров, А. Масъалаҳои матншиносии адабиёти тоҷик [Матн] / А. Кӯчаров. – Душанбе: Маориф, 1994. – 138 с.
86. Қувватов, Р., Шафиев, И. Таърихи Бохтуробод [Матн] / Р. Қувватов, И. Шафиев. – Қўрғонтеппа, 2017. – 164 с.
87. Қудус, Ҷумъа. «Гирдоб» дар Телевизиони Тоҷикистон [Матн] / Ҷ. Қудус. Тоҷикистон. – №28, аз 15 ноябри соли 2001.
88. Мастонзод, Э. Мучассамае, ки ҷойгузини қалбҳо шуд [Матн] / Э. Мастонзод. Ҷаҳони паём. – №29, аз 30 сентябри соли 2004.
89. Маҳмадаминов, А. Адабиётшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ [Матн] / А. Маҳмадаминов. – Душанбе: Сино, 1998. – 211 с.
90. Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷилди 1. [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 368 с.
91. Мирзоев, А. Биноӣ [Матн] / А. Мирзоев. – Сталинобод. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1957. – 490 с.
92. Мирзоюнус, М. Беҳтарин намунаи насри таърихӣ муосир / Адабиёти миллӣ ва муколамаи фарҳангҳо [Матн] / М. Мирзоюнус. – Хучанд: Ношир, 2016. – С. 213-223.
93. Мулло, Абдусамод. Ҷеҳранигорӣ ҳунари дар насри таърихӣ [Матн] / А. Мулло. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 176 с.
94. Муродиён, Ҳ. Шаст мақола [Матн] / Ҳ. Муродиён. – Душанбе: Ирфон, 2019. – 432 с.
95. Мусулмониён, Раҳим. Анъана ва навоарӣ [Матн] / Р. Мусулмониён. – Душанбе, 1985. – 117 с.
96. Мусулмониён, Раҳим. Асрори сухан [Матн] / Р. Мусулмониён. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 152 с.
97. Мусулмониён, Раҳим. Назарияи ҷинсҳо ва жанрҳои адабӣ [Матн] / Р. Мусулмониён. – Душанбе: Маориф, 1987. – 88 с.

98. Мусулмониён, Раҳим. Саҷъ ва сайри таърихии он дар насри тоҷик [Матн] / Р. Мусулмониён. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 217 с.
99. Мухторов, А. Сомониён: замон ва макон [Матн] / А. Мухторов. – Душанбе: Сурушан, 1999. – 288 с.
100. Муҳаммадӣ, А.Х., Назрӣ Қ. Ҳунари номанигорӣ дар «Шоҳнома» [Матн] / А.Х. Муҳаммадӣ, Қ. Назрӣ. – Душанбе: Дониш, 2014. – 300 с.
101. Муҳаммадрафӣ, Аҳлиддин. Арсаи ҳунар [Матн] / А. Муҳаммадрафӣ // Паёми Душанбе. – №38-39(1786), аз 8 майи соли 2013.
102. Муҳаммадрафӣ, Аҳлиддин. Фазои кино мавҷуд нест [Матн] / А. Муҳаммадрафӣ // Ҷаҳони паём. – №37(228), аз 25 ноябри соли 2004.
103. Набиев, Абдуҳолик. Тасвири олами ботинии инсон, нависанда ва замон [Матн] / А. Набавӣ. – Душанбе: Адиб, 1987. – 160 с.
104. Набавӣ, А. Ҷусторҳо ва ибтикорот дар наср [Матн] / А. Набавӣ. – Душанбе: Адиб, 2009. – 324 с.
105. Набиев, А. Адабиёт ва танқиди адабӣ [Матн] / А. Набиев. – Душанбе: Адиб, 1993. – 340 с.
106. Навоӣ, Амир Низомиддин Алишер. Маҷолис-ун-нафоис [Матн] / Амир Низомиддин Алишери Навоӣ. – Душанбе: Мубориз, 2018. – 528 с.
107. Навоӣ, Алишер. Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин [Матн] / Алишери Навоӣ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1961. – 83 с.
108. Нарзиқул, М. Диди таърихии романнывисони тоҷик [Матн] / М. Нарзиқул // Садои Шарқ. – 2006. – №12. – С. 117-132.
109. Насриддин, Абдулманнон. Матншиносии осори адабӣ [Матн] / А. Насриддин. – Душанбе: Пайванд, 2011. – 392 с.
110. Насриддин, Абдулманнон. Чихил мақола [Матн] / А. Насриддин. – Хучанд: Ганҷи суҳан, 2007. – 578 с.
111. Неъматов, Н. Давлати Сомониён [Матн] / Н. Неъматов. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 304 с.
112. Нуралиев, А. Таърихи журналистикаи кишварҳои хориҷӣ [Матн] / А. Нуралиев. – Душанбе: Сурушан, 2001. – 224 с.

113. Нуриддинов, А. Махзани маърифат [Матн] / А. Нуриддинов. Махзани маърифат // Паёми Душанбе. – №78(1233), аз 18 октябри соли 2007.

114. Нурова, М. Изучение современного таджикского романа и хинди в контексте сопоставительного исследования [Текст] / М. Нурова. Диссер. доктора филолог. наук. – Душанбе, 2018.

115. Петров, С.М. Советский исторический роман [Матн] / С.М. Петров. – Москва, 1958. – 55 с.

116. Раҳмон, Э. Чехраҳои мондагор [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: Эр-Граф, 2016. – 364 с.

117. Раҳмонов, Шохзамон. Романи андеша [Матн] / Ш. Раҳмонов. – Душанбе, 2014. – №2. – С. 102-112.

118. Саъдуллоев, А. Хоссияти адабиёт [Матн] / А. Саъдуллоев. – Душанбе: Адиб. – 2000. – 256 с.

119. Саидов, С. Бозгашт ба оянда ё баъзе андешаҳо перомунӣ романи «Бозгашт»-и Аброри Зоҳир [Матн] / С. Саидов // Адабиёт ва санъат. – №14(1725), аз 3 апрели соли 2014.

120. Сайфуллоев, Атаҳон. Уфукҳои тозаӣ наср [Матн] / А. Сайфуллоев. – Душанбе: Адиб, 2006. – 768 с.

121. Салимзода, Ҳ. Романи «Бӯқаламун»-и Аброр Зоҳир тараннумгари сулҳу ваҳдат [Матн] / Ҳ. Салимзода // Хатлон. – №25(3110), аз 30 июни соли 2017.

122. Салим, Маҷид. Арсаи набарди гургон [Матн] / Маҷиди Салим // Адабиёт ва санъат. – №21(1680), аз 23 майи соли 2013.

123. Салим, Маҷид. «Мунтасир» ё назаре ба нахустин романи нависандаи ҷавон Аброри Зоҳир [Матн] / Маҷид Салим // Ҷаҳони паём. – №25(113), аз 20-26 июни соли 2002.

124. Салимов, Н.Ю. Марҳалаҳои услубӣ ва таҳаввули анвои наср дар адабиёти форсу тоҷик [Матн] / Н.Ю. Салимов. – Хуҷанд, 2002. – 398 с.

125. Самад, А. Истиқлоли ҷовидон – бақои давлати тоҷикон [Матн] / С. Адулҳамид // Садои Шарқ. – 2016. – №7. – С. 157.

126. Самад, А. Санги маҳак ва тарозуи хунар [Матн] / А. Самад. Андешаву бардошт ва ёдномаву ёдовардаҳои адабӣ. – Душанбе: Адиб, 2013. – 368 с.
127. Сафавӣ, Соммирзо. Тухфаи Сомӣ [Матн] / С. Сафавӣ. – Душанбе: Душанбе-Принт, 2018. – 380 с.
128. Солеҳов, Шамсиддин. Нақди адабӣ ва раванди адабиёт [Матн] / Ш. Солеҳов // Адабиёт ва санъат. – №2(1453), аз 8 январи соли 2009.
129. Солеҳов, Шамсиддин. Нигоҳе ба насри давраи Истиқлолият [Матн] / Ш. Солеҳов // Адабиёт ва санъат. – №38, аз 21 сентябри соли 2006.
130. Солеҳов, Шамсиддин. Роман дар адабиёти тоҷикии қарни XX [Матн] / Ш. Солеҳов. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 336 с.
131. Солеҳов, Шамсиддин. Адабиёт ва шинохти он [Матн] / Ш. Солеҳов. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 240 с.
132. Темурзода, Ҷ. Сафинаи хотираҳо [Матн] / Ҷ. Темурзода // Минбари халқ. – №1(1295), аз 6 январи соли 2021.
133. Ульмасова, З. Исторический роман эпохи независимости (Обзор, критика и анализ исторических романов: конца XX – начала XXI вв) [Матн] / З. Ульмасова. – Худжанд: Ношир, 2016. – 288 с.
134. Усмонов, У. Журналистика. Қисми 4 [Матн] / У. Усмонов. – Душанбе, 2011. – 475 с.
135. Хатибӣ, Ҳ. Фанни наср дар адаби порсӣ [Матн] / Ҳусайн Хатибӣ. – Техрон: Амири Кабир, 1366. – 224 с.
136. Хайрандеш. «Майдон» ба макр бовар намекунад [Матн] / Хайрандеш // Садои мардум. – №54(2726), аз 30-апрели соли 2011.
137. Хайрандеш. Ў ҳамагӣ 50 сол дошт [Матн] / Хайрандеш // СССР. – №48(377), аз 26.11.2015.
138. Худоёрзода, Р. Калимаҳои шевагӣ ва зарбулмасалу мақол дар «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» [Матн] / Худоёрзода Р. // Меҳровар. – №2(40), 2022. – С. 30-31.
139. Худоёрзода, Р. Таҳқиқ ва нақди осори адабӣ [Матн] / Р. Худоёрзода. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 550 с.

140. Ҳасанзода, С. Авроқи хештаншиносӣ [Матн] / С. Ҳасанзода // Ҷавонони Тоҷикистон. – №19(9289), аз 9 майи соли 2013.
141. Ҳошимова, Хуршеда. Рушди тозаӣ жанр [Матн] / Х. Ҳошимова // Адабиёт ва санъат. – №51(20220), аз 19 декабри соли 2019.
142. Ҳусейнзода, Ш. Доир ба масъалаи насри бадеии советии тоҷик / Ш. Ҳусейнзода // Шарқи сурх. – 1951. – №5.
143. Чехраи Хатлон. Мураттиб ва муҳаррир Носирҷон Маъмурзода [Матн] / Н. Маъмурзода. – Душанбе: Русская литература, 2013. – 562 с.
144. Шабонкорай, М. Маҷмаъ-ул-ансоб / М. Шабонкорай [Матн]. Садои Шарқ. – 2016. – №7. – С. 157.
145. Шакурӣ, Муҳаммадҷон. Паҳлуҳои таҳқиқи бадеӣ [Матн] / Муҳаммаҷон Шакурӣ. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 273 с.
146. Шарифзода, Б. Сирқоти адабӣ. [Матн] / Б. Шарифзода. Садои Шарқ. – 2015. – №10. – 156 с.
147. Шарифов, Худой. Марзи адабиёт [Матн] / Х. Шарифов // Садои Шарқ. – 1990. – №7. – С. 114-120.
148. Шарифзода, Худой. Маънавият ва ҷаҳони зоҳирӣ (Мунтахаби мақолаҳои адабиётшиносӣ) [Матн] / Х. Шарифзода. – Душанбе: Адиб, 2012. – 352 с.
149. Шаҳриёр. Аброр Зоҳир: Хонандаи имрӯзро ҳатто «Робинзо Крузо» ба худ ҷалб намекунад [Матн] / Шаҳриёр // Рӯзгор [Матн]. – №28(028), аз 11 декабри соли 2013.
150. Шоирони аҳди Сомониён. [Матн]. – Душанбе: Адиб, 1999. – 144 с.
151. Шопенгауэр, Артур. Китоб ва нависандагӣ [Матн] / Ш. Артур // Адабиёт ва санъат. – №49, аз 7 декабри соли 2017.
152. Шукурзода, Мирзо. Сӯхтан ва сохтан [Матн] / М. Шукурзода // Садои Шарқ. – 2012. – №4. – С. 100-148.
153. Энциклопедияи миллии тоҷик [Матн]. Ҷилди 1. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энциклопедияи миллии тоҷик, 2011. – 608 с.
154. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Иборат аз 3 ҷилд. Ҷилди 3. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энциклопедияи миллии тоҷик, 2004. – 524 с.

155. Яҳёев, Ш. Аброр Зоҳир: Дар як моҳ як роман менависам [Матн] / Ш. Яҳёев // Тоҷикистон. – №28(1070), аз 10 июли соли 2014.

III. Фарҳангу луғатҳо:

156. Амид, Ҳасан. Фарҳанги форсии Амид [Матн] / Ҳасани Амид: виростор: Азизуллоҳ Ализода. – Техрон: Роҳи рушд, 1389. – 1088 с.

157. Атахонов, Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Т. Атахонов. – Душанбе: Шарқи озад, 2002. – 453 с.

158. Баранов, Х.К. Арабско-русский словарь. Около 42 000 слов [Текст] / Х.К. Баранов. – Москва: Русский язык, 1984. – 942 с.

159. Маҳмудов М., Қўраев Ғ., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро [Матн] / М. Маҳмудов, Ғ. Қўраев, Б. Бердиев. – Душанбе: Дониш, 1989. – 280 с.

160. Маҳмудов, М., Қўраев, Ғ. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ. [Матн] / М.Маҳмудов, Ғ.Қўраев. Ҷилди 1. – Душанбе, 1997. – 289 с.

161. Мирзозода, Х. Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Х. Мирзозода. – Душанбе, 1992. – 240 с.

162. Муродов, М. Луғати истилоҳот ва мафҳумҳои рӯзноманигорӣ [Матн] / М. Муродов. – Душанбе: Шуҷоиён, 2011. – 146 с.

163. Орзу, Сирочиддин Алихон. Чароғи ҳидоят [Матн] / Сирочиддин Алихони Орзу: таҳияи матн бо пешгуфтор, тавзеҳот, феҳрист ва луғатномаи Амон Нуров. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.

164. Тимофеев, Л.И. Краткий словарь литературоведческих терминов [Текст] / Л.И. Тимофеев, М.П. Венгров. – М., 1963. – 192 с.

165. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX) [Матн] / муҳаррирон: М.Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. Ҷ. 1. – М: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.

166. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX) [Матн] / муҳаррирон: М.Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. Ҷ. 2. – М: Советская энциклопедия, 1969. – 948 с.

167. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ [Матн]. Ҷ. 2. – Душанбе: Шучоиён, 2010. – 1095 с.

168. Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] (Нашри дуюм бо илова ва тасҳех). Мураттибон: М.Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев, Б. Бердиев. – Душанбе: Дониш, 2017. – 842 с.

169. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1 [Матн]. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 952 с.

170. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2 [Матн]. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 948 с.

171. Фарҳанги ибораҳои халқӣ. [Матн]. Гирдоваранда ва тартибдиҳанда Р. Абдуллозода. – Душанбе: Адиб, 1988. – 400 с.

172. Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризимҳои тоҷикию форсӣ [Матн]. М. Фозилов. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 568 с.

173. Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризимҳои тоҷикию форсӣ [Матн]. М. Фозилов. Ҷилди 2. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 584 с.

174. Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризимҳои тоҷикию форсӣ [Матн]. М. Фозилов. Ҷилди 3. – Душанбе: Нашри Камол, 2014. – 640 с.

175. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехта [Матн]. М. Фозилов. Ҷилди 1. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – 952 с.

176. Фозилов, Муллоҷон. Фарҳанги ибораҳои рехта [Матн] / М. Фозилов Ҷилди 2. – Душанбе: Ирфон. – 1964. – 802 с.

177. Ҳодизода, Р.Т. Абдучабборов. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Р. Ҳодизода, Т. Абдучабборов. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 187 с.

178. Ҳодизода, Р., М. Шукуров, Т. Абдучабборов. Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдучабборов. – Душанбе: Ирфон, 1961. – 184 с.

179. Ҳусейнов, Ҳ., Шукурова, К. Луғати терминҳои забоншиносӣ [Матн] / Ҳ. Ҳусейнов, К. Шукурова. – Душанбе: Маориф. – 1983. – 256 с.

МУҚАРРАРОТИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТИ ДИССЕРТАТСИОНӢ ДАР ИНТИШОРОТИ ЗЕРИНИ МУАЛЛИФ ИНЪИКОС ЁФТААНД:

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи

Комиссияи олии аттестатсионии назди

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд:

[1-М]. Турахонов, С.А., Ҳасани Муродиён. Фарҷоми ишқи хомпази пухтапиндор / С.А. Турахонов, Муродиён Ҳасан // Паёми Донишгоҳи давлатии Қўрғонтеппа ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – Бохтар, 2018. – №1/1(51). – С. 16-21. ISSN 2663-5534.

[2-М]. Турахонов, С.А. Аброр Зоҳир – нависандаи сермаҳсули даврони Истиқлол / С.А. Турахонов // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – Бохтар, 2019. – №1/3(65). – С. 20-24. ISSN 2663-5534.

[3-М]. Турахонов, С.А. Осори публитсистии Аброр Зоҳир / С.А. Турахонов // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – Бохтар, 2021. – №1/3(89). – С. 51-55. ISSN 2663-5534.

[4-М]. Турахонов, С.А. Истифодаи шеър дар романи «Мунтасир» / С.А. Турахонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2021. – №7. – С. 228-233. ISSN 2413-516X.

[5-М]. Турахонов, С.А. Симои Ҷомӣ дар романи таърихӣ / С.А. Турахонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2022. – №4. – С. 187-195. ISSN 2413-516X.

[6-М]. Турахонов, С.А. Мавзуи романҳои таърихӣ Аброр Зоҳир / С.А. Турахонов // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – Бохтар, 2025. – №1/3(137). – С. 68-74. ISSN 2663-5534.

II. Мақолаҳо ва фишурдаи интишорот дар маҷмуаҳои дигар:

[7-М]. Турахонов, С.А. Ормонномаи таърихии миллат / С.А. Турахонов // Ҷумҳурият. – №15(24122), аз 22 январӣ соли 2021.

[8-М]. Турахонов, С.А., Худоёрзода Р., Калимаҳои шевагӣ ва зарбулмасалу мақол дар романи «Ҷилои ҷоми Ҷомӣ» / С.А., Турахонов, Р. Худоёрзода // Меҳровар. – 2022. – №3(41). – С. 30-31.

[9-М]. Турахонов, С.А. Тасвири симои бадеӣ-таърихии Мунтасир дар романи «Мунтасир»-и Аброр Зоҳир / С.А. Турахонов / Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ таҳти унвони «Мавлоно ва ҷаҳони муосир» (27-28 апрели соли 2023). – С. 216-223.

[10-М]. Турахонов, С.А. Инъикоси симоҳои таърихӣ дар романи «Мунтасир»-и Аброр Зоҳир ва воқеияти он дар китоби «Тоҷикон»-и Бобочон Ғафуров / С.А. Турахонов / Маводи конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ бахшида ба 115-солагии академик Бобочон Ғафуров дар мавзӯи «Бобочон Ғафуров – муаррифгари таърих ва тамаддуни тоҷикон», аз 16 декабри соли 2023. – С. 193-196.

[11-М]. Турахонов, С.А. «Ёри ғор» – асари бадеии таърихӣ / С.А. Турахонов // Хатлон. – №66(10951), аз 22 октябри соли 2025.